joaquim maria machado de assis

Lei 8

editura minerva

«Dușman al diletantismului și al improvizației, avînd drept maximă „învești cercetînd", a studiat cu perseverență, a meditat asupra clasicilor, a înțeles că secretul artei constă în măsura clasică („nici neglijență, nici artificiu, ci artă") și că originalitatea și invenția n-au nevoie să nege în mod inconoclast tradiția. Opera lui este cea mai înaltă expresie a spiritului brazilian în literatură, model și exemplu de conștiință și măiestrie tehnică în creația literară, motiv pentru care a devenit, cum scrie Barreto Filho, „centrul întregii noastre istorii intelectuale."»

AFRÂNIO COUTINHO

1258

joaquim maria machado de assis

bibliotheca pentru toți

fondată în 1895 bpt serie nouă

joaquim maria machado de assis

memoriile postume ale lui brás cubas

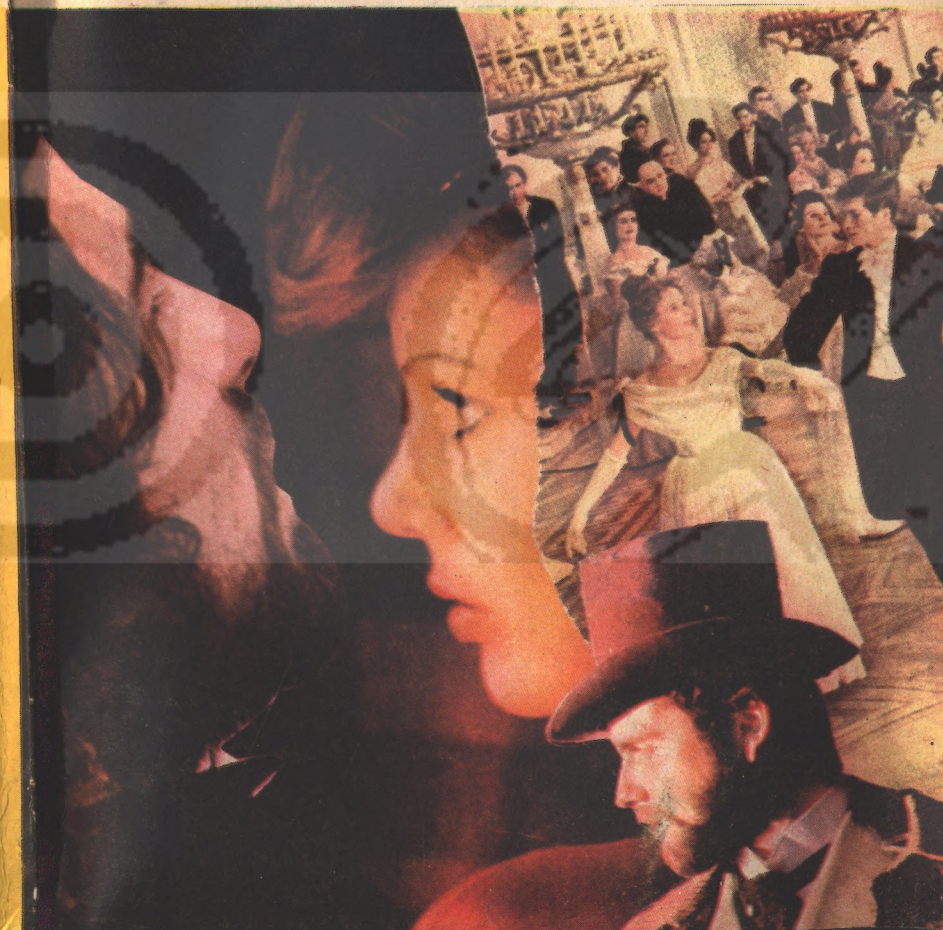

Ilustrația copertei : *Francisc Kalab*

joaquim maria machado de assis

memoriile postume ale lui brás cubas

ROMAN

TRADUCERE, PREFAȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE ANDREI IONESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1986
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească toate drepturile
rezervate Editurii Minerva („B.P.T.")

Machado de Assis
Obra completa, volume I,
Editôra José Aquilar Ltda,
Rio de Janeiro, 1959

PREFAȚĂ

Un contemporan al lui Machado de Assis, criticul Araripe Júnior, se întreba dacă Pedro Rubião de Alvarenga, personajul central al romanului *Quincas Borba* nu întruchipează cumva Brazilia. Rubião e naiv (chiar dacă nu și întrutotul inocent) în mînuirea banilor, în felul cum tratează filosofia, iubirea, politica, iar spre final o pasiune contrariată și un delir de grandoare îl fac să-și piardă mințile ; toate acestea pot fi considerate, chiar dacă nu se impun cu puterea evidenței, o alegorie a Braziliei. Alți critici, dimpotrivă, i-au reproșat lui Machado de Assis lipsa de culoare locală. Scriitorul ar fi, după ei, un autor tributar străinătății, care nu a arătat destul interes pentru problemele naționale. Divergența aceasta s-a perpetuat pînă în zilele noastre. Prin anii '50 s-a stîrnit o polemică aprinsă chiar în Camera Deputaților, cînd trebuia aleasă figura tutelară a literaturii braziliene. Nu este oare — s-a spus — José de Alencar, autorul de romane „indigeniste", mai național decît Machado de Assis ? Opinia unei alte părți a criticii (care pentru „autohtoniști" este o critică „elitistă") merge în direcția opusă : autorul lui *Quincas Borba* ar fi cel mai profund național dintre scriitorii Braziliei. (Așa cum, după războiul civil spaniol, s-a încercat să se impună figura lui Lope de Vega ca scriitor „național", în detrimentul lui Cervantes, al cărui spirit larg comprehensiv și tolerant era pentru unii insuficient de patriotic.)

Problema raportului dintre național și universal îl preocupa, dealtfel, acut și pe Machado de Assis. Afirmîndu-se imediat după moda indigenistă, fiind contemporan cu romantismul atent la culoarea locală și apoi cu naturalismul descriptivist, a încercat să-și definească poziția cît mai precaut și nuanțat în eseul *Instinctul naționalității*, din 1873 : „Nu există nici o îndoială că o literatură, mai cu seamă o literatură care abia s-a născut, trebuie să se inspire în primul rînd din materialul pe care i-l oferă viața națională ; dar nu trebuie să stabilim doctrine care să o sărăcească. Scriitorului i se cere înainte de toate un anumit sentiment intim care-l face om al timpului său și al țării sale, chiar dacă tratează teme îndepărtate în timp și în spațiu. Un cunoscut critic francez, analizînd mai de mult pe un scriitor scoțian — Masson —, spunea pe bună dreptate că, așa cum poți fi breton fără a vorbi mereu despre grozamă, tot astfel Masson era un bun scoțian fără a fi fost nevoie să pomenească în opera lui ciulinii ; și adăuga la această observație că la Masson avem de a face cu un spirit scoțian interior, mult mai important decît cel superficial."

Literatura lui Machado de Assis posedă fără îndoială un asemenea spirit brazilian interior, care se poate dispensa în mare măsură de culoarea locală. E o calitate greu de precizat și de explicat, rezultat al unui „instinct" special, după părerea scriitorului, cu alte cuvinte, al unei receptivități foarte puternice, în stare să intuiască fenomene, conflicte, contradicții, probleme etc. care scapă analizei discursive. Particularitățile evidente ale țării nu lipsesc din romanele lui Machado de Assis, fără însă a constitui „substanța" lor. Scriitorul pare a fi fost preocupat să găsească nu atît simple *elemente* de identificare, vizibile cu ochiul liber, cît mai ales *relații* și *forme*, pe care i le putea dezvălui numai o investigație în straturile profunde ale vieții sociale și individuale din Brazilia acelei epoci. Fizionomia națională a acestor relații și forme este profundă și de aceea uneori mai greu sesizabilă. Fiindcă Machado de Assis nu studiază în exclusivitate Brazilia, cu oamenii și locurile ei, ci *condiția umană* în varianta ei braziliană. Cititorul va găsi în cele două romane pe care colecția

„B.P.T." i le oferă acum o mulțime de aluzii la evenimente istorice importante pentru Brazilia, detalii naționale și regionale, observații despre frumusețile naturale ale țării, expresii populare și o întreagă galerie de tipuri din Rio de Janeiro. Totuși, accentul nu cade pe aceste elemente, ci pe o *structură* care se află undeva dincolo de ele. Tot acest material ce poate fi lesne datat și localizat este prezentat pe scurt și parcă în treacăt, fără insistența cu care apare în romanele istorice, regionaliste, urbane sau de mitificare națională, care se specializaseră în exploatarea unor asemenea aspecte pitorești. Machado de Assis, intrînd pînă la un punct în competiție cu aceste romane, nu rămîne nicidecum în urmă, cu alte cuvinte, dă dovadă de măiestrie în fiecare dintre aceste domenii, dar în același timp le relativizează. Era, cum observă un critic (Antônio Cândido), suficient de modest pentru a ține seama de compatrioții săi, dar în spatele acestei modestii se ascundea dorința conștientă de a-i depăși. Fără a neglija pitorescul, îl utilizează ca element de trecere spre nivele superioare de semnificație umană, deopotrivă națională și universală.

Critica a reacționat diferit la această aspirație de depășire a unui cadru strict național. Ironia în tratarea culorii locale li s-a părut unora o lipsă de considerație : Machado de Assis n-a iubit Brazilia, afirmă ei cu excesivă severitate, dezvăluind în fond susceptibilitatea exagerată și agresivă a celor care nu concep patriotismul decît sub forma laudelor festive. Alții, însă, semnalează că Machado de Assis este cel dintîi scriitor brazilian cu preocupări de universalitate și, departe de a deplînge absența culorii locale, găsesc că scriitorul a procedat foarte bine cînd i-a rezervat un loc secundar. Dealtfel, este greșită părerea că în romanele lui Machado de Assis ar lipsi culoarea locală. Impresia aceasta se poate naște numai din pricina *refuncționalizării* de către scriitor a aspectelor care țin de un anumit timp și un anumit loc. Importanța și exactitatea observațiilor concrete din romanele sale au permis unui sociolog, într-o carte relativ recentă (Raymundo Faoro, *Machado de Assis : a Pirâmide e o Trapézio*, São Paulo, 1974), să reconstituie transformările efectuate în Brazilia în perioada de trecere de la Imperiu la Republică exclusiv pe baza

datelor scoase din aceste romane. Machado de Assis nu era deci neatent, ci, dimpotrivă, se dovedește a fi fost cel mai atent la ce se petrecea în jurul său dintre toți scriitorii acelui moment. Impresionat de cantitatea și de precizia detaliilor sociale întîlnite, autorul studiului mai sus-menționat face abstracție de ironia cu care sînt însoțite (și prin urmare de divorțul dintre scriitor și mediul său concret și imediat din perioada maturității depline) și se folosește de ele ca sursă de informație, demonstrînd cît de amplă și de fidelă a fost munca de cronicar a lui Machado de Assis. Așadar, observațiile cu caracter local sînt numeroase și importante, numai că sînt intenționat minimalizate, prin funcția lor comică în raport cu temele tragice, considerate pe drept cuvînt universale, cărora le slujesc drept materie. Departe de a fi un defect, această discordanță constituie unul din secretele artei narative a lui Machado de Assis și o particularitate esențială a caracterului său național.

Pornind de la aceste constatări, critica mai recentă (începînd cu Lúcia Miguel Pereira, *Prosa de ficcão*, Rio de Janeiro, 1957) îl privește pe Machado de Assis sub semnul dialecticii dintre local și universal. Faptul că a mers mai departe decît contemporanii săi în transcrierea datului social i-a permis, în mod paradoxal, să se dispenseze de sprijinul elementelor pitorești și exotice și în același timp să absoarbă fără servilism numeroase modele străine. Prin urmare, Machado de Assis ar fi primul romancier brazilian care poate fi citit și azi în Brazilia, independent de simpatia firească pe care cititorul o are pentru compatrioții săi, fără a fi din pricina aceasta mai puțin național decît alții.

Pentru a înțelege conflictul dintre localiști și universaliști, așa cum se configura pe timpul lui Machado de Assis, trebuie să-l punem în legătură cu aspirațiile de independență politică și de lichidare a complexului colonial. Era nevoie ca țara de curînd emancipată să poată fi deosebită de fosta metropolă și în același timp să se consolideze statutul ei de națiune cultă. De aceea unii insistau asupra originalității Braziliei, iar alții țineau să sublinieze îndeosebi caracterul occidental al civilizației închegate în tînăra națiune braziliană. Dialectica local-universal determină

balansul acestei opoziții complementare, situînd contrariile în cadrul uneia și aceleiași mișcări de afirmare a identității naționale.

Dar această opoziție, care părea să se poată rezolva armonios printr-o soluție de complementaritate pe vremea lui Machado de Assis, este privită astăzi (tot mai insistent și lucid în ultimele două decenii) într-o nouă lumină, ca urmare a spulberării iluziilor de integrare a Braziliei (și a țărilor aflate la un nivel similar de dezvoltare sau, mai bine zis, de semidezvoltare și chiar, în anumite sectoare, de subdezvoltare) în sistemul națiunilor civilizate din care aspira să facă parte (și aspiră încă, dar fără încrederea naivă de altădată). Istoria mondială a capitalului, cu imperialismul unora și dependența economică, politică și culturală a altora, a dovedit, de atunci și pînă astăzi, că sistemul națiunilor nu se armonizează conducînd la egalizare, ci dimpotrivă perpetuează și chiar agravează inegalități și alienări. În această perspectivă (care este perspectiva de astăzi, dar nu și ultima ; mîine va fi înlocuită, desigur, de alta), multlăudatul „specific național" nu mai apare în primul rînd ca un element pur, constituind un aport local la diversitatea culturilor, ci mai curînd ca o deformare impusă de mersul nu o dată grotesc al unui organism mutilat de presiuni internaționale. În felul acesta, particularitățile naționale se înscriu, cu medierile de rigoare, într-o istorie mai amplă, nu neapărat ca originalitate vrednică de cultivat, ci, cu luciditate, ca situație de fapt, grevată de dezavantaje în cadrul unui sistem internațional (Antônio Cândido, articolul *„Literatura e subdesenvolvimento"*, în revista *Argumento*, oct. 1973).

Orizontul lui Machado de Assis nu era, evident, acesta. Se știe că romancierul a lucrat asiduu pentru crearea unei culturi naționale. Cu toate acestea, nu era un „optimist", și orizontul lui nu e cîtuși de puțin senin. Influențat probabil de atmosfera acelui *fin de siècle* european, dar mai cu seamă ascultînd de un sentiment profund, inspirat de realitățile Braziliei, Machado de Assis era departe de a vedea viitorul cu entuziasm. În opera lui, *construcția* și *destrucția* sînt legate indisolubil, cum observă pe bună dreptate unul din criticii cei mai pătrunzători ai fenomenu-

lui cultural brazilian, Roberto Schwartz. O impresionantă căutare de forme noi, autentic naționale, este însoțită de afirmarea ironică (și emfatică) a caracterului lor arbitrar, remarcă același critic, a cărui analiză a raportului dintre local și universal în opera lui Machado de Assis o vom prezenta în continuare. Sau, altfel spus, revenind la sugestiile lui Antônio Cândido din studiul despre „literatură și subdezvoltare", romanele lui Machado de Assis contribuie la consolidarea literaturii braziliene, dar în același timp se înscriu în tendința largă de distrugere a formelor, declanșată de mișcările de avangardă din întreaga lume, ca expresie a crizei generale a culturii europene din faza imperialistă a evoluției lumii capitaliste. Exprimă deci viața acelei Brazilii care încerca să se configureze ca națiune civilizată chiar în momentul în care expansiunea imperialistă nu mai era dispusă să permită dezvoltarea independentă a tinerelor națiuni în formare. În operele maturității depline, scriitorul va așeza pur și simplu alături „localul" și „universalul", fără a încerca o sinteză a lor, ci părînd mai degrabă interesat să le sublinieze ***disparitatea***. Această ipoteză a criticului Roberto Schwarz mi se pare foarte fericită, căci ne dă posibilitatea să vedem, în totalitatea ei, situația istorică și culturală a Braziliei, prin intermediul celor doi termeni aflați într-o „convietuire ireconciliabilă". Așezați pe planuri retorice diferite, termenii „local" și „universal" se ridiculizează reciproc. Procedeul e comic, frizînd registrul alienării. Iat-o, de exemplu, pe cumătra Angélica, din *Quincas Borba*, care ține în curte o mulțime de viețuitoare : vaci, cîini, găini și un curcan. Oamenii o lasă indiferentă și suferințele lor nu pot sta în cumpănă pentru ea cu ale curcanului. Teza e universală, dar cumătra e din Barbacena. Tot farmecul (ciudat) al capitolului stă în ***disparitatea*** dintre caracterul general al tezei și caracterul local al amănuntelor din care prinde viață personajul. Ce sens are să spunem că personajul s-a universalizat ? Iar dacă ne vine greu să vedem în cumătra Angélica o figură universală, n-am putea oare spune atunci că prezența universalității în Barbacena configurează o incongruență ridicolă, care i se părea scriitorului semnificativă pentru Brazilia ?

Multe dintre aceste discrepanțe sînt inocente și adesea chiar amuzante. Totuși, ansamblul e dezolant. Bogăția vitală ce se anunță în observația socială nu capătă dinamism, deoarece saltul la reflecția universalistă, sistematic repetat, împiedică orice mișcare. Fiind mult prea abstractă — în aceasta constă *disparitatea* — reflecția nu poate reține decît o singură linie, și aceasta arbitrară, din varietatea aspectelor observate. Materia observată rămîne un pretext derizoriu pentru reflecție, fiind lipsită de semnificația pe care ar fi dobîndit-o dacă s-ar fi menținut în același plan. Lipsă pe care putem presupune că Machado de Assis ar fi simțit nevoia să o sublinieze. În afară de aceasta, raportată la vitalitatea observației, reflecția universalistă ne apare prea săracă și se descalifică prin caracterul ei arbitrar. Descalificare pe care putem din nou presupune că Machado de Assis ar fi simțit nevoia să o sublinieze. Descalificarea e reciprocă. Ca Stan și Bran, observația și reflecția alcătuiesc o pereche comică. Impresia de vid e foarte puternică. Totuși, scriitorul nu o denumește niciodată și nu face din ea obiect de reflecție. Trecerea bruscă de la planul observației locale la planul universal al considerațiilor abstracte este un principiu formal al romanelor lui Machado de Assis, pe care cititorul îl descoperă singur, fără ca lectura să-i fie dirijată în acest sens de autor. Pentru a se putea realiza o sinteză, ar fi fost nevoie ca observația strict locală să fie mai generală și reflecția universală să fie mai puțin abstractă. Caracterul național al operei lui Machado de Assis nu rezidă, prin urmare, după Roberto Schwarz, în minuțioasele observații sociale cu arie restrînsă, de care bineînțeles depinde în mare măsură, și nici nu e anulat de discursul universalist, care constituie un strat important al literaturii sale. Aceste două dimensiuni, care sînt date palpabile, intră (împreună cu altele) în componența unor formule și forme care le relativizează și pentru care devin o simplă materie disonantă. Formule și forme ce reușesc să traducă acel „sentiment intim al timpului său și al țării sale" la care se referă scriitorul în eseul amintit mai înainte.

Aceste formule și forme sînt desigur transcrierea literară a unor forme reale, caracteristice pentru procesul vieții naționale.

Prin subiectele lor, romanele lui Machado de Assis sînt vădit arbitrare şi futile. În schimb, compoziţia fixează şi explorează reguli, mişcări şi aprecieri, impuse de practica vieţii braziliene. Reguli care nu sînt nici universale, nici simple posibilităţi abstracte, ci necesităţi ale unei situaţii istorice naţionale, aşa cum numai o îndelungă meditaţie le-ar fi putut capta. În planul subiectului şi al formei exterioare, scriitorul se mişcă în cadrul capricios al cronicii gazetăreşti săptămînale. Totuşi, în forma lor esenţială, romanele imită necesităţile structurale ale ţării. Pentru a înţelege acest specific naţional al operei lui Machado de Assis, care se supune unei logici a omologiei dintre fenomenul literar şi cel social, trebuie să facem o incursiune în istoria Braziliei de pe timpul scriitorului.

Problema cea mai acută pentru societatea braziliană din epoca modernă este aceea a raportului conflictual dintre formele europene, adoptate cu frenezie, şi realităţile tradiţionale, care le opun o rezistenţă tenace. Forme fără fond, cum s-a spus la noi în secolul trecut, cam în aceeaşi perioadă.

În Brazilia se citeau, desigur, romane, înainte de a exista romancieri brazilieni. Cînd au apărut aceştia, prin 1850, era firesc să urmeze, ca în toate domeniile vieţii politice şi culturale, modelele pe care Europa le stabilise, creînd obiceiuri de lectură. Imaginaţia braziliană s-a consolidat, deci, într-o construcţie formală ale cărei temelii nu se aflau în Brazilia, ci în Europa. Toate ideile timpului, dealtfel, posedau aceeaşi caracteristică. Fiind anticolonială, mişcarea de independenţă, care triumfă în 1822, trebuia să includă elemente ale doctrinei liberale. Aceste elemente, care se născuseră pe terenul emancipării burgheze din Europa, nu se potriveau cu realităţile unei economii bazate pe munca sclavilor, cum era economia Braziliei. Aşa se face că, în pofida seducţiei pe care o exercita, lumea ideilor noi părea că nu se poate armoniza cu lumea tradiţiilor coloniale.

Caracterul de imitaţie şi de ornament al vieţii ideologice braziliene a fost demascat adesea de critică şi a devenit un loc comun în care se întîlnesc (şi se împacă !) orientările ideologice cele mai diverse. Îndreptăţirea (parţială) a acestei critici este

evidentă : intelectualul brazilian știe că dezbate probleme și teorii a căror bază locală e problematică. Dar ceea ce am putea numi „neîndreptățirea" acestui loc comun poate deveni vrednică de interes, dacă-i prelungim consecințele. Să presupunem că, printr-un miracol, intelectualii care dezbăteau problemele vieții politice și culturale ale unei țări ca Brazilia s-ar fi dezbărat de ideile străine. Ar fi găsit oare în felul acesta ideologia „autentică" la care aspirau ? Mai curînd ar fi găsit întîi poziția lor de clasă, al cărei efect persuasiv probabil că nu ar fi fost tocmai „progresist" ; ar mai fi găsit, apoi, expresia crudă a relațiilor de producție în vigoare, care nu erau mai puțin îngrozitoare doar pentru faptul că erau ale lor ; ideile străine permiteau cel puțin să fie criticate cu indignare aceste relații în numele unor valori morale și al progresului. În afară de aceasta, uitîndu-ne mai bine, vedem cum se evaporează caracterul pretins „național" al acestor relații sociale, din trecut sau din prezent, care apar, în această nouă lumină, deopotrivă naționale și internaționale, de vreme ce se consolidează în funcție de o diviziune internațională a muncii nefastă pentru o țară ca Brazilia. În felul acesta specificul național nu se mai prezintă atît de pur național cum se crede de obicei. Pe de altă parte, ideologiile străine nu sînt atît de complet străine de procesul istoric național cum pare la prima vedere, fără ca aceasta să însemne totuși că ar fi apte să-l înțeleagă. Pentru o apreciere mai corectă a problemei e nevoie deci de o oarecare detașare.

Obținîndu-și independența, Brazilia devine o națiune printre celelalte națiuni, în drept să capete acces la progresele materiale, sociale și culturale ale lumii moderne, care în principiu i se ofereau. Pe de altă parte, scuturarea exploatării coloniale se produce în contextul liber schimbist al expansiunii comerciale engleze, ceea ce va duce la o nouă diviziune internațională a muncii și la o nouă aservire față de marele capital. (În *Quincas Borba* se pomenește de datoria Braziliei către Anglia.) Aceasta nu slăbește situația latifundiilor, care foloseau munca sclavilor, latifundii interesate în export, ci, dimpotrivă, o consolidează. Brazilia intră în lumea modernă și participă la binefacerile ei (printre care se

află și înmulțirea școlilor literare) prin importul de sclavi, devenit acum mai mare decît înainte, și va cunoaște chiar o dezvoltare a sistemului de exploatare a muncii sclavilor ca urmare a cererii tot mai mari de cafea pe piața mondială.

Păturile suprapuse nu puteau totuși să nu simtă o oarecare stînjeneală. Civilizația spre care aspirau nu putea să se împace cu folosirea muncii sclavilor pe care erau interesați să o mențină. Contradicțiile ideologice care decurgeau din acest tablou sînt numeroase, și secolul al XIX-lea brazilian a fost saturat de asemenea contradicții, care erau inevitabile și formau un sistem.

Însuși liberalismul, adoptat aparent cu entuziasm unanim, prezintă, într-o țară ca Brazilia, aspecte flagrant contradictorii. Era vorba de o doctrină în numele căreia popoarele Americii rupeau lanțurile stăpînirii coloniale și care prin aceasta făcea parte din noua lor identitate. Era vorba de sistemul comerțului internațional în care țara e silită să intre, căci recunoașterea diplomatică engleză era indispensabilă pentru consolidarea independenței. Era vorba de corpusul de idei cel mai seducător al lumii moderne, din discursurile parlamentare și literatura țărilor a căror cultură oferea modelul civilizației. În sfîrșit, era vorba mai presus de orice de activitatea legată de piața internațională, spre care tindea esențialul economiei braziliene : exportul. Cu alte cuvinte, ideile și modelul economic oferite de burghezia europeană de la începutul secolului al XIX-lea erau nu numai o afinitate electivă a elitelor țării, ci și o parte efectivă și inseparabilă a procesului social, tot atît de inseparabilă ca și munca sclavilor, față de care se aflau în contradicție și cu care trebuiau să conviețuiască. Cum puteau să fie asumate cele două aspecte în același timp ? Procesul național brazilian, în orice caz, le concilia.

La nivelul principiilor, contradicția este evidentă. Să vedem cîteva din ramificațiile ei, ceea ce va permite cititorului să-și facă o idee despre *ambiguitățile ideologice* în care trăia Brazilia, și care au constituit materia primă a romanelor lui Machado de Assis.

Dintr-un punct de vedere liberal, sclavia — bază a vieții economice braziliene — era o rușine, pe lîngă faptul că era o dovadă

de înapoiere. Dintr-un punct de vedere sclavagist, doctrina liberală era un fenomen străin, vrăjmaș economiei naționale și deci detestabil. Această poziție nu putea fi însă susținută deschis, pentru că avea împotriva ei spiritul secolului, și cu greu ar fi acceptat un poet să înalțe în slavă sclavia, chiar de ar fi făcut-o din naționalism și împotriva „ipocritei" Anglii, care voia să interzică Braziliei comerțul cu sclavi africani. Această situație n-a constituit, totuși, o piedică pentru tradiționaliști. În practică, comerțul cu sclavi, ca și instituția sclaviei, au fost stăruitor apărate. Chiar unii aboliționiști erau de părere că procesul abolirii sclaviei nu trebuia grăbit, deoarece aceasta avea să se instaureze ca un efect automat al progreselor agriculturii. Cum observă un economist (Fernando H. Cardoso, *Capitalismo e Escravidão*, São Paulo, 1968), știința economică liberală, întemeiată pe munca liberă, nu se aplica în Brazilia și părea o fantezie moralizatoare ; în schimb, obscurantismul avea toate aparențele simțului de răspundere și patriotismului.

Cu alte cuvinte, în Brazilia liberalismul era un element al unei comedii ideologice diferită de cea europeană. Libertatea muncii și egalitatea în fața legii erau, desigur, și ideologia Europei, dar în Europa corespundeau într-o măsură mult mai mare aparențelor, dat fiind că acopereau esențialul : exploatarea muncii. În Brazilia, însă, aceleași idei sînt false în alt sens, într-un sens am putea spune original. Declarația Drepturilor Omului și ale Cetățeanului, de exemplu, parțial înscrisă în Constituția braziliană din 1824, nu numai că nu ascundea nimic, dar făcea chiar mai abjectă instituția sclaviei.

În sfîrșit, cum nici de data aceasta nu corespundea aparențelor, rolul liberalismului pare să fi fost *altul* — dar care ? —, chiar dacă a păstrat întotdeauna terminologia și prestigiul de la început. Pentru a defini acest rol este nevoie să concepem țara ca o totalitate. Schematizînd, s-ar putea spune despre colonizare că a produs, pe baza monopolului asupra pămîntului, trei clase : moșierimea, sclavii și „oamenii liberi", în realitate dependenți. Între primele două raportul e clar ; acum ne interesează în mod deosebit mulțimea „oamenilor liberi". Nici proprietari, nici proletari (fără

a fi nici *adscripti glebae)* ; accesul lor la viața socială și la bunurile ei depinde material de bunul plac al unui om puternic. Figura caracteristică a acestei clase este clientul, omul dependent. Favoritismul este deci mecanismul prin intermediul căruia se reproduce una din clasele importante ale societății, care implică și o alta : aceea a proprietarilor. Viața ideologică, fiind produsul acestor două clase, este inclusă deci în același mecanism. În felul acesta, în mii de forme și sub mii de nume, favoritismul a afectat în ansamblu existența națională, respectînd permanent relația de producție fundamentală, care se asigura prin intermediul forței, și finalitatea marii producții, care era mercantilă.

Totuși, această ideologie nu era în stare să combată construcțiile liberalismului. Chiar dacă ar fi fost matură și verificată în practică, cu greu ar fi putut servi drept inspirație pentru un mare efort speculativ, capabil să înfrunte celălalt efort, care era legat de polul hegemonic al lumii burgheze. Cu cuvintele lui Machado de Assis (studiul *Noua generație)*, „influxul extern determină direcția mișcării ; deocamdată, în ambianța noastră, nu există forța necesară pentru invenția unor doctrine noi". Și, în definitiv, de ce să fi atacat civilizația care slujea Braziliei drept model ? Dimpotrivă, era necesar să se încorporeze pe cît posibil argumentele și instituțiile sale, ceea ce se și făcea cu aviditate, pentru a dovedi caracterul modern al țării, chiar dacă acestea erau incompatibile cu ideologia favoritismului și cu sclavia, pe care această asimilare nu o făcea să dispară.

În realitate, s-a produs pînă la urmă o articulare a limbajului liberal cu dinamica practică a favoritismului. Acesta predomina în actele vieții și în același timp renunța la o expresie ideologică mai amplă. De aici mecanismul de recuperare foarte particular, în care terminologia civilizației burgheze moderne era utilizată după regulile unui sistem al clientelei. Pentru a ne da seama de enorma disonanță pe care această combinație o transforma într-o realitate cotidiană, nu trebuie să uităm că în Europa, în timpul procesului afirmării sale istorice, civilizația burgheză postulase autonomia individului, universalitatea legii, cultura dezinteresată, remunerația obiectivă, etica muncii etc. Favoritismul, punct cu

punct, creează, dimpotrivă, dependența individului, excepția de la regulă, cultura interesată, remunerația și serviciile personale. Elementul *arbitrar*, jocul facil al stimei și autostimei pe care relația de favoritism o aduce în primul plan și căreia îi subordonează interesul material era tocmai elementul combătut de liberalism în contextul Europei feudale.

Evident, antagonismul e mare. Să vedem totuși rezolvarea lui, de o importanță capitală în viața ideologică și literară braziliană a acelui moment istoric. Odată adoptate, ideile și argumentele europene puteau sluji (și de multe ori chiar au slujit) ca o justificare, nominal „obiectivă", pentru momentul arbitrariului, care se află în natura însăși a favoritismului. Acesta se exprima în limbajul liberalismului, a cărui sintaxă, dacă putem spune astfel, era ruptă, sau mai bine spus modificată ; modificare ce formează un sistem pe care e nevoie să-l studiem. Prin urmare, se atribuia metodic independență dependenței, utilitate capriciului, universalitate excepțiilor, merite rubedeniilor, egalitate privilegiului etc.

Din punct de vedere liberal sînt disonanțe, dar din punctul de vedere al favoritismului sînt armonii. Într-adevăr, între cel care face o favoare și cel care o primește ce-ar putea legitima mai bine arbitrariul decît un motiv „rațional" ? Doctrina ilustră îi înalță pe amîndoi, îi face să se simtă participanți la cultura modernă și superioară a Europei și-i recunoaște libertatea de manifestare și părții slabe, ceea ce, într-o țară în care domină munca sclavilor și brutala stăpînire personală, nu e deloc superfluu.

Cum nu există munca liberă care să-i poată da o bază verosimilă, ideologia liberală e sacrificată în fond. Totuși, nu se renunță la ea, deoarece, compensatoriu, poate deveni un indiciu al afinității elitei braziliene (și în general a elitelor latino-americane) cu lumea modernă, afinitate care nu rezistă la o examinare atentă și care poate fi menținută numai grație complicității dintre cel ce face o favoare și cel ce o primește. Să se observe diferența : nu ideologia fundamentează conviețuirea intereselor antagonice, ci complicitatea conștientă dintre părțile interesate, care permite și unora și altora, și țării, să aibă ideologii... În acest sens, trebuie să spunem că acestea au o funcție de gradul doi ; funcționarea

presupune suspendarea (dar nu suprimarea) intenției originare. De aici ceva ca un inevitabil dezechilibru intern : criteriul european e mereu prezent, pentru a-i înălța și a-i prăbuși în rușine pe brazilieni, fără ca nimeni să-l ia cu adevărat în serios, dar nici să-l neglijeze. La urma urmei, domnia capriciului personal în această mișcare e tot o particularitate locală, deoarece este vorba de o dimensiune umană de care liberalismul, în versiunea lui serioasă, are oroare.

Trebuie să mai observăm că această combinație nerezolvată nu e o pură construcție intelectuală, ci un dat imediat și foarte răspîndit al vieții cotidiene a elitelor braziliene. Prezența ei se vede lesne în instituții, idei, arte, politică etc. Prin această calitate devine punct de plecare pentru elaborarea literară, mai ales pentru roman. Este vorba de o particularitate locală, fără îndoială, dar o particularitate constituită în planul relațiilor, și aproape s-ar putea spune că e o particularitate logică în a cărei ecuație se află termenii înscrierii Braziliei moderne în istoria mondială, din care această ecuație este la rîndul ei o formulă. Legătura ei cu *disparitățile* pe care se bazează romanul lui Machado de Assis (teza lui Roberto Schwarz) începe să se vadă acum cu mai multă claritate. Particularitățile acestea îi puneau bineînțeles și romancierului o mulțime de probleme. Cum să le rezolve ?

José de Alencar (1828—1877), de exemplu, în romanele lui urbane — calcate după modelul romantico-realist al școlii balzaciene — creează personaje purtătoare ale unor conflicte și idei de împrumut, afectate, în genul individualismului romantico-liberal. Aceasta cît privește personajele principale. În schimb, în crearea personajelor secundare, care dau culoare locală narațiunii, observația precumpănește asupra modelului importat. Aici, ideologiile au un regim diferit și mai puțin exigent, subordonat sferei favoritismului. Schematic, putem spune că societatea presupusă în conflictul central este liberal-burgheză (adică europeană), pe cînd figurile periferice trăiesc în Brazilia. Din punctul de vedere al acestora din urmă, care trăiesc după legile paternalismului, eroii sînt personaje ridicole și afectate. În schimb, din punctul de vedere al conflictului central, figurile secundare nu adaugă nimic și

sînt superflue. Coexistența discordantă a liberalismului cu favoritismul nu este prin urmare subiectul acestor cărți, ci defectul lor. Pentru a corecta acest defect era nevoie să se inventeze o formă nouă de roman.

În primele sale patru romane, Machado de Assis a încercat să se eschiveze de la abordarea acestei probleme. Cum era sceptic în ceea ce privește ideile și promisiunile liberale, a încercat să le suprime în narațiunile sale. A încercat să limiteze problematica la afirmarea individului în sfera familiei, unde domnea paternalismul fără nici o interferență. Prezentat ca orizont indubitabil al vieții, acesta nu suferă comparația, vexătoare dar actuală, cu tematica Drepturilor Omului, adică ale individului. Un anacronism a cărui oportunitate ideologică este evidentă : Machado de Assis nara prin prisma paternalismului și nu a romantismului ori a liberalismului, pentru a-și asigura un loc sub soare. Între timp, spiritul timpului se întorcea prin ușa din dos, căci în aceste cărți era vorba de a *raționaliza* paternalismul, adică de a civiliza arbitrarietatea claselor dominante și de a o asimila pe cît posibil spiritului burghez modern. Într-adevăr, grație clarității cu care Machado vedea problema, aceste romane scapă de ridicolul care amenință permanent opera unui scriitor ca Alencar, bunăoară, din pricina frazeologiei romantico-liberale. Dar plătesc această superioritate cu o anumită îngustime și irelevanță generală : lumea modernă e absentă din aceste romane, în care impresionează mai ales disproporția dintre talentul autorului și caracterul limitat al rezultatului. Adevărul este că problemele familiei nu mai puteau fi o metaforă a lumii contemporane. Abia la patruzeci de ani Machado de Assis va reuși să găsească o soluție cu *Memoriile postume ale lui Brás Cubas* (1881), unde sclavia, liberalismul și paternalismul sînt strînse laolaltă sub semnul *iresponsabilității* naratorului. În acest moment al vieții, își completase ascensiunea socială și nu mai avea nici un motiv ca să ascundă adevăratele probleme ale societății braziliene.

Caracteristica formală dominantă în romanele din a doua etapă de creație a lui Machado de Assis este extraordinara *volubilitate* a naratorului. Această volubilitate ilustrează o concepție a

funcționării psihice, asupra căreia voi reveni, care prezidează construcția personajelor. Este de asemenea expresia unui punct de vedere de clasă și depinde, pentru realizarea sa literară, de o mare virtuozitate retorică. Vom vedea, în sfîrșit, că ea este însuși țesutul conjunctiv — extrem de fin — al prozei scriitorului. Deocamdată, totuși, cel mai important lucru este că reprezintă o transpunere, peste nivelul formei, a momentului de arbitrar inseparabil de relațiile de favoritism. Cu alte cuvinte, Machado de Assis pune în centrul formal al romanelor sale o mișcare cheie a vieții ideologice braziliene.

Consecințele literare sînt multiple și hotărîtoare. Înainte de toate, trebuie să remarcăm îndrăzneala drumului deschis de el, care implică renunțarea la eroii, conflictele, ideile și atmosfera individualismului romantic-liberal, dominante, într-o versiune sau alta, în romanul din vremea sa. Într-adevăr, pe scurt, tema romanului era legată de conflictul dintre calitățile personale (în iubire, în idealuri, în vocație, în ambițiile sociale, în realizarea de cîștiguri etc.) și funcționarea normală a ordinii burgheze. Un context în care volubilitatea nu putea să pară decît un lucru frivol... Pe de altă parte, este cunoscută inspirația pe care Machado de Assis a căutat-o la umoriștii englezi din secolul al XVIII-lea (Sterne, Swift, Fielding), care prețuiau foarte mult frivolitatea. În această privință, trebuie să observăm că independența literară nu constă în absența modelelor, ci în libertatea cu care sînt utilizate. Fugind de schemele realismului și naturalismului european din secolul al XIX-lea, dar nu și de spiritul lor scrutător și filoștiințific, pe care le asimilase profund, Machado de Assis evita să ne arate o Brazilie unilaterală și în fond falsă : fie doar europenizată, fie doar exotică, reușind astfel să devină în mare măsură cel mai important scriitor realist brazilian.

Cine spune volubilitate spune mutații frecvente, din motive subiective. Naratorul volubil face ca personajele, ideile, narațiunea și chiar cititorul să depindă de capriciile lui. Subordonînd realitatea fluctuațiilor autoaprecierii naratorului — și personajelor — se obține un efect comic, tocmai pentru că sensul realității nu numai că nu s-a pierdut, dar într-un anumit fel s-a sublimat.

Într-adevăr, în romanele maturității se insinuează și se împrăștie elementele unui roman realist. În *Memoriile postume ale lui Brás Cubas*, bunăoară, aceste elemente ar fi : educația în răsfăț și senzualitate a unui tînăr bogat, iubirea adulteră, viața politică națională, cu lupte aprige în care principiile maschează rapacitatea ; în *Quincas Borba* aceste elemente sînt : moștenirea pe care o primește Rubião, încurcăturile financiare, iubirea adulteră, ascensiunea socială, filosofia individualistă, interesul clinic pentru nebunie, ambiția politică etc. Acest nivel, care există fără îndoială și constituie unul dintre orizonturile cărții, nu reușește totuși să transmită narațiunii mișcarea lui. Și aceasta din pricină că naratorul *îl întrerupe* permanent, subordonînd dinamica pozițiilor sociale față de mișcarea *veleității*, care poate fi a lui sau a personajelor. („Cartea aceasta și stilul meu — se autocaracterizează lucid Machado de Assis în *Quincas Borba* — sînt ca niște bețivi, se leagănă în dreapta și în stînga, ba merg, ba se opresc, bombăne, strigă, rîd cu hohote, amenință cerul, se împiedică și cad."). Cu alte cuvinte, realitatea e văzută cînd cu dinamica ei proprie, cînd *ca o valoare simbolică*, în contextul compensațiilor necesare pentru echilibrul autoaprecierii. Din punctul de vedere al continuității narative, aspectul dominant este cel de al doilea : legea compensațiilor simbolice, pentru care totul pe lume poate sluji drept materie primă, precumpănește asupra legii realității. Cu puțină bunăvoință, cititorul va întrezări poate aici o variantă a dualităților a căror matrice sociologică am expus-o mai înainte.

Subordonate mișcării fanteziei personale, ideile și ideologiile pot fi luate în considerație doar cu valoare secundară, nu pentru interesul cognitiv intrinsec pe care l-ar putea oferi. Principala lor dimensiune constă aici în satisfacția pe care o procură celor ce le exprimă, satisfacție dependentă de împrejurările momentului. Cu alte cuvinte, ca soluție formală, volubilitatea naratorului conferă ideilor, în romanele lui Machado de Assis, dimensiunea pe care în Brazilia epocii ele le aveau în realitate. Așa se întîmplă, bunăoară, cu frazeologia liberală a lui João de Souza Camacho, sau filosofia Umanitismului, amestec satiric al monismului materialist și darwinismului social, care îi permite lui Quincas Borba să se considere superior lui Augustin, și face ca bietul Rubião să se

creadă atît de puternic, încît să poată lăsa cu gura căscată pe cei care mai înainte nu-l luau în seamă. Cine a citit cîteva pagini din literatura politică sau filosofico-ştiinţifică braziliană din secolul al XIX-lea — ne asigură Roberto Schwarz — recunoaşte îndată exactitatea de ton a acestor pasaje satirice din romanele lui Machado de Assis. Această exactitate a reflectării şi tonul just pe care a reuşit să-l găsească (cu acel „instinct al naţionalităţii" despre care am mai vorbit) nu este doar consecinţa meritelor de „cronicar" ale scriitorului, ci are o rădăcină mai profundă : tonul acesta iese din situaţia în care sînt expuse ideile, odată prinse în mişcarea naraţiunii sale. E ca şi cum şi-ar fi găsit locul şi aspectele comice naturale (sau naţionale). Machado de Assis aflase, sau mai bine zis construise, forma care-i permitea să utilizeze cu eficienţă artistică observaţiile curente. Reuşise să concilieze dimensiunea constructivă cu capacitatea mimetică, compoziţia cu datele empirice : nu-i rămînea decît să transcrie realitatea cotidiană, şi atunci aspectul comic ieşea pe loc la lumină.

La fel se întîmplă şi cu personajele. Conflictele lor sînt reale (contradicţiile legate de bani, de iubire, de familie, de clasă socială, de ambiţii politice ori intelectuale) şi constituie elemente ale intrigii, asupra căreia îşi exercită influenţa, dar a cărei logică internă, totuşi, nu ajung să o determine. Aceasta se datorează faptului că atît naratorul, cît şi personajele, nu valorifică aceste conflicte prin exigenţa lor obiectivă, cum ar fi făcut oricare cetăţean realist şi cum, bineînţeles, a făcut-o orientarea narativă ce poartă numele de realism. Conflictele deviază mereu spre fanteziile compensatoare, în care dificultăţile reale sînt echilibrate de măreţii imaginare. Chiar şi în cazul Sofiei şi al lui Cristião Palha, care acţionează metodic cu scopul de a se îmbogăţi şi de a intra în înalta societate, nu proiectele lor — ca elemente de perseverenţă şi efort — ocupă primul plan, ci satisfacţiile psihologice ale momentului. Teza lui Roberto Schwarz este că această „lipsă de realism" constituie un element esenţial al realismului brazilian : trecerea constantă la imaginar, de natură compensatorie, transcrie interferenţa sistematică dintre practica favoritismului — considerată în componenta sa de arbitrar şi căutare

a recunoașterii personale — și exigențele practicii propriu-zis burgheze, care sînt obiective.

Așa cum am mai spus, exigențele obiectivității nu sînt niciodată respectate, nici de personaje, nici de narator, ceea ce nu le împiedică să fie mereu prezente, ridiculizînd și personajele și pe narator. Pe de altă parte, dacă naratorul și personajele nu pregetă să opteze pentru satisfacția imaginară imediată, împotriva sacrificiului subiectiv (asceză) pe care îl cere obiectivitatea, cîștigă astfel mai multă viață și spontaneitate, pe care în alt caz nu le-ar fi avut. Sînt personaje poate alienate de imaginație, dar vii. Unde este binele ? Aceasta este una din axele problematice ale poziției lui Machado de Assis, în care se reflectă poziția periferică a țării, în raport cu universul Capitalului.

Oricum ar fi, transformînd trecerea la imaginar în principiu formal, Machado de Assis îi dădea generalitatea ineluctabilă a unui apriorism. Prin urmare, personajele se mișcă într-un cerc trasat dinainte, restrîns prin definiție, care nu admite calități umane legate de o intenție mai complexă și mai puțin imediată (chiar atunci cînd calculează, ori doar cred că o fac, oamenii sînt victimele unei satisfacții imaginare imediate). Mai mult decît atît : nu există nici o îndoială în privința închiderii cercului, care ajunge să fie pînă la urmă oarecum de prisos, chiar dacă acest caracter superfluu are, firește, o intenție umoristică. Într-adevăr, nici în *Memoriile postume ale lui Brás Cubas,* nici în *Quincas Borba* nu există o figură „deschisă", a cărei perspectivă cititorul să o poată adopta spre a explora viața. Toate personajele au limitarea evidentă a viciilor lor, ceea ce le face încîntătoare, dar nu permite să fie luate propriu-zis în serios : nu cu ajutorul lor cititorul va face multdoritul pas înainte. Ceva asemănător se petrece în planul ideilor ; acestea poartă și ele marca prealabilă a caracterului lor inofensiv, dată fiind funcționarea lor de gradul al doilea. Personajele și ideile suferă un fel de reducție esențială și inapelabilă, prin care poate că se transcrie aceeași situație „descentrată" a Braziliei, al cărei mod de viață era condamnabil în lumina ideologiei adoptate chiar de elitele țării : anecdotic, materia concretă a existenței braziliene era vie, dar nu avea relevanță pentru explorarea scenei contemporane. Dar — și aici se află

paradoxul istoric — această lipsă de relevanță e însoțită de multă vitalitate. Marginalizarea istorică și alienarea se pare că nu elimină plăcerea de a trăi, chiar dacă o învenințează, așa cum ne arată literatura lui Machado de Assis. Cu alte cuvinte, valoarea unor romane ca *Memoriile postume ale lui Brás Cubas* și *Quincas Borba* nu rezidă în ideile ori în personajele lor, care, chiar cînd sînt îndrăznețe, sînt totuși limitate (nu lipsește, de exemplu, cutezanța în analiza relațiilor conjugale din familia Neves sau din familia Palha), ci în mișcarea pe care o realizează permanent, ca niște păpuși de teatru dinainte cunoscute. Această mișcare e cu adevărat „deschisă" și sfidează interpretarea obișnuită.

Ca unitate formală, volubilitatea e scurtă prin însăși natura ei : timpul necesar pentru a părăsi o poziție în favoarea alteia, care va fi la rîndul ei părăsită la fel de repede. Caracteristica ei este *discontinuitatea*. Mai bine zis : ceea ce are continuitate și se completează de multe ori, dar întotdeauna în limitele unei sfere mici, este mișcarea care pornește de la insatisfacție și ajunge la satisfacția imaginară imediată, fie a personajului, fie a naratorului. Spre deosebire de conflictele considerate reale, a căror logică e obiectivă și a căror rezolvare e lungă, și care nu constituie obiectul unei voințe și unei conștiințe durabile. Contractul e cum nu se poate mai violent față de schema curentă a romanului din secolul al XIX-lea, bazat pe stabilitatea temporală și pe tensiunea unui proiect individual. Din punct de vedere al compoziției, consecința e ridicolă : dispare elementul dramatic, și odată cu el dispare structura narativă care îl însoțește de obicei. Ansamblul rămîne „în aer", fără ierarhii și fără centru, iar narațiunea se desfășoară sub forma unor digresiuni, asociații, analogii, paralelisme, repetiții etc. În locul structurii dramatice a conflictului dintre individ și societate, aflăm curba compensațiilor imaginare repetate, la capătul căreia se află oboseala, plictisul, sațietatea, extincția, scepticismul sau nebunia.

Ritmurile de ansamblu ale romanelor lui Machado de Assis sînt de această natură. Ele prezintă afinități evidente cu practica favoritismului. Dar să vedem spre ce evada Machado de Assis cînd părăsea formula romanului romantico-individualist, centrat pe marile proiecte ale unui tînăr. Fundalul postulat în acest mod,

necesar dealtfel pentru randamentul său deplin, este societatea deschisă spre cariere, unde e posibil ca un anonim să ajungă Napoleon. În Brazilia, însă, barierele de clasă decisive nu puteau fi trecute prea ușor prin forța meritelor personale ; nu exista o carieră care din sclav să te facă om liber, și cu atît mai puțin să te facă ministru. Pentru fostul sclav Prudencio, ajuns om liber, satisfacția supremă nu este o satisfacție de om cu adevărat liber, ci o răzbunare pentru ciomegele primite în copilărie de la stăpînul său Brás : își cumpără un sclav pentru a-l putea bate fără milă, am spune tot „compensatoriu", dar de astădată în planul realității, nu al visului, ca în cazul celor mai multe personaje. La fel de semnificativ este faptul că Brás Cubas nu reușește să ajungă ministru, în pofida relațiilor și calităților necesare pe care le întrunea, ceea ce dacă pe el, senzualul sceptic, nu-l afectează decît în măsura în care pierdea astfel șansa de a se înălța în ochii Virgîliei, în schimb pe tatăl său îl contrariază atît de mult încît îi grăbește sfîrșitul. Extrem de afectat că nu ajunge ministru este și Teófilo, din *Quincas Borba,* înaltul funcționar competent și muncitor, care nu se poate stăpîni și izbucnește față de soția lui într-o diatribă la adresa „canaliilor" : „Cei mai mulți dintre oamenii aceștia, Naná, nu-mi ajung nici la călcîie. De asta sînt foarte sigur, și ei la fel. Șleahtă de intriganți !" La fel și pentru Lôbo Neves, cînd ambițiile de ascensiune îi sînt contrariate, viața politică devine „o țesătură de invidii, răutăți, intrigi, perfidii, interese și deșertăciuni". Relațiile sociale au, dealtfel, ierarhii bine marcate, obligînd la plecăciuni adînci și la gesturi intimidat servile în fața superiorilor.

Mai există un nivel în care această schemă nu se potrivea în Brazilia : romanul romantic valorifică, în proiectul individualist, radicalitatea fără concesii ; în universul favoritismului, însă, concesia și convenientele nu numai că nu sînt semne de slăbiciune, ci sînt indispensabile forței. Pentru a aprecia, în sfîrșit, pînă la ce punct Machado de Assis se abătea de la aceste modele, să ne amintim că Rubião ajunge din provincie în capitală, de la sărăcie la bogăție, de la anonimat la viața politică, de la simplicitate la ideologie, fără ca în nici un moment drumul său să poată fi asimilat cu trecerea de la puritate la corupție. Cînd era provincial

și sărac, Rubião se străduia să-l slujească și să-i facă pe plac lui Quincas Borba, cu speranța de a fi trecut în testamentul milionarului nebun. Prin urmare, cînd mai tîrziu va fi dus de nas de cei din Rio, conflictul se va declanșa între șmecherii din capitală și un „șmecher naiv" din Barbacena ; acest conflict nu are nimic romantic. În Brazilia lipsită de feudalism, provincia nu se opune societății banului, nefiind în fond decît o versiune deviată a ei. Spre deosebire de Europa, unde există opoziția dintre feudalism și capitalism, care de bine de rău se reflectă în opozițiile dintre sat și oraș, dintre bogați și săraci, dintre familie și viața publică, dintre talent și supraviețuire, și care a fost exploatată din plin de romancieri.

Machado de Assis nu numai că a reorganizat forma romanescă pe o linie profund națională, dar a ajuns la rezultate extrem de moderne. Între 1880 și 1900 a scris cărți a căror afinitate cu Proust, Nietzsche, Freud, Dostoievski, Kafka, Pirandello, Baudelaire și cu siguranță mulți alții este foarte profundă. Volubilitatea narativă are momentele ei de *spleen*, cunoaște gratuitatea și tentația răului, știe că înăuntrul unei persoane există multe altele și că identitatea nu e complet străină de convenție și de mască, știe că nu este foarte sigur că viața ar avea un sens, face experiența proustiană a timpului și, mai ales, pune în acțiune un fel de economie a vieții psihice bazate pe un sistem de compensații care nu respectă conceptele, unde capătă o importanță primordială visul, lapsusurile, automatismele, înlănțuirea asociativă, frustrările, substituțiile, dezarticulările, perversiunile etc. Pe scurt, ea face din comportamentul rațional un caz particular, și aceasta ca o consecință a unei atitudini de observare dintre cele mai raționaliste.

Fără a aprofunda acum studiul rațiunilor acestei modernități, se poate spune totuși că într-o țară în care capitalismul nu dobîndise o formă clasică, limitele civilizației burgheze apăreau, să spunem, la suprafața vieții — ceea ce le face mai ușor de recunoscut —, nu ca în Europa, la capătul unei stăruitoare acțiuni critice. În acest sens, trebuie să observăm că unele opere de avangardă ale culturii braziliene, cum sînt acelea ale lui Oswaldo

de Andrade, Guimarães Rosa, João Cabral, prezintă o convergență de acest tip, între forma artistică de avangardă și formele sociale „înapoiate". E firesc ca autocritica ordinii burgheze să se facă, cel puțin în parte, în numele energiilor pe care aceasta le-a distrus. În țările periferice ale ariei capitalismului, aceste energii sînt risipite și pulverizate. Dacă în competiția internațională acest fenomen poate fi considerat un semn de înapoiere, în schimb ne permite confluențele pe care încercăm să le sugerăm și care poate că nu sînt un fenomen exclusiv brazilian.

Pentru a ilustra acest raționament, să urmărim traiectoria lui Rubião. Trece prin sferele banului, filosofiei, iubirii și politicii, ajungînd la un delir de grandoare (identificarea cu Napoleon al III-lea), apoi la mizerie, la neant. Totuși, nu este vorba despre o evoluție în care fiecare pas să ducă la următorul. Neantul e prezent de la început în toate momentele. Sînt „peștișorii de aur" care oscilează în spiritul personajelor, „fluturii speranței", „aripile aurite" ale unei idei, în sfîrșit, fanteziile care animă viața săracului și a bogatului, de la început pînă la sfîrșit. Într-un anumit fel, pentru Rubião aceeași civilizație burgheză (desigur, împodobită cu parfumul aristocrației) seamănă cu niște peștișori de aur care strălucesc și parcă îl cheamă dintr-un „glob de sticlă". Sînt semnele niței infantile ale animației imaginare, în locul regulilor răcelii practice. Poate că în acest sens bietul Rubião ar putea fi considerat întruchiparea Braziliei.

Inconsistența personală a lui Rubião este desigur o sinteză de observație socială și se conectează cu caracterul neorganic al civilizației burgheze din Brazilia. Totuși, deși poate părea surprinzător, ea se armonizează și cu preocupările literaturii și ale psihologiei de avangardă, interesate mai puțin de dinamica obiectivă a pozițiilor sociale și a ideologiilor (care fusese tema ficțiunii realiste), și mai mult de dinamica relației dintre individ și aceste poziții și ideologii. Totodată, sînt relații obiective, și foarte animate, al căror sistem de finalități e mai mult sau mai puțin inconștient și care descompun în procese mitul unității, al autenticității și stabilității individului. În felul acesta, în personajul Rubião coexistă fără nici o dificultate îndrăgostitul stîngaci și fără noroc, bogătașul cu aspirații vagi de a deveni om politic,

prietenul ospitalier și generos, omul fără treabă care asistă la sesiunile tribunalului și ale parlamentului pentru a-și omorî timpul, ignorantul protector al artelor și literaturii, pe care trecătorii îl iau drept senator sau înalt funcționar, implacabilul adept al filosofiei Umanitismului, cu maxima lui darwinistă: „Învingătorului, cartofii!", bietul om din Barbacena, împăratul Franței etc. Cine ar fi crezut că prin intermediul examinării unei stări de înapoiere — cu care n-avea de ce se mîndri — Machado de Assis va atinge acest sentiment atît de modern al discontinuității și anonimatului proceselor psihice?

Inconsistența nu e construită în mod închis. Așa cum Rubião se lasă în voia plăcutei nevoi de iluzie și a posibilităților pe care i le deschid banii, tot astfel naratorul face comentarii și asociații haotice, lăsîndu-se în voia propriilor sale necesități și avantaje simbolice ocazionale. De aici narațiunea discontinuă, cu numeroase elemente intercalate imprevizibil, de natură să amplifice domeniul inconsistenței pînă îl transformă în mișcare conștientă a lumii, care îl prinde în vîrtejul ei și pe cititor. De exemplu, naratorul pare să se identifice cu setea de iluzii a personajului — cu maliție?, cu impasibilitate în fața naturii? — în legătură cu afecțiunea pe care o simte pentru cîinele său, și tema ajunge să fie una singură. O expansiune analoagă a mișcării, chiar dacă se îndreaptă într-o direcție mai ilustră, poate uni într-un singur impuls pe Sofia și pe zeii Olimpului, pe dona Tónica și pe împăratul Caligula. Mai generic, procesul compensațiilor imaginare legate de amorul propriu se extinde pînă cuprinde viața în totalitatea ei, și nenorocirile unuia se echilibrează cu bucuriile altuia. Aceeași satisfacție a cititorului, care se crede deasupra acestui flux și reflux, e judecată periodic de autor, ca și cum ipocrizia, sadismul, nepotismul etc. ar fi o dovadă de insensibilitate condamnabilă sau de simpatie profitoare. Aceasta, firește, cu scopul de a-l restabili în superioritatea lui pe narator, care vrea întotdeauna să aibă ultimul cuvînt și cu care expansiunea procesului se completează, implicînd pe scriitor, opera și publicul.

Universalizarea acestei mișcări pendulare, a cărei sumă este zero, efectuează autocritica paternalismului liberal și sclavagist: nimic nu rămîne în picioare. E nevoie să adăugăm că este vorba de

o sumă a datelor oferite de viața elitelor braziliene, căci rezultatul care s-ar fi obținut adunînd datele furnizate de categoriile sociale inferioare ar fi fost negativ, și imaginea finală n-ar fi fost de echilibru, chiar dacă este vorba de un echilibru atît de precar, pe un fond de totală dezamăgire.

Naratorul ficțiunilor de maturitate ale lui Machado de Assis se identifică foarte puțin timp cu pozițiile succesive pe care le adoptă. E de ajuns să se configureze o poziție, pentru ca el s-o abandoneze în favoarea alteia, care într-un anumit sens este opusă celei anterioare. În felul acesta, din frază în frază (sau din paragraf în paragraf, sau din capitol în capitol), naratorul schimbă tema, genul, școala literară, registrul retoric etc. Sare, de exemplu, de la inspirația epică la stilul comercial, apoi la predică, la vanitatea mondenă, la delirul de grandoare, la teza științifică. Ori trece de la scurtimea lapidară la descrierea minuțioasă, de la grandios la insignifiant, de la sensul literal la cel alegoric, de la regula generală la cazul particular și așa mai departe. Din punct de vedere tehnic, în acest caz, totul stă în arta contrastului și a formulărilor foarte clare, artă în care Machado de Assis a ajuns la o adevărată măiestrie.

Constanta acestei mișcări este *întreruperea*. Prin intermediul ei se afirmă arbitrariul naratorului, care (pentru a nu lăsa impresia că ar fi implicat) face din imprevizibil și *discontinuitate* legile sale. Totuși, lectura arată că arbitrariul acesta are și el regularitatea lui : succesiunea punctelor de vedere ale naratorului va stabili apoi un ciclu care se va repeta cu variațiuni. Putem spune că, în romanele lui Machado de Assis, o cronică a burgheziei braziliene din secolul al XIX-lea e văzută rînd pe rînd prin diferite prisme : prisma antichității eroice (comparații biblice și din lumea greco-romană), prisma interesului egoist caracteristic pentru individualismul modern, prisma distanței absolute introduse de punctul de vedere al lui Sirius și al morții, prisma sistemului de compensații imaginare cu care amorul propriu încearcă să vindece umilințele suferite, prisma teoriilor moniste și evoluționiste, prisma abisului comic dintre norma liberală burgheză și cazul particular brazilian. Aparent, e o colecție capricioasă (ai cărei termeni sînt insuficient nuanțați în această enumerare),

avînd totuşi logica ei, în care se înscrie gîndirea propriu-zisă literară a lui Machado de Assis.

Rod al volubilităţii naratorului, în contrast cu caracterul întotdeauna burghez şi calculat al tramei de fond, acest evantai al perspectivelor se situează sub semnul frivolităţii : ce sînt *Biblia*, Grecia, Sirius, moartea, orgoliul, teoriile ştiinţifice etc. pentru egoismul individului modern şi practic ? Simple fantezii. Piruetele naratorului se repetă în planul personajelor, care sînt la fel de inconstante. În termenii aceleiaşi intrigi, compusă din anecdote de savoare locală, modul de a proceda burghez şi calculat poate fi în primul plan, dar numai relativ, *căci şi el e o frivolitate :* personajele îl adoptă pentru prestigiul său imaginar, ca şi pentru utilitatea sa practică. Valoarea lui ornamentală nu e mai mică decît aceea a altor perspective, care la rîndul lor sînt foarte funcţionale în opoziţia volubilităţilor. În universul pe care Machado de Assis îl constituia (sau îl reprezenta), comportamentul utilitar nu e foarte util şi nu precumpăneşte asupra inutilităţii, care are şi ea avantajele ei. E inutilă utilitatea şi utilă inutilitatea ? Hotărîrea personală arbitrară e o frivolitate ori e realitatea ultimă ?

Luate în ansamblu, abordările pe care le sugerăm sînt contradictorii. Totuşi, virtuozitatea retorică a lui Machado de Assis le unifică în ţesătura prozei, şi aceasta — aici e lucrul cel mai interesant — are o extraordinară verosimilitate naţională. Contrastele prozei lui Machado de Assis sînt poate decantarea contrastelor reale. Pot fi studiate ca elaborarea perspectivelor şi vicisitudinilor vieţii ideologice braziliene din secolul al XIX-lea, unde munca sclavilor, capitalismul, ideologia liberală, relaţiile paternaliste şi independenţa naţională foarte relativă formau un ansamblu extrem de special.

În lumina acestei omologii dintre forma nouă, de o modernitate impresionantă, a romanelor lui Machado de Assis, pe care am încercat să le caracterizăm prin *volubilitatea* naratorului (cu tot ce implică ea : iresponsabilitate, discontinuitatea proceselor psihice etc.), şi coexistenţa fragilă şi discordantă, în realitatea vieţii braziliene, dintre spiritul liberal şi obiceiul pămîntului (favoritism, clientelism, paternalism sau cum vrem să-i spunem), putem înţelege mai bine şi existenţa lui Machado de Assis, o existenţă apa-

rent conformistă, dar care, privită în ascensiunea ei continuă și calmă, nu ne oferă, cel puțin la suprafață, nici un indiciu pentru descifrarea dimensiunilor amețitoare pe care le capătă operele de maturitate ale scriitorului, admirat și consacrat ca un clasic în viață prin onorurile oficiale de care a avut parte în ultimii ani.

Critica subliniază de obicei dificultățile carierei sale strălucite : Machado de Assis era mulatru și era fiul unui muncitor zugrav, la care se adaugă o ușoară bîlbîială și epilepsia. Nu trebuie să pierdem din vedere că, deși strănepot de sclavi și fiu de lucrător, viitorul scriitor nu era chiar un paria. Era finul unei doamne ilustre, posesoarea unei mari proprietăți, în casa căreia a trăit primii ani ai copilăriei ; pe lîngă aceasta, părinții lui știau să scrie și să citească (lucru rar pe atunci în Brazilia) și fuseseră cununați de preot, ceea ce, iarăși, constituia un semn de respectabilitate într-o țară în care instituția familiei nu era încă bine constituită.

Amintim aceste date pentru a se putea vedea că distanțele și condițiile carierei sociale nu erau aceleași în Brazilia și în țările în care se configurează de obicei schemele sociologice și romanești pe care o cultură de rangul celei braziliene le adoptă din Europa, uneori fără a face nici o schimbare corectivă. Cariera brazilianului sărac era totuși mult diferită de modelul individualist sau „napoleonian", a cărui premisă este ordinea burgheză modernă, model decisiv pentru eroii romanului european, de la Julien Sorel și Rastignac pînă la Rascolnikov. Dacă e adevărat că familia Assis progresase mult, la fel de adevărat este faptul că rămăsese mereu în umbra protecției unei mari proprietăți. Machado de Assis a rupt această legătură de subordonare (pe care a ascuns-o mai tîrziu cu grijă) și, ca o compensație, a făcut din paternalism — a cărui importanță pentru înțelegerea culturii braziliene am văzut-o mai înainte — o temă și o problemă centrală în literatura țării sale.

Ba poate că e inexact să spunem că Machado de Assis s-a desprins de paternalism. În realitate depășea poziția de servitor, în care dependența ar fi putut lua forme brutale și umilitoare. Ajuns într-o poziție socială mai bună, relativ privilegiată, tînărul scriitor se va strădui să civilizeze și să perfecționeze relațiile

paternaliste. Voia să le purifice de aspectul lor autoritar şi destructiv, în care protejatul rămîne la discreţia protectorului. Acesta este un aspect care aducea prejudicii protectorului şi ţării — cum a încercat să argumenteze în primele lui romane — privîndu-i de capacităţile celor mai talentaţi protejaţi. În realitate, Machado de Assis aplica acest corectiv important paternalismului cu o eleganţă neîntrecută, recunoscută şi admirată dealtfel de trufaşii săi contemporani din lumea bună, care îi lăudau rafinamentul. Într-un anumit fel, el, care depindea de ei, îi educa.

Cu o singură excepţie, figura centrală a primelor romane scrise de Machado de Assis sînt fete inteligente şi hotărîte, născute în medii modeste, care nu le asigură independenţa. Cum să rezolve această „greşeală a naturii" ? Îi datorează protejatul ascultare protectorului său ? Sau nu-i datorează nici o ascultare, de vreme ce fiinţa umană şi iubirea se nasc libere ? Ar avea dreptul să rîvnească luxul oamenilor bogaţi ? N-ar fi mai bine să fugă de el, dat fiind că accesul la lux depinde de favoritism şi deci de dependenţa personală ? În oscilaţiile conflictului se opun paternalismul „autoritar" şi paternalismul „luminat". Superioritatea celui de al doilea este evidentă şi folositoare pentru ambele părţi interesate : acordîndu-le iniţiativă şi demnitate protejaţilor, îi scuteşte de umilinţele servilismului şi în acelaşi timp civilizează şi îmbogăţeşte societatea protectorilor. Într-un anumit sens, Machado de Assis justifica o alianţă între clasa proprietarilor şi dependenţii ei cei mai dotaţi.

Problema centrală din aceste romane, cu rădăcini biografice neîndoielnice, ne permite să definim mai bine poziţia scriitorului. Analiza socială pe care o realizează aici, fiind inteligentă şi viguroasă, nu avea pretenţia să transforme societatea, ci s-o perfecţioneze, pe lîngă faptul că în felul acesta scriitorul se putea face acceptat şi admirat. Este o perspectivă nu tocmai preţuită astăzi, cînd nu recunoaştem forţă sau profunzime mentală conformismului.

Pentru contemporanii scriitorului, însă, forţa aceasta era evidenţă şi talentul lui „Machadito" e remarcat cu plăcere. Tînărul scriitor se afirmă în activităţi multiple. Scrie poezii, critică literară şi teatrală, povestiri, face adaptări de piese franţuzeşti,

recită versuri comemorative, participă la campionate de şah şi compune librete pentru teatrul liric, devenind membru al Conservatorului şi al altor societăţi literare şi artistice ; vrea să devină deputat etc. Cu alte cuvinte, participă intens la viaţa culturală care se năştea la Rio de Janeiro, într-un moment în care crearea şi existenţa pur şi simplu a unei asemenea vieţi li se părea tuturor mai importantă decît calitatea ei. (Este un moment similar cu momentul în care Eliade lansează îndemnul : „Scrieţi, băieţi, numai să scrieţi !") Ceea ce astăzi ne apare drept conformism, atunci era considerat unanim un efort patriotic de civilizaţie : era nevoie ca tînăra ţară să dobîndească instituţiile şi disciplinele intelectuale care-i lipseau deocamdată, ceea ce, pe de altă parte, îi deschidea tînărului scriitor drumul ascensiunii sociale.

În felul acesta se poate înţelege un curios amestec de ambiţie personală, merit patriotic şi mediocritate artistică ce caracterizează prima fază a creaţiei lui Machado de Assis, fază care ţine pînă cînd scriitorul împlineşte patruzeci de ani. Preocuparea dominantă este, în această fază, *dobîndirea* de tehnici şi de forme, într-un sens aflat la antipozi faţă de ceea ce se înţelege astăzi prin artă. În loc de intenţie critică, găsim sîrguinţa şcolarului care vrea să obţină laude. Totuşi, beneficiind de forţa neobişnuită a lui Machado de Assis, chiar şi această sîrguinţă şcolărească poate duce departe. Fără a avea graţia libertăţii artistice, scrierile din această perioadă reprezintă o transcriere amplă, variată şi minuţioasă a atitudinilor curente ale epocii, în limitele impuse de intenţia edificatoare. Pot fi citite cu folos, chiar dacă nu şi cu mare interes artistic. Cînd scriitorul, la aproape patruzeci de ani, ajunge la viziunea dezamăgită care va constitui de aici încolo nota sa caracteristică şi îl va transforma într-o figură literară de primă mărime, cunoştea în toată intimitatea lui universul mental de care acum începea să rîdă.

Trecerea de la prima frază la cea de a doua — de la o literatură mediocră la o literatură excelentă — este trecerea de la conformism la atitudinea critică. Totuşi, nu este vorba de critică în sensul curent al termenului, ci mai curînd de scepticismul şi luciditatea celui care a rupt vălul amăgirilor. Din punct de vedere social, această trecere este posibilă cînd cariera birocratică a

scriitorului a atins un nivel ce poate fi considerat o deplină realizare. După ce prezentase societatea braziliană din perspectiva servitorului sărac, care se remarcă prin discernământul cu care știe să-și manifeste respectul pentru ordine, risipindu-și talentul cu scopul de a fi recunoscut și elogiat de elită conducătoare, scriitorul va prezenta apoi aceeași societate din perspectiva celui care a pătruns în ea, fără a se simți însă în largul său. Sosise momentul de a relativiza ceea ce se obținuse. În locul unei viziuni favorabile, apare o viziune dezamăgită, al cărei scop nu este propriu-zis să critice cu armele satirei, ci mai curînd să dea operei strălucirea și liniștea inteligenței libere : înțelegerea mecanismului social e ca o mîngîiere pentru lipsa de sens și pentru ororile existenței. Se poate susține că și aici Machado de Assis săvîrșea tot o acțiune civilizatoare, căci pesimismul său conferea demnitate și echilibru sentimentului de impas al elitelor liberale braziliene, sclavocrate și paternaliste. În același timp, însă, acest pesimism dărîma toți idolii ordinii sociale în care se integrase atît de greu, dintr-un impuls pe care un critic (José Rodríguez Feo) se întreba dacă nu cumva este impulsul unei răzbunări secrete. Satisfacția exterioară a scriitorului era afișată, în această ipoteză, doar pentru a nu distona cu lumea în care obținuse atîtea succese. Personajele lui cele mai importante, începînd cu Brás Cubas, își bat joc de valorile acestei lumi, mai bine zis semnalează cu un sarcastic surîs voltairian degradarea acestor valori într-o societate marginalizată și incoerentă (prin existența formelor fără fond) cum era societatea braziliană din vremea sa. Lumea bună din Rio (un mic grup de privilegiați, raportat la întreaga națiune) era stăpînită de fumuri de noblețe, de iluzii cu privire la ea însăși și de obsesia onorabilității. (Epoca lui Pedro al II-lea a fost pentru Brazilia, păstrînd proporțiile, echivalentul domniei reginei Victoria în Anglia). Dintre personajele operelor de maturitate ale lui Machado de Assis puține posedă o adevărată noblețe, ca bunăoară doña Fernanda, soția lui Teófilo. Cele mai caracteristice, în schimb, sînt tipurile de ariviști sau de aroganți. Primei categorii îi aparține Sofia, unul dintre cele mai complexe și memorabile creații ale romancierului, femeia frumoasă și vicleană, care, pe de o parte, sigură de farmecele ei, nu pregetă să-l

încurajeze pe îndrăgostitul Rubião, mînată numai de interes, dar, pe de altă parte, imită servil tot ce i se pare distins și nobil, tot ce e de bonton, și se simte complexată (la început flatată, apoi înciudată) de aerele și siguranța lui Carlos María, „egoistul indolent și infatuat care a invitat-o într-o zi la valsul adulterului și a lăsat-o în mijlocul salonului". Acesta se uită de sus la Sofia, căci îi găsește un defect capital : educația insuficientă, faptul, vizibil, că manierele ei elegante fuseseră dobîndite abia la vîrsta adultă. Carlos María este un personaj interesant și sub un alt aspect, simptomatic pentru sectorul cosmopolit al elitelor braziliene : întors dintr-un voiaj de nuntă în Europa, ignorează deliberat incidentele vieții politice naționale și se delectează citind, imperturbabil, cufundat în fotoliu, un articol doct dintr-o revistă englezească de artă.

Temele pe care le tratează Machado de Assis în operele maturității sînt, fără îndoială, teme etern umane — egoismul, avariția, vanitatea, iubirea (senzualitate și fascinație), triumful aparențelor asupra realității etc. — amplasate însă într-un anumit timp și un anumit loc, avînd deci rădăcini sociale precise. Încercînd să explice zgîrcenia lui Cotrim, bunăoară, Blás comentează cu ironie : „Mulți îl acuzau de zgîrcenie, și cred că aveau dreptate ; dar zgîrcenia este doar o exagerare a unei virtuți, și virtuțile trebuie să fie ca un buget : e mai bun excedentul decît deficitul". După care urmează la fel de ironica justificare a brutalității cu care-și tratează sclavii : „Dat fiind că făcuse mult timp contrabandă cu sclavi, se obișnuise să-i trateze cu mai multă duritate decît cerea acest gen de raporturi, și nu e cinstit să atribuim firii unui om ceea ce nu este altceva decît *efectul relațiilor sociale* (s.n.)". Din această amară ironică apologie a avariției se poate vedea cît de sigură a fost, în mintea lucidă a scriitorului, intuiția condiționării sentimentelor de către factorul social și chiar strict economic. Cotrim se mișcă dezinvolt în acest mediu al exploatării nemiloase a sclavilor, și conduita lui reprezintă adaptarea optimă, starea de perfectă normalitate. Spre deosebire de Rubião, care se trezește brusc, la patruzeci de ani, într-o lume căreia nu-i aparține și pe care nu reușește s-o înțeleagă și s-o domine. De

aceea este victima lui Cristião şi a Sofiei, care, spre deosebire de el, nu trăiesc din iluzii. Înşelat de aparenţe şi frustrat în iubire, ajunge să substituie realitatea prin visuri compensatorii, care-l duc pînă la urmă la nebunie.

La fel de semnificativă pentru universul romanelor lui Machado de Assis este, din punct de vedere social, şi absenţa muncii. Personajele sale aparţin unei lumi de privilegiaţi, care nu sînt siliţi să muncească pentru a-şi asigura existenţa. Cei crescuţi în bogăţie ştiu în general să şi-o gospodărească, ca Brás Cubas, bunăoară, care înapoiază prompt şi spectaculos o monedă găsită pe stradă (printr-un anunţ la ziar), acordîndu-şi în felul acesta decoraţia cinstei, dar nu şi pachetul cu bancnote găsit pe plajă. Acelaşi Brás Cubas ştie că egoismul individual este forţa care mişcă lumea (vezi capitolul *Virful nasului*), alături de instinctul procreaţiei şi de pasiunea puterii. Viaţa celor bogaţi e ameninţată doar de ipohondrie — „această floare galbenă, singuratică şi morbidă, cu un parfum îmbătător şi fin" — şi de plictis; Brás Cubas vorbeşte chiar despre o „voluptate a plictiselii" şi despre „solidaritatea plictiselii omeneşti", iar invenţia cu care se mîndreşte cel mai mult şi care i-ar fi adus deopotrivă cîştig şi faimă, este o cataplasmă anti-ipohondrică, destinată să aducă uşurare „omenirii noastre melancolice". Singurele pasiuni capabile să alunge senzaţia de plictis de care suferă cei bogaţi sînt ambiţia politică şi iubirea (mai ales iubirea adulteră, căci prohibiţia sporeşte incitaţia). În cazul celor săraci (Quincas Borba, la prima lui întîlnire cu Brás Cubas, cînd îi şterpeleşte ceasul şi declară că nu vrea să muncească), singura soluţie salvatoare este moştenirea unei averi importante, în stare să-i restituie personajului demnitatea de mai înainte. Filosofia lui, care aspiră să fie o reţetă morală, este denumită chiar de el „filosofia mizeriei", iar ultimele lui cuvinte (înainte de a muri nebun, căci stoicismul afişat cu agresivitate de doctrina umanitismului se naşte, în ultimă instanţă, ca rezultat al *disperării* individului urmărit de spectrul mizeriei), ultimele lui cuvinte, deci, au fost că „dùrerea este o iluzie şi că Pangloss nu era atît de prost cum ne asigură Voltaire". Aceeaşi este „soluţia" şi pentru Rubião, care moşteneşte averea lui Quincas Borba şi sfîrşeşte tot nebun, la fel ca filosoful ce se considera

superior lui Augustin și proclamă că „toate lucrurile sînt bune", scoțînd apoi cu cinism, din alegoria triburilor înfometate care se luptă pentru supraviețuire, concluzia „Învingătorului, cartofii !". Concluzia este adoptată și de Rubião drept deviză călăuzitoare în momentul în care, bogat fiind, îi înțelege adevărul, pentru că „cel mai bun mijloc de a aprecia biciul este să-l ții în mînă". În jurul bogătașului care nu cunoaște prețul banului, pentru că nu l-a agonisit cu duritate, prin exploatarea sclavilor, precum Cotrim, foiesc profitorii, de la negustorul Palha, falsul prieten care-l califică drept „un candid, un primitiv", pînă la sărăntocii invitați la masă. Problema împărțirii nete a oamenilor în bogați și săraci este mereu prezentă. Ilustrarea ei cea mai elocventă ne-o oferă tot Rubião : amintindu-și de sărăcia îndurată în copilărie, se teme permanent să nu rămînă fără avere prin pierderea cîinelui lui Quincas Borba (care — ironie și sarcasm — poartă numele stăpînului defunct), cîine de a cărui îngrijire era condiționată moștenirea. Cînd, rătăcind printr-un cartier sărac din Rio, e cuprins de „nostalgia zdrențelor, a vieții strîmtorate, nesigure și impudice", are grijă să alunge repede aceste amintiri : „Vrăjitorul din el transformă totul. Era mai bine să nu fii sărac !" Există, totuși, și o demnitate a sărăciei, dar este o demnitate lipsită de orice speranță, expusă fără echivoc în scena cu cerșetorul care privește cerul : „Se priveau într-un fel de joc de înțelepciune, cu un anumît aer de majestăți rivale și liniștite, fără aroganță nici meschinărie, ca și cum cerșetorul i-ar fi spus cerului : Tu n-o să cazi peste mine. Și cerul : Nici tu n-o să urci la mine."

Dar mai există, în romanele maturității, un sens al mizeriei, pe lîngă cel social : este sensul metafizic al limitelor tragice sau mai curînd tragicomice (în viziunea amar umoristică a scriitorului) ale condiției umane. Este acea mizerie despre care vorbește în capitolul final, al „negațiilor", Brás Cubas, cînd, făcîndu-și bilanțul vieții, constată un sold, și anume faptul că n-a avut copii, ceea ce pentru el înseamnă că n-a transmis nici unei ființe „moștenirea mizeriei noastre".

Memoriile postume ale lui Brás Cubas marchează trecerea de la efemer la etern. Dacă scriitorul ar fi murit înainte de 1881,

n-am mai vorbi astăzi despre marele Machado de Assis. Din fericire, grava criză de epilepsie este depășită prin radicalizarea viziunii și trezirea demonului interior pînă atunci adormit. Moralismului burghez îi ia locul senzația angoasantă a vidului existenței, un dezolant pustiu străbătut de razele necruțătoare ale luciditătii amare. Conștient de această transformare profundă, Machado de Assis își începe romanul deschizător al acestei noi etape cu moartea personajului și înlocuiește ordinea rațională și morală din romanele anterioare printr-o volubilitate delirantă, care constituie cheia noii sale estetici. Frecvente digresiuni întrerup narațiunea și distrug unitatea facilă a romanelor obișnuite.

Contrastul dintre *Memoriile postume ale lui Brás Cubas* și operele anterioare este atît de frapant, încît un critic (Lúcia Miguel Pereira) s-a simțit tentat să exclame că o asemenea operă nu putea fi scrisă de același scriitor care publicase romanele *Helena*, *Iaiá Garcia* și celelalte dinainte de 1881, cu personaje generice și schematice și cu intrigă previzibilă, încheiată printr-un *happy end* convențional. Noua aventură estetică este susținută de o inspirație cu totul nouă. Dacă înainte Machado de Assis era un scriitor (incontestabil) talentat, care scria pe gustul epocii, pășind pe drumuri bine bătătorite, acum apărea în fața publicului uimit, chiar nițel înspăimîntat, cu o serie de opere extraordinare, fără precedent în literatura braziliană și fără egal, prin care atinge culmile cele mai înalte ale literaturii universale, putînd fi comparat, în aria literaturii de limbă portugheză, doar cu Camões și Pessoa.

Scăpat acum, după criza din 1878, de paza „opiniei publice" și a onorabilității, găsește soluția francheții totale, frizînd uneori cinismul, dar dezvăluind în fond o durere intensă, care îndreptățește mai curînd calificativul de „dezamăgit", poate cel mai mare dezamăgit al literaturii latino-americane. Francheța aceasta totală este posibilă numai din perspectiva morții, cum constată defunctul Brás Cubas : „Cît ești în viață, privirile opiniei publice, conflictul de interese, lupta de pofte te obligă să ascunzi rufele murdare, să acoperi rupturile și peticele, să nu arăți lumii *revelațiile conștiinței tale* (s.n.) ; și cel mai bun lucru din această obligație ce

arată atunci cînd, tot păcălindu-i pe alţii, ajungi să te păcăleşti pe tine însuţi, fiindcă în acest caz eşti scutit de umilinţă, care e o senzaţie neplăcută, şi de ipocrizie, care e un viciu respingător. Dar după ce mori, ce deosebire ! Ce uşurare ! *Ce libertate !* (s.n.) Ce lesne poţi să scuturi de pe umeri mantia onorabilităţii, să arunci la gunoi zorzoanele, să te speli de sulimanuri, să renunţi la podoabe, să mărturiseşti deschis tot ce a fost şi ce n-a fost."

Descoperind fragilitatea radicală a fiinţei umane, Machado de Assis captează şi exprimă o senzaţie acută a dezolării cosmice, cu toată amărăciunea experienţei metafizice („operă eminamente filosofică", ne încredinţează Brás Cubas). Nebunia şi infidelitatea devin temele sale favorite, tratate cu o imensă durere, ascunsă cu grijă de rîsul umoristului, într-o formulă stranie, exasperată, care a derutat pe unii critici ai vremii, făcîndu-i să vorbească despre lipsa de sensibilitate a romancierului, de vreme ce a avut nedelicateţea de a oferi publicului o carte pe care el însuşi o numeşte „supărătoare", o carte care „miroase a mormînt" şi are o „contracţie cadaverică". Era, bineînţeles, opacitatea celor incapabili să scuture de pe umeri „mantia onorabilităţii" faţă de noutatea acestei cărţi încărcată de arome tari, scrisă în climatul modern de după Baudelaire, în care scriitorul se adresează „cititorului ipocrit, semen al său şi frate". Machado de Assis nu mai e dispus, după 1880, să-l menajeze pe cititorul comod şi mofturos („Cititorul să nu mai strîmbe din nas !"), ba chiar ajunge să-i spună deschis că „cel mai mare defect al acestei cărţi eşti, tu, cititorule", vizînd, desigur, pe cititorul inert, pasiv, obişnuit să fie amăgit cu „iluzii consolatoare". În această stare de spirit, eliberîndu-şi demonul interior, ameţit de parfumul acelei „flori galbene, singuratice şi morbide", scriitorul face o expediţie în spaţiul contrastelor şi incongruenţelor (Brazilia din timpul său), cu incursiuni în sufletul personajelor, unde vede, cu ochiul dilatat al spectatorului implacabil, inconsistenţă, incoerenţă, versatilitate, vid. Senzaţia atît de modernă de plictis, indiferenţă şi absurd are în Machado de Assis unul din primii şi cei mai expresivi interpreţi ai săi.

Dacă iubirea contrariată duce la nebunie (Rubião), iubirea împărtășită nu are o soartă mai bună : duce, în cele din urmă, prin uzură, la plictis și indiferență (Brás Cubas și Virgília). Plictisul, acea „floare galbenă", al cărei parfum îl cunosc deopotrivă eroul și autorul, este adevăratul personaj al *Memoriilor postume ale lui Brás Cubas* și al întregii opere de maturitate a lui Machado de Assis. Cum viața e lipsită de sens, omul se aruncă în „abisul inexplicabilului". Întîmplările sînt simple episoade indiferente pentru adevărata substanță a cărții. Chiar Virgília, frumoasa Virgília cu brațe marmoreene, ar fi putut lipsi ; amantul ei ar fi fost același Brás Cubas bolnav de plictis, după ce gustase din toate plăcerile existenței. Totul e secundar față de întrebarea esențială : pentru ce trăim ? Totul este în voia hazardului sau a „momentului potrivit", omul nu e decît o jucărie a destinului, o „ființă gînditoare", în perpetuă schimbare, fără a ști cum și de ce se schimbă, și merge printre tainele care-l înconjoară. O singură „soluție" îi rămîne pe culmile disperării : rîsul — „afirmarea disprețuitoare a libertății sale spirituale" —, un rîs înghețat și ironic în fața absurdului existenței. Este un rîs nervos, amestecat cu lacrimi, specific stărilor paroxistice, vecine cu demența : „Ei, plîngi (...) dacă ai lacrimi. Dacă nu poți decît să rîzi, atunci rîzi ! *E același lucru* (s.n.)." Așa face autorul, și așa fac unele personaje (Brás Cubas), alternînd acest rîs disperat, prin care se descarcă de povara tensiunilor insuportabile, cu plictisul, cu acea „voluptate a plictisului" la care le conduce existența lor egoistă. În *Memoriile postume ale lui Brás Cubas* naratorul poate vorbi cu „incomensurabilul dispreț al morților", și astfel, situat în marginea existenței, poate observa, ca un spectator omniprezent, nu numai ce se petrece pe scenă, gesturile și cuvintele frumoase ale actorilor, ci și mișcarea din culise, mai bine zis sforile cu care sînt mînuite marionetele, căci personajele sale, analizate în resorturile lor cele mai adînci, ne apar mai curînd ca niște biete marionete decît ca ființe responsabile și stăpîne pe destinul lor, pentru că în fond sînt mînate de egoism, de vanitate, de ambiții mărunte, de ipocrizie, de zgîrcenie etc., și existența lor se reduce la un șir de veleități și frustrări, în care lipsește adevărata libertate. Pentru ce s-a născut *dona* Plácida ? se întreabă Brás Cubas, și în-

trebarea ar putea fi extinsă la toate personaele lui Machado de Assis. Răspunsul îl aflăm în delirul lui Brás Cubas (unul din numeroasele deliruri de care suferă personajele), în care acesta își expune filosofia pesimistă. Întîlnirea cu Natura, care „nu este numai viața, ci și moartea", îi dezvăluie faptul că la sfîrșitul drumului, cînd trebuie să restituie ce i s-a împrumutat, nu îl așteaptă decît „voluptatea neantului". „Pentru ce-mi ceri — îl întreabă Natura, și cuvintele ei ar putea constitui un comentariu al existenței celor mai caracteristice personaje ale lui Machado de Assis : Brás, Rubião, Carlos María, Marcela, Virgília, Sofia — pentru ce-mi ceri cîteva clipe de viață în plus ? Ca să devorezi pe alții și să fii pe urmă devorat de alții ? Nu ești sătul de spectacolul ăsta și de lupta asta ?" Rîsul lui Machado de Assis, care este un rîs „filosofic, dezinteresat, superior" (Lúcia Miguel Pereira) nu poate fi, așadar, despărțit de această viziune pesimistă asupra unei naturi implacabile, a cărei lege unică este egoismul, de amărăciunea și iritarea pe care i le producea spectacolul vieții. De aceea existența personajului central este recompusă în *Memoriile postume ale lui Brás Cubas* ca un coșmar insolit, în care domină senzualitatea, egoismul, răutatea, ingratitudinea, ura, plictisul, în fond mizeria morală a omului în ipostaza sa braziliană. De aceea atmosfera cărții e lugubră și macabră, are acea „contracție cadaverică" despre care vorbește însuși naratorul.

Aceeași viziune tragică domină romanul *Quincas Borba*. în care noua formulă se limpezește și cîștigă în tensiune dramatică. Nu se pierde, desigur, caracterul episodic, fragmentar, chiar aparent ilogic, dînd impresia că ar fi lipsit de orice plan, căci existența umană, pentru Machado de Assis, ascultă de legea schimbării imprevizibile și necontenite. Dar se reduce sarcasmul excesiv pe alocuri din *Memoriile postume ale lui Brás Cubas*. Deși nu este perfect inocent, cum am văzut, personajul principal, Rubião, pare urmărit de un destin advers, care-l face să piardă totul : averea, speranța iubirii imposibile, rațiunea, și-i conferă măreția eroului tragic în sens antic, a eroului învins de fatalitate.

Motivarea psihologică a acțiunii personajelor e parcă mai subtilă în *Quincas Borba*. Sofia, bunăoară, e mai complexă decît

Virgília, actele ei izvorăsc dintr-un fond irațional ce ilustrează cu mai multă finețe caracterul precar și nesigur al ființei umane, în comparație cu jocul schematic (dacă nu chiar simplist) care mișcă personajele din *Memoriile postume ale lui Brás Cubas.* (În general, figurile feminine constituie, în operele de maturitate ale lui Machado de Assis, prezențe perturbante și incerte, stranii, iraționale și fascinante totodată, care accentuează tragismul existenței, fiind contradictorii și surprinzător necesare ca fatalitatea.) În final, indiferența femeii care l-a făcut pe Rubião să-și piardă mințile și rătăcirea pe străzi a bietului nebun, spre batjocura copiilor (printre care se află și băiețelul salvat de el cîndva de la moarte), creează o atmosferă de autentică tragedie. Concluzia proclamă fără echivoc indiferența universală față de durerea omului și lipsa oricărui sprijin supranatural : „Crucea Sudului, pe care frumoasa Sofia n-a vrut s-o privească, așa cum îi cerea Rubião, e destul de sus ca să nu deosebească zîmbetele de lacrimile oamenilor."

Între 1880 și 1906 Machado de Assis a scris cinci romane și zeci de narațiuni care fac din el un mare scriitor. Este o operă în care Brazilia apare pregnant, analizată în profunzime, și literatura acelui timp este asimilată dezinvolt și creator (*L'influence ne crée rien, elle éveille* — A. Gide) : psihologismul moralist al scriitorilor francezi, tonul de cozerie spirituală, apoi romanele umoriștilor englezi. Totuși, această operă nu este reprezentarea directă a nici unuia din marile curente care se agitau pe atunci, nici ecoul filosofiei deterministe (pozitiviste, ori darwniste, ori moniste) ori al abolitismului, ori al idealului republican, și nici nu se supune școlii literare triumfătoare în acel moment, naturalismul. Tratează, ce-i drept, toate aceste chestiuni, dar întotdeauna cu ironie, cu o distanță pe care contemporanii o percepeau, deplîngînd-o sau considerînd-o de-a dreptul insuportabilă, niciodată însă aprobînd-o, ceea ce totuși nu-i împiedica să-i recunoască lui Machado de Assis statura literară excepțională. Cu trecerea anilor, această distanță ne apare ca expresia superiorității scriitorului și a afinității lui profunde cu procesul pe care-l trăia societatea braziliană a timpului său. Opera lui de maturitate ne oferă spectacolul indispensabil al unui spirit superior, care, sub înfățișarea

înșelătoare a omului respectuos față de convenienţele sociale, își manifestă în fond lipsa de prejudecăţi, spiritul critic sigur, exercitat într-un orizont foarte larg, și o mare independenţă eliberatoare. Arta este, dealtfel, pentru el, singura manifestare cu adevărat liberă a omului. Cînd Virgília îl întreabă pe Brás Cubas cum poate să exprime atît de bine întregul adevăr al iubirii lor stinse de mult, ea arată în fond că n-a înţeles lecţia ultimă care, pentru Machado de Assis ca artist, se desprinde din experienţele personajelor sale : dacă există ceva care îl poate face pe om să se simtă stăpînul pămîntului, este puterea de a restaura trecutul, verificînd astfel caracterul instabil, efemer și deșertăciunea sentimentelor.

Formula lui narativă, la care a ajuns tîrziu, printr-un act de eliberare deopotrivă socială și artistică (scuturînd de pe umeri „mantia onorabilităţii" și renunţînd la „zorzoane" și „convenţii"), posedă, cum am văzut, o extraordinară modernitate. Dacă, pe de o parte, are meritul de a intui și exprima specificitatea fenomenului social brazilian (discontinuităţile și disparităţile semnalate de Roberto Schwarz), pe de altă parte se înscrie în (și uneori chiar anticipează) curente și tendinţe înnoitoare pe atunci, dintre care unele nu și-au pierdut nici azi actualitatea. Caracterul eterogen, incongruent și discontinuu al fiinţei umane, saţietatea, plictisul și absurdul existenţei, disperarea și volubilitatea delirantă, dezinvoltura cu care tratează cronologia evenimentelor narate, prioritatea stărilor de conștiinţă asupra întîmplărilor nude — iată cîteva inovaţii prin care Machado de Assis este contemporanul nostru. Un ultim exemplu, din care se vede că intuiește producerea textului ca dublu proces de lectură-scriere, anunţîndu-l pe Borges și intertextualitatea, cînd, cu referire la un capitol din *Quincas Borba*, spune că l-ar fi putut intitula : „Despre cum Rubião, mulţumit de corectura făcută în articol, atîtea fraze compuse și îmbină, încît rescrise toate cărţile pe care le citise."

ANDREI IONESCU

TABEL CRONOLOGIC

1839 Se naşte, la 21 iunie, Joaquim Maria Machado de Assis, într-o casă modestă de lîngă conacul Livramento (Cerro do Livramento, Rio de Janeiro), ca fiu legitim al lui Francisco José de Assis, zugrav mulatru, şi a Mariei Leopoldina Machado de Assis, spălătoreasă, originară din Azore.

Atmosfera de la conac, proprietatea donei Maria José de Mendoza Barroso, văduva senatorului şi fostului ministru Bento Barroso Pereira, mort cu doi ani în urmă, va avea o mare influenţă asupra viitorului scriitor. Aici îşi petrece primii ani ai copilăriei sub protecţia stăpînei, care i-a fost naşă la botezul oficiat discret la capela moşiei unde slujiseră părinţii săi. Afecţiunea stăpînei se revarsă asupra micului mulatru, care are ocazia să înţeleagă foarte de timpuriu diferenţele sociale. Contrastul dintre bunăstarea nobilimii (întruchipată de naşa protectoare) şi sărăcia părinţilor va găsi ecouri frecvente în opera sa, ba chiar unii biografi şi critici susţin că se poate vorbi de un anumit complex social şi rasial la Machado de Assis, care va avea grijă să-şi ascundă originea umilă. Pentru a înţelege această preocupare

— „aproape o obsesie“ (Renard Pérez) — precum și simpatia cu care prezintă ambianțele nobiliare, trebuie să avem în vedere faptul că situația unui copil mulatru nu era deloc ușoară în Brazilia acelui timp, cînd, în pofida independenței politice față de Portugalia, proclamată în 1822 de Pedro I, se trăia încă în atmosfera colonială și aveau să mai treacă mulți ani pînă să se cucerească o independență a moravurilor și o primenire a mentalităților.

Despre copilăria și adolescența viitorului scriitor se cunosc puține lucruri. O soră mai mică a murit la scurt timp de la naștere, fiind un copil plăpînd și bolnăvicios. Nici Joaquim Maria nu se bucură de o sănătate perfectă. Atît boala sa gravă de mai tîrziu — epilepsia —, cît și bîlbîiala ușoară, de care a suferit întreaga viață, par să dateze din copilărie, după mărturia scriitorului însuși, care a declarat, în urma primului atac, că avusese încă de mic „unele afecțiuni delicate“ (*„unas coisas esquisitas“*). Curînd după moartea sorei sale îi moare și mama. Tatăl se recăsătorește cu o spălătoreasă mulatră, Maria Inês, care în limitele posibilităților ei modeste, se va îngriji în continuare de educația copilului, învățîndu-l să citească și luptîndu-se să-l dea la școala publică. Aici Joaquim Maria reușește să iasă printre primii din clasă, după o mărturie a lui de mai tîrziu.

1851 Moare tatăl său. Mama vitregă se angajează ca vînzătoare de dulciuri într-un colegiu, unde Joaquim Maria o ajută să-și desfacă marfa. Aici se repetă întrucîtva situația din Livramento : contactul cu o clasă socială superioară. Nu se știe dacă a asistat la unele ore, dar e sigur că a împrumutat cărți de la elevii de vîrsta lui și și-a îmbogățit cunoștințele elementare căpătate la școala publică. Un lucrător de la brutăria din cartier, aparținînd doamnei Gallot,

franţuzoaieă de origine, îl învaţă puţină franceză. Cîtva timp, pentru a-şi cîştiga traiul, slujeşte ca ajutor de paracliser la biserica din Lampadosa.

1855 Debutează cu poemul *Ea*, publicat în revista *A Marmota Fluminense*, editată de Francisco de Paula Brito. Colaborează apoi cu regularitate la această revistă pînă în 1865. Editura (şi librăria) lui Paula Brito este locul de întîlnire al scriitorilor tineri ai vremii, în cercul cărora Machado de Assis e primit în scurt timp.

1856 Intră ca ucenic tipograf la Tipografia Naţională condusă pe atunci de romancierul Manuel Antônio de Almeida, care, cînd ia cunoştinţă de situaţia economică precară în care se afla, devine protectorul său. Almeida rămîne prietenul şi sprijinitorul său şi după ce, în 1858, Machado de Assis pleacă de la Tipografia Naţională.
Un alt protector al său este părintele Silveira Sarmento, care slujea la capela palatului imperial. Ca elev al lui, tînărul Machado de Assis are din nou ocazia să intre în contact cu lumea bună, şi să primească impresii pe care le va evoca mai tîrziu în romane, acele impresii care i-au trezit în suflet, — cum singur spune — „impulsul spre o viaţă rafinată".

1858 E angajat corector la editura lui Paula Brito, cel de al treilea protector al lui din această perioadă. Citeşte mult : Alvarez de Azevedo, Garret, Lamartine (din care traduce, în 1857, *Literatura în timpul Restauraţiei)*, Dumas (din care publică, în 1859, traducerea poemului *Maria Duplessis)*. Reintră în grupul revistei *Marmota* şi al societăţii literar-umoristice

„Petalógica", al cărei scop era „să-i contrarieze pe mincinoşi, minţindu-i, pentru ca ei, luînd drept adevăr tot ce aud, să repete minciunile şi să se demoralizeze ori să-şi piardă năravul". Continuă să publice în revistă, nu numai versuri, ci şi proză de ficţiune şi eseuri. Într-un articol de critică, intitulat *Trecutul, prezentul şi viitorul în literatură,* vădeşte calităţi de analist remarcabile pentru un tînăr de nouăsprezece ani. Importantă e în acest articol şi convingerea că literatura trebuie să fie un „mijloc de a fixa naţionalitatea" prin evitarea deopotrivă a copierii literaturii portugheze şi a falsului naţionalism aşa-zis „indigenist". O încercare de roman, *Madalena,* nu depăşeşte clişeele romantice ale timpului.
Îşi începe colaborarea la ziarul *O Paraíba* din Petrópolis şi la *Correio Mercantil,* unde va scrie pînă în 1864. Se pare că a lucrat şi în redacţie, pe post de corector.

1859 Participă la întemeierea revistei *O Espelho (Oglinda)* condusă de F. Eleuterio de Sousa, la care scrie pînă în 1860, cînd revista îşi încetează apariţia. Pentru prima dată are o colaborare permanentă, redactînd rubrica teatrală (*Revista de Teatros).* Trăieşte exclusiv din colaborările la aceste reviste literare. Nu se ştie nimic despre viaţa sa particulară, nici măcar dacă mai trăia sau nu împreună cu mama sa vitregă. Se reprezintă opera în trei acte *Pipelet* (inspirată din *Misterele Parisului* de Eugène Sue), cu muzică de maestrul Ferrari, pe versurile lui Machado de Assis. Textul s-a pierdut.

1860 Publică în *Marmota* o comedie într-un act, imitaţie după o piesă franţuzească, cu titlul *Hoje avental, amanha luva (Azi cu şorţ, mîine cu mănuşi),* care este

prima lui experienţă teatrală.
Reapare *Diário do Rio de Janeiro,* ziar liberal, organ al opoziţiei, suspendat cîtva timp, sub noua direcţie a lui Saldanha Marinho. Redactor şef este numit un prieten al lui Machado, Quintino Bocaiuva, care îl invită să facă parte din redacţie. Experienţa căpătată la acest ziar modern de orientare liberală este fundamentală pentru scriitor. Colaborarea sistematică îl pune în contact cu marele public, îl obligă să reflecte evenimentele actualităţii cotidiene şi să-şi asume poziţii critice care îl angajează adesea în polemici aprinse cu adversarii aparţinînd orientării conservatoare. Utilizînd de preferinţă ironia şi umorul, iar la nevoie spiritul muşcător al pamfletarului, Machado de Assis dovedeşte excelente aptitudini de ziarist. Analizîndu-i activitatea ziaristică din perioada 1860—1870, cînd este strîns legat de Partidul Liberal, criticul Magalhães Júnior corectează o eroare mai veche a biografilor scriitorului, care-l prezentau drept un sceptic şi un indiferent la mişcarea politică a vremii. Magalhães Junior spulberă acest mit prin cîteva exemple pe deplin convingătoare, ce fac dovada unei identificări ferme cu aspiraţiile populare în chestiunile de politică naţională şi a unei atitudini vehement antiimperialiste în chestiunile de politică internaţională, cum ar fi solidaritatea cu Polonia, care în 1866 gemea sub jugul rusesc, sau apărarea independenţei şi suveranităţii unei ţări ca Mexicul, cînd se produce invazia europeană în urma acordului dintre Napoleon al III-lea şi Maximilian de Habsburg, moment în care Machado de Assis critică violent pe un deputat ce îndrăznise să ceară recunoaşterea noului imperiu. Sub raportul expresiei, colaborarea la *Diário do Rio de Janeiro* reprezintă un mare progres stilistic, căci îl ajută să se dezbare

de folosirea excesivă a adjectivelor ornante. Principala lui sarcină în redacție este cronica dezbaterilor parlamentare, ucenicie similară celei pe care, în Spania aceleiași perioade, și-a făcut-o Benito Pérez Goldós înainte de a deveni marele romancier de mai tîrziu. Scriitorul nu se rezumă la cronica vieții politice, ci colaborează frecvent și la alte rubrici : cronica dramatică, comentariile săptămînii, săptămîna literară etc., folosind diferite pseudonime : Gil, Job și Platão.
Își începe colaborarea la revista *Semana Ilustrada,* condusă de Enrique Flavius, la care semnează cu pseudonimul Dr. Semana.

1861 Publică *Desencantos (Dezamăgiri),* fantezie dramatică în două părți, și *Queda que as mulheres têm para os tolos (Doar proștii au nevoie de femei),* probabil ecou al unei deziluzii sentimentale. Amîndouă sînt opere convenționale, neeliberate încă de influența lecturilor franțuzești, spre deosebire de eseurile critice și cronicile vieții politice și artistice, caracterizate printr-o mare luciditate și independență de opinie.

1862 Timp de doi ani va fi bibliotecar al societății „Arcádia Brasileira". Devine membru al Conservatorului Dramatic Brazilian. La Ateneul Dramatic i se reprezintă două comedii într-un act, într-un interval de trei luni : *O caminho da porta (Drumul porții)* și *O Protocolo (Protocolul)* iar la São Paulo i se joacă o dramă în două acte, intitulată *Gabriela.* Teatrul este în această perioadă genul la modă, în care Machado de Assis încearcă firește să se afirme.

1863 Adună în volum piesele de teatru și le publică la tipografia ziarului *Diário de Rio de Janeiro,* avînd

drept prefață fragmente din corespondența autorului cu criticul Quintino Bocaiuva : „Consider că teatrul e un lucru extrem de serios și că forțele mele sînt insuficiente", scrie Machado în chip de scuză, iar Quintino Bocaiuva, după ce remarcă faptul că „piesele sînt frumoase pentru că sînt bine scrise", îi reproșează „absența ideii" și insuficiența înzestrării propriu-zis teatrale, cu alte cuvinte a capacității de a crea conflicte puternice : „Piesele tale sînt făcute pentru a fi citite, nu reprezentate. Fiind un joc al spiritului, pot constitui o încîntare pentru spirit. Dar, cum nu au suflet, nu pot aspira să emoționeze pe nimeni. Tu însuți le consideri astfel, și faptul că recunoști aceasta este o dovadă că știi foarte bine care-ți sînt limitele, calitate rar întîlnită în lumea literară". Această critică (destul de aspră, venită din partea unui prieten care i se adresează cu franchețe tocmai pentru că îl prețuiește ca scriitor) poate fi considerată, în perspectiva întregii opere a scriitorului, o intuiție remarcabilă a calităților de nuvelist și romancier revelate mai tîrziu de Machado de Assis, ale cărui capodopere vor constitui într-adevăr un strălucit „joc al spiritului".

Scriitorul își începe colaborarea asiduă la *Jornal das familias* condus de B. L. Garnier. Începe să scrie povestiri și nuvele, publică numeroase traduceri din franceză și comentează cu sagacitate și umor manifestările artistice din capitală.

Scrie comedia într-un act *Quase ministro (Aproape ministru)*, reprezentată de un grup de amatori.

1864 Publică primul volum de versuri, de un lirism melancolic, intitulat *Crisálidas*, la editura Garnier. Se reprezintă cu succes, în traducerea lui, piesa *Montjove* de Octave Feuillet.

1865 Se numără printre fondatorii societăţii literare „Arcadia Fluminense", unde îi este reprezentată o nouă piesă, scrisă în alexandrini, *Deuses de casaca (Zei în vestă).*

Publică în *Jornal das familias* povestirea *Confesoes de una viuva jovem (Mărturisirile unei tinere văduve),* care declanşează în *Correio mercantil* o polemică despre moralitatea artei.

1866 Publică traduceri din Victor Hugo, Beaumarchais, Victorien Sardou. Printr-un decret imperial i se acordă titlul de Cavaler al Ordinului Trandafirului, ca o recunoaştere a meritelor pe tărîmul literaturii. Situaţia materială a scriitorului s-a îmbunătăţit simţitor. Locuieşte acum în centrul oraşului, împreună cu prietenul său Ramos Paz. Este preţuit îndeosebi pentru judecata lui critică ; în 1868, cînd José de Alencar, ajuns la apogeul carierei, îl trimite pe tînărul poet Castro Alves la Rio cu o scrisoare de recomandare, îi adresează această scrisoare lui Machado de Assis, care îl recomandă călduros, la rîndul lui, pe Castro Alves pentru publicare. Tot la el apelează şi Ernesto Cibrão, cerîndu-i să scrie o prefaţă la cartea *A casa de João Jacques Rousseau (Casa lui Jean Jacques Rousseau).*

1867 Prin intermediul unui prieten al său, poetul portughez Faustino Xavier de Novais, o cunoaşte pe Carolina de Novais. Soră a poetului, care se afla la Rio din 1858, Carolina venise din Portugalia abia cu un an în urmă, în 1866. Scriitorul se îndrăgosteşte de această femeie fină, inteligentă şi cultă, mai mare decît el cu cinci ani, şi o cere în căsătorie. Familia ei opune la început o oarecare rezistenţă, poate din pricina originii umile şi sîngelui impur al scriitorului.

Scrisorile pe care i le trimite în timpul celor doi ani de logodnă sînt o mărturie a intensităţii acestei pasiuni care va duce la o căsătorie fericită. „Spune doamna de Staël — îi scrie el într-una din aceste epistole — că primele iubiri sînt cele mai puternice pentru că se nasc dintr-o pură necesitate de a iubi. Aşa se întîmplă cu mine ; dar, pe lîngă aceste motive, mai există unul hotărîtor, şi anume faptul că tu nu semeni deloc cu femeile pe care le-am cunoscut. Un spirit şi o inimă ca ale tale sînt însuşiri rare, un suflet atît de bun şi atît de elevat, o sensibilitate atît de delicată, o judecată atît de dreaptă nu sînt bunuri pe care natura să le fi risipit cu prea multă dărnicie printre reprezentantele sexului tău. Tu aparţii acelui număr mic de femei care ştiu să iubească, să simtă şi să gîndească. Cum să nu te iubesc ? (...) Pe urmă... pe urmă, iubita mea, puţin ne va păsa de lume, pentru că nu este cu adevărat stăpînul lumii decît cel care se află deasupra gloriilor găunoase şi ambiţiilor sterile. Amîndoi sîntem aşa : ne iubim, şi eu trăiesc şi mă prăpădesc pentru tine. Scrie-mi şi ai încredere în inima mea. Al tău, Machadinho."

1868 Are ocazia să-l cunoască, la „Clubul Fluminense", pe omul politic şi scriitorul argentinian Domingo Faustino Sarmiento (ales cu puţin timp în urmă preşedinte al ţării sale), care se întorcea din Statele Unite ale Americii şi, trecînd prin Brazilia, fusese primit de împărat. „Impresia pe care mi-a lăsat-o acest om — scrie Machado de Assis în *Gazeta de Notícias* — a fost cu adevărat profundă. În acea viziune rapidă a preşedintelui ales se poate spune că ne apărea viitorul naţiunii argentiniene. Într-adevăr, o naţiune înjosită de despotism, însîngerată de războaie civile, în care puterea provenea numai din forţa biruitoare şi din voinţa personală, prezenta acum acest spectacol

extrem de interesant : un general patriot, care cu cîţiva ani înainte, după o revoluţie şi o bătălie decisivă, a ajuns la putere şi a pus bazele libertăţilor constituţionale, avea să treacă frîiele statului, nu în mîinile altui general triumfător, după o nouă lovitură de stat, ci în mîinile unui simplu om de litere, absent din patrie, ales în mod liber de concetăţenii săi."

1869 Publică volumul de poezii *Falenas* şi volumul de *Contos fluminenses (Povestiri fluminense)*, amîndouă la editura B. L. Garnier, unde-şi va publica mai tîrziu marile opere narative.
12 noiembrie se căsătoreşte cu Carolina. Influenţa ei în viaţa şi în cariera lui literară este binefăcătoare. La îndemnul şi sub îndrumarea ei, scriitorul aprofundează literatura portugheză şi se interesează de romanul englez, care îi va înrîuri puternic creaţia maturităţii. Căsnicia lor este considerată o căsnicie perfectă (umbrită doar de absenţa copiilor), şi scriitorul o va evoca în culori luminoase în *Memorial de Aires (Jurnalul intim al consilierului Aires)*, ultimul său roman, scris la trei ani după moartea Carolinei.

1870 Se îngrijeşte de publicarea unui volum de *Poesías póstumas (Poezii postume)* al lui Faustino Xavier de Novalis, mort cu trei luni înainte de căsătoria surorii sale Carolina.
Suferă un nou atac al bolii care-şi face din ce în ce mai stăruitor simţită prezenţa în viaţa lui : epilepsia. Carolina îl va îngriji cu o abnegaţie exemplară. Traduce o parte din *Oliver Twist* de Charles Dickens, pentru *Jornal da tarde (Jurnalul de după-amiază)*.

1871 Ajuns la treizeci şi doi de ani, se apucă să scrie un roman, *Ressurreicão (Învierea*, pe care-l va publica

în 1872 la editura Garnier. „Bunăvoința cu care a fost primit acum doi ani un volum de povestiri și nuvele — explică el în prefață — m-a îndemnat să scriu acest roman". Dat fiind că este o incursiune într-un gen nou pentru el, declară că vrea să afle de la public dacă are calitățile necesare genului sau e complet lipsit de ele. Acest prim roman, în pofida dimensiunilor ample, nu se deosebește prea mult de nuvelele anterioare. Totuși meritul său este acela de a fi oferit pentru prima dată în mod programatic — cum spune autorul — „schița unei situații și contrastul dintre două caractere", chiar dacă această intenție nu este întrutotul realizată. Schemele romantice se bucurau de un prestigiu prea puternic pentru debutantul într-un gen pe care abia peste un deceniu îl va ilustra în mod cu adevărat creator. Oricum, Machado se dovedește, încă de la acest întîi roman, un bun analist al psihologiei personajelor, care sînt scoase din ambianța braziliană a timpului, deși schema este împrumutată de la romantismul european. Artificialitatea romanelor aparținînd acestui post-romantism brazilian se va menține pînă în momentul înnoirii radicale reprezentată de *Memoriile postume ale lui Brás Cubas*. Romanul *Învierea* are, în orice caz, o importanță hotărîtoare pentru cariera literară a lui Machado de Assis, echivalînd cu trecerea Rubiconului. Romanul va fi curînd genul în care-și va putea desfășura din plin personalitatea atît de complexă și profundă.

1873 Intră în administrația publică, ocupînd un post de funcționar la Departamentul Agriculturii, cu un salariu care-l scutește de grijile existenței materiale. Publică *Histórias da meia-noite (Povestiri de miez de noapte)*, bine primite de public, ca și romanul *Învierea*. Este considerat unanim un scriitor de

primă mărime. Revista *Arquivo ilustrado* îi publică portretul în format mare, alături de cel al veteranului José de Alencar.

Scrie pentru un ziar din New York articolul *Prezentare a literaturii braziliene actuale ; instinctul naţionalităţii*, important pentru profesiunile de credinţă şi aprecierile asupra scrierilor sale, care aspiră deopotrivă la exponenţă naţională şi la universalitate.

Se reprezintă, în traducerea lui, piesa lui Alfred de Musset *Aşa sînt toate.*

1874 Publică un alt roman, intitulat *A mão e a luva (Mîna şi mănuşa).* Faţă de *Învierea*, unii critici consideră că avem de-a face cu un regres sau, în orice caz, cu o stagnare, deoarece se pierde îndrăzneala atît de promiţătoare a analizei psihologice profunde şi a surprinderii unui „demon" interior şi triumfă, în schimb, tendinţa „victoriană", auster conformistă, în care accentul cade pe studiul mediului social ce condiţionează strict (şi schematizează) comportarea personajelor. Este o fază de tranziţie, în care predomină încă notele post-romantice. Romanele din această perioadă (pînă la *Memoriile postume ale lui Brás Cubas)* sînt foarte bine scrise, dar ne apar azi prea „cuminţi", ca nişte excelente exerciţii de compoziţie (asemeni poeziilor sale de factură parnasiană) şi nimic mai mult. Jocul caracterelor se reduce la fenomenele „tipice" şi nu ajunge din păcate la autentice pasiuni personale. Personajele se definesc prin sentimente generice, cum ar fi ambiţia, iubirea (şi mai ales gelozia), gratitudinea etc. „Eroarea pe care o comite Machado în aceste romane — scrie criticul Mário Matos — este eroarea tuturor scriitorilor romantici : încearcă să trezească interesul sau să emo-

ţioneze prin patetismul întîmplărilor, prin intriga complicată, cînd în realitate cititorul ar dori să cunoască destine umane şi să poată să se identifice cu realitatea."

1875 Publică volumul de poezii *Americanas,* ca un ecou tîrziu al mişcării de exaltare a virtuţilor spirituale **ale indigenului.**

1876 E numit, prin decret imperial, şef de secţie la Departamentul Agriculturii. Pentru fiul zugravului mulatru acest post înseamnă o mare realizare socială. Sub pseudonimul Manassés, ţine o cronică chenzinală la *Ilustracão brasileira.* Alături de Alencar şi Macedo, e invitat să colaboreze la importanta revistă portugheză *Revista Ocidental.* Apare romanul *Helena,* care se bucură de un mare succes. Spre sfîrşitul anului e avansat şi devine şef de secţie la Secretariatul Agriculturii printr-un decret al prinţesei Isabel. Comportarea lui ca funcţionar este considerată exemplară. Acest aspect al existenţei scriitorului a stîrnit comentarii foarte diferite. Unii consideră că pentru un artist de talia lui activitatea birocratică de rutină ar fi constituit un impediment şi că Machado de Assis a „greşit" ca scriitor cramponîndu-se de un post care, dacă, ce-i drept, îi asigura o existenţă materială fără griji, îl stînjenea însă de la activitatea propriu-zis creatoare. Fiindcă tributul plătit birocraţiei — pe care a slujit-o conştiincios timp de treizeci şi cinci de ani — era mare, aşa cum dovedesc, între altele, numeroasele rapoarte, meticulos întocmite de el, care s-au păstrat în arhiva Ministerului Agriculturii. Alţi critici însă, departe de a considera nepotrivită sau chiar „meschină" cariera lui de înalt funcţionar, consideră că în felul acesta a fost ferit de latura frivolă şi corupătoare a gazetăriei, în care,

dealtfel, își făcuse deajuns ucenicia, și că ceea ce aparent era un destin lipsit de glorie pentru un mare scriitor ca el a constituit o „salvare" (Magalhães Júnior), permițîndu-i să se consacre literaturii, fără a-și „devia" facultățile intelectuale spre alte „profesii și munci apropiate care i-ar fi putut diminua capacitatea artistică". Conștiința acestui risc este motivul pentru care, după opinia aceloraşi critici (Magalhães Júnior și João Ribeiro), refuză postul de șef al secției manuscrise de la Biblioteca Națională. Se pare că postul de funcționar la Departamentul Agriculturii îi lăsa mai mult timp pentru scris. Căci, ajuns în acest moment al carierei scriitoricești, Machado de Assis își subordonează existența vocației sale de romancier, care va da roadele deplinei maturități abia după 1879. O serie întreagă de dificultăți : reticența „lumii bune" din motive de rasă și de origine (scriitorul nu va fi scutit nici în postura de funcționar de unele neplăceri din această pricină : biografii menționează cazul unui subordonat care îi adresează insulta „negru sclavocrat", provocîndu-i un atac violent), la care se adaugă suferințele fizice, în primul rînd epilepsia, care-l duce în pragul nebuniei, dar și infecțiile intestinale, bîlbîiala și slăbirea tot mai accentuată a vederii în ultimele decenii ale vieții. Toate aceste neplăceri, aparent menite să-i prejudicieze înfăptuirea idealului, în realitate l-au incitat și i-au mobilizat energiile, impunîndu-i o disciplină foarte severă pentru a-și putea împlini destinul de romancier.

1878 Publică romanul *Iaiá Garcia*. Critica socotește că personajul Luís Garcia este un portret destul de fidel al autorului : „Modul său de a fi era rece, modest și politicos ; fizionomia lui era puțintel

tristă. Un observator atent putea bănui, dincolo de această impasibilitate aparentă, inima sfîşiată a unui dezamăgit. Căci era un mare dezamăgit. Experienţa precoce a produs în sufletul lui o stare de apatie şi scepticism, cu unele note de dispreţ. Dispreţul nu se manifesta prin intermediul vreunei expresii exterioare ; era un rid al inimii. Pe dinafară nu apăreau decît masca imobilă, gesturile lente şi atitudinile liniştite. Unii îl detestau, alţii se temeau de el, fără să existe temeiuri pentru această aversiune sau teamă. Era inofensiv prin temperament şi din calcul. Ducea o existenţă pe potriva lui, taciturnă şi retrasă. Nu făcea şi nu primea vizite. Casa îi era deschisă doar pentru cîţiva prieteni. Domnea acolo atmosfera de melancolie a singurătăţii (...) Lucra în tăcere, cu seninătatea rece a metodei. După ce încheia munca la birou, se întorcea acasă, oprindu-se rareori pe drum." Dacă adăugăm la aceste detalii prezenţa caldă şi eficientă a Carolinei, putem să ne facem o idee despre existenţa lui Machado de Assis din aceşti ani de intensă activitate intelectuală. Despre toate romanele autorului, dealtfel, critica afirmă că sînt alcătuite din frînturi de amintiri. Scriitorul se prezintă adesea sub haina unor personaje a căror preocupare constantă este schimbarea condiţiei sociale. Cîteva amănunte ne trimit foarte concret la viaţa autorului : Lalau s-a născut în Morro do Livramento, Guiomar are o naşă bogată, Helena îşi vizitează pe ascuns tatăl de condiţie joasă. S-ar părea că Machado de Assis îşi face, prin intermediul acestor personaje, un examen de conştiinţă. Romanele din tinereţe devin astfel un fel de justificare a gesturilor asumate de autor : părăsirea mamei vitrege, căsătoria care-l înalţă pe un plan social superior etc. Scriitorul ar încerca

astfel „să demonstreze drepturile ambiției" (Lúcia Miguel Pereira).

Publică două articole, cu un puternic ecou în mediile literare ale capitalei, despre romanul *Vărul Basilio* al scriitorului portughez Eça de Queiroz, în care își precizează net poziția față de realismul de tip documentar, considerat insuficient în raport cu cerințele „adevăratei estetici", cu alte cuvinte cu cerințele propriilor sale proiecte literare ce se vor concretiza curînd prin seria de romane deschisă de *Memoriile postume ale lui Brás Cubas*. Doctrina lui Eça de Queiroz i se pare „caducă", iar mesianismul scriitorului portughez este respins pentru lipsa lui de vitalitate și universalitate. Din perspectiva ultimelor romane, este deci inexactă (și minimalizatoare) situarea lui Machado de Assis de către unii istorici ai literaturii braziliene între post-romantism și realism, căci noțiunea de realism, fără alte precizări, se dovedește prea strîmtă pentru a cuprinde noutatea de concepție și de expresie a capodoperelor deplinei maturități a romancierului.

Ajuns la treizeci și nouă de ani, doborît de munca excesivă pe care și-a impus-o singur, e silit să ceară concediu de odihnă de la Secretariatul Agriculturii și întrerupe timp de cîteva luni colaborările la presa literară. Pleacă din capitală la sfîrșitul anului și stă trei luni la Nova Friburgo, împreună cu soția lui. Este un moment hotărîtor pentru operă. Agravarea bolii îl stimulează să-și radicalizeze viziunea asupra vieții și să depășească prejudecățile și convenționalismul din romanele de pînă atunci. La Nova Friburgo începe să-i dicteze Carolinei (din cauza vederii foarte slabe) primul roman cu adevărat original, *Memórias póstumas de Brás Cubas*, pe care-l va publica în 1880.

1879 Se întoarce la Rio de Janeiro (în martie) şi îşi reia (abia în octombrie) colaborarea la cîteva reviste literare importante, cum sînt *Revista Brazileira* şi *A Estacão*. Îi apare un articol lucid şi sever despre poezia tinerilor (intitulat *Noua generaţie),* care stîrneşte discuţii aprinse în lumea literară.

1880 Începe să apară, în martie, sub formă de foiletoane, romanul *Memoriile postume ale lui Brás Cubas,* care marchează, cum am mai spus, o schimbare radicală în creaţia lui Machado de Assis. Eliberat de tiparele străine, îşi dezvăluie abia acum personalitatea profundă, care trezeşte din partea unora reacţii de surprindere şi chiar nemulţumire, din pricină că scriitorul renunţă la conformismul care-i asigurase „onorabilitatea" socială şi literară de pînă atunci Un critic (Lúcia Miguel Pereira) constată în operele anterioare „o resemnată şi respectoasă adaptare" care „micşorează sensul a ceea ce ar fi putut fi denunţare şi se reduce la o simplă constatare". După care se întreabă : „E oare riscant să presupunem că împrejurările existenţei lui, faptul că a avut parte de mic de bunăvoinţa unor oameni bogaţi, la care se adaugă înclinaţia lui naturală spre rezervă şi distincţie, au format pentru Machado de Assis un fel de crustă de conformism care părea că nu-l stînjeneşte cîtuşi de puţin ?" Iată însă că această crustă de conformism începe să-l stînjenească, şi, odată cu *Memoriile postume...,* opera lui capătă o ironie corozivă, prin care par să răbufnească nemulţumirile mult timp ascunse faţă de o societate considerată acum fundamental ipocrită. În *Memoriile postume...,* autorul îşi bate joc de toate valorile acelei societăţi onorabile în rîndurile căreia făcuse atîtea eforturi pentru a fi primit.

I se reprezintă la Teatrul Don Pedro II piesa într-un act *Tu, só tu, puro amor (Tu, numai tu, dragoste curată),* care-i fusese comandată de Cabinetul Regal Portughez de Lectură din Rio de Janeiro pentru comemorarea celui de al treilea centenar al morţii lui Camões.

1881 Apar în volum piesa *Tu, numai tu...* şi romanul *Memoriile postume...* Începe perioada gloriei scriitoriceşti, cînd publicul parcă îl priveşte de undeva de jos, cu respect, şi tinerii scritori i se adresează cu sfială şi încredere, cerîndu-i sfaturi şi implorînd o încurajare. Cele mai bune reviste literare îi solicită colaborarea, autorii care se afirmă îl roagă să scrie prefeţe pentru volumele lor. Îşi începe colaborarea la *Gazeta de Notícias,* cel mai citit ziar al vremii, unde susţine rubrica *Balas de estalo (Gloanţe explozive),* cu regularitate pînă în 1897, apoi sporadic în 1899, 1990, 1902 şi 1904.

1882 Publică o culegere de nuvele şi povestiri intitulată *Papéis avulsos (Hîrtii împrăştiate),* în care se simte forţa şi autenticitatea creaţiei de maturitate iniţiată cu *Memoriile postume...*

1883 Întemeiază „Liga pentru învăţămînt din Brazilia", al cărei scop este să contribuie la dezvoltarea învăţămîntului public şi „să promoveze adoptarea de metode ştiinţifice de mare utilitate şi în acelaşi timp să promoveze îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă şi de muncă ale profesorilor".

Începe să înveţe limba germană, admirabilă dovadă a voinţei de a-şi întregi cultura filosofică din partea acestui autodictat, a cărui sete de cunoaştere a rămas nepotolită pînă în ultimele clipe ale vieţii.

1884 Se mută împreună cu Carolina într-o frumoasă vilă de pe strada Cosme Velho, în care va trăi tot restul vieții. Publică al patrulea volum de povestiri și nuvele intitulat *Histórias sem data (Povestiri fără dată).*

1886 Începe să publice, în fascicole, romanul *Quincas Borba,* conceput ca o continuitate a *Memoriilor postume...* În octombrie, cînd se împlineau douăzeci și cinci de ani de la apariția volumului *Crisálidas,* se organizează un buchet omagial la hotelul „Globo", la care ia parte elita intelectuală a capitalei. Cu acest prilej Machado de Assis ține primul său discurs.

1888 Ia parte la serbările organizate cu ocazia abolirii sclaviei, eveniment pe care-l comentează cu mare entuziasm : „Era soare, un soare strălucitor, în această duminică din 1888 în care Senatul a aprobat legea și am ieșit cu toții în stradă. Da, am ieșit și eu în stradă, eu, cel mai sfios dintre oameni, am intrat și eu în rîndurile manifestanților, într-o trăsură deschisă, invitat de un prieten ; erau cu toții fericiți, cuprinși parcă de un delir. A fost într-adevăr singura zi de delir public pe care-mi amintesc s-o fi văzut vreodată."

1889 Cariera sa de funcționar culminează cu numirea în postul de Director al secției comerț din Secretariatul Agronomiei.

1890 Semnează, împreună cu Ferreirra de Araujo, Emilio Rouède și Pardal Mallet, o cerere a Societății oamenilor de litere pentru aplicarea articolului din Codul civil privitor la drepturile de autor.

1891 Apare, în sfîrşit, în volum romanul *Quincas Borba*, la care a lucrat cu intermitenţe începînd din 1885. Ajuns la cincizeci şi unu de ani, este acum scriitorul brazilian unanim preţuit ca o glorie naţională. Ţine un discurs cu ocazia punerii pietrei de temelie pentru statuia scriitorului José de Alencar, fostul său protector.

1895 Îşi începe colaborarea la *Revista brasileira*, condusă de José Veríssimo, în care criticul Araripe Júnior publicase un profil al său. Evenimentul literar al anului este conferinţa ţinută de criticul Coelho Neto cu titlul „Machado de Assis şi opera lui".

1896 Publică al cincilea volum de nuvele intitulat *Várias histórias (Cîteva povestiri)*. *I* se joacă piesa într-un act *Não consultes médico (Nu te duce la doctor)*. Se numără printre fondatorii Academiei braziliene de litere.

1897 La 7 ianuarie e ales preşedinte al Academiei abia înfiinţate şi în iunie ţine, în această calitate, discursul inaugural.

1898 Academia adoptă ca deviză un vers al lui Machado de Assis : „Aceasta e gloria ce rămîne, înalţă şi consolează."

1899 Apare romanul *Dom Casmurro*, considerat de unii critici drept opera lui cea mai „umană" ; în orice caz, este unul din marile romane din seria deschisă de *Memoriile postume*... (Romanul a fost tradus şi în română, în 1965, de Paul Teodorescu). În acelaşi an îi apare şi culegerea de nuvele *Páginas recolhidas (Pagini alese)*, care amintesc de Maupassant. Conti-

nuă să se intereseze de activitatea literară a tinerilor şi scrie bucuros prefeţe pentru volumele lor de debut.

1901 În apare volumul de *Poesías completas.*

1902 La Montevideo (Uruguay) apare versiunea spaniolă a romanului *Memoriile postume...*, semnată de Julio Piquet, scriitor din grupul lui Rodó.

În cariera birocratică, e numit Director general al serviciului de contabilitate în Ministerul industriei şi lucrărilor publice, post pe care-l va ocupa pînă la moarte.

1904 Publică romanul *Esaú e Jacó (Esau şi Iacob),* în care partea strict narativă — povestea a doi gemeni, temperamente antagonice, care iubesc aceeaşi fată — este un simplu pretext pentru reflecţiile autorului. Căldurii umane şi implicării din *Dom Casmurro* le iau locul aici o anumită detaşare, pe care unii critici o atribuie bătrîneţii.

Moare Carolina ; scriitorul suportă greu această lovitură. Boala i se agravează, e năpădit de amintirile celor treizeci şi cinci de ani de căsnicie armonioasă.

1905 Munca literară reuşeşte să-i dea putere să trăiască. Publică încă un volum de nuvele intitulat *Reliquias de casa velha (Relicvii din casa veche).*

Într-o sesiune solemnă a Academiei primeşte o ramură din stejarul lui Tasso, trimisă de Joaquim Nabuco de la Londra, împreună cu o scrisoare în care se spune : „Trebuie să te tratăm cu dragostea şi veneraţia cu care caravanele din Orient tratează palmierul solitar al oazei".

1906 Începe să învețe greaca, cu aceeași pasiune de a-și lărgi orizontul cunoașterii cu care în 1883 învăța limba germană.

1908 Publică volumul *Memorial de Aires (Jurnalul lui Aires)*, carte plină de nostalgii și poezie calmă. I se reprezintă comedia *Nu te duce la doctor*. Cere concediu de la Minister pentru a-și îngriji sănătatea. În august participă pentru ultima dată la o ședință a Academiei, al cărei președinte era. În jurul patului său de suferință se adună prietenii, scriitorii Mário de Alencar, José Veríssimo, Euclides da Cunha, Coelho Neto, Raimundo Correia etc.

La înmormîntare iau parte personalitățile cele mai marcante ale vieții politice și culturale braziliene. Se stingea, în conștiința națiunii, cel mai important scriitor al epocii. „Generația mea — scrie criticul Lúcia Miguel Pereira — își amintește că l-a văzut, la începutul secolului, conversînd în librăria Garnier, de pe strada Ouvidor, pe omul acela slăbit, cu gesturi măsurate, zgîrcit la vorbă — desigur pentru a-și ascunde bîlbîiala —, cu o ținută elegantă și rezervată care se potrivea perfect cu condiția lui de președinte al Academiei braziliene de litere și de director general în Ministerul Comunicațiilor. Totul în atitudinea lui concorda cu gravitatea omului distins și a înaltului funcționar, pînă și faptul că își ascundea sub barba și favoriții încărunțiți semnele cele mai evidente ale condiției lui de mulatru. Nimic nu te făcea să bănuiești la el vigoarea celor ce se făuresc pe ei înșiși, avîntul biruitorilor, ori luciditatea, vecină cu cinismul, cu care examina în cărțile lui oamenii și faptele. Fiind în fond un inadaptat, neîmpăcat cu soarta ce-i fusese impusă de naștere, neîmpăcat cu mizeriile condiției și naturii

umane, aspectul său era totuşi acela al unui om pe deplin mulţumit."

Din acest portret, precum şi din alte mărturii ale contemporanilor, reiese că scriitorul stăpînea arta disimulării şi că între conduita omului exterior şi personalitatea intimă (dezvăluită în operele ultimelor decenii) ar fi existat o permanentă discrepanţă. Un critic (José Rodríquez Feo) se întreabă dacă în aceste opere, începînd cu *Memoriile postume...*, nu cumva îşi acordă Machado de Assis satisfacţia unei răzbunări, atunci cînd dărîmă fără milă idolii lumii burgheze în care se integrase cu preţul atîtor eforturi. Căci în aceste opere scriitorul este, fără îndoială, un mare sceptic, fără ca împrejurările vieţii să poată furniza o explicaţie satisfăcătoare pentru deziluzia atît de profundă a operelor deplinei maturităţi. Cum a ajuns la o asemenea deziluzie un om care triumfase atît de deplin în toate ? Oare se arăta Machado de Assis în public doar cu masca unei satisfacţii inexistente, pentru a nu distona cu lumea în care izbutise cu greu să pătrundă ? Căci într-un fel ne apare în viaţa lui publică şi în cu totul altul prin intermediul personajelor sale. Este, desigur, o interesantă problemă de biografie literară, care ne atrage atenţia asupra limitelor biografismului şi totodată asupra necesităţii de a lega opera, nu numai de viaţa scriitorului, ci şi de societatea vremii, cu conflictele şi valorile ei în perpetuă reconfigurare. Din fericire pentru literatură, insatisfacţiile ascunse ale existenţei aparent liniştite a lui Machado de Assis şi-au găsit expresia în opere care ne impresionează şi astăzi cu o forţă rar întîlnită.

A. I.

MEMORIILE POSTUME ALE LUI BRÁS CUBAS

Viermelui
care a ros cel dintîi din carnea rece
a cadavrului meu
îi închin cu o amintire nostalgică
ceste *Memorii postume*

PROLOG LA A TREIA EDIȚIE BRAZILIANĂ

Prima ediție a acestor *Memorii postume ale lui Brás Cubas* a apărut, sub formă de foiletoane, în *Revista Brasileira*, prin 1880. Textul acestor foiletoane, adunate mai tîrziu între scoarțele unei cărți, a fost corectat în mai multe locuri. Acum, cînd a trebuit să-l văd din nou pentru ediția a treia, am mai îndreptat unele lucruri și am suprimat vreo treizeci de rînduri. Revizuită astfel, iese iarăși la lumină această operă ce pare să fi găsit o oarecare bunăvoință în rîndurile publicului.

Capistrano de Abreu, anunțînd publicarea cărții, se întreba : „Sînt oare un roman *Memoriile postume ale lui Brás Cubas ?*“ Macedo Soares, într-o scrisoare pe care mi-a scris-o pe vremea aceea, amintea cu amabilitate *Călătoriile prin țara mea* ale lui Garrett. La cea dintîi remarcă a răspuns chiar răposatul Brás Cubas (așa cum cititorul a văzut și va vedea în prefața scrisă chiar de el) că este și nu este așa, că este roman pentru unii și nu este roman pentru alții. Cît despre a doua apreciere, răposatul a dat următoarea explicație : „Este vorba despre o operă difuză, în care, chiar dacă eu, Brás Cubas, am adoptat forma liberă a unui Sterne ori a unui Xavier de Maîstre, nu știu dacă i-am adăugat sau nu rîia pesimismului.“ Toți acești oameni au călătorit : Xavier de Maîstre în jurul camerei lui, Garrett prin

propria lui țară, Sterne prin țările altora. Despre Brás Cubas se poate spune că a călătorit în jurul vieții.

Dar Brás Cubas al meu este un autor deosebit prin ceea ce el numește „rîia pesimismului". Există în sufletul acestei cărți, oricît de surîzătoare ar părea, un sentiment amar și aspru, care e departe de a veni de la modelele sale. Este o cupă care poate avea aceleași incrustații, dar care conține un alt vin. Nu spun mai multe pentru a nu intra în critica unui răposat, care s-a pictat pe sine însuși și i-a pictat pe ceilalți cum i s-a părut mai bine și mai exact.

MACHADO DE ASSIS

CĂTRE CITITOR

Faptul că Stendhal mărturisește că a scris una din cărțile lui pentru o sută de cititori ne surprinde și chiar ne consternează. În schimb, nimeni nu va fi surprins și cu atît mai puțin va fi consternat dacă această carte nu va ajunge să aibă cei o sută de cititori ai lui Stendhal, nici cincizeci, nici douăzeci, ci doar zece, în cel mai bun caz. Zece ? Poate cinci. Într-adevăr, este vorba de o operă difuză, în care, chiar dacă eu, Brás Cubas, am adoptat forma liberă a unui Sterne ori a unui Xavier de Maîstre, nu știu dacă i-am adăugat sau nu rîia pesimismului. Poate că da. Operă de defunct. Am scris-o cu pana glumei și cu cerneala melancoliei, și nu e greu de prevăzut ce va ieși dintr-o asemenea căsătorie. Unde mai pui că oamenii gravi vor afla în carte doar aparențele unui roman adevărat, pe cînd oamenii ușuratici nu vor afla în ea romanul cu care s-au obișnuit : iată, deci, cartea, în fața ochilor tăi, lipsită de prețuirea celor gravi și de iubirea celor ușuratici — cele două coloane principale pe care se sprijină opinia publică.

Dar cum mai nutresc speranța de a-mi atrage simpatiile opiniei publice, primul lucru pe care-l am de făcut este să mă feresc să scriu o prefață explicită și lungă. Cea mai bună prefață este aceea care cuprinde cît mai puține lucruri ori aceea care le spune într-un

mod obscur şi trunchiat. Prin urmare, mă feresc să povestesc modul extraordinar pe care l-am folosit pentru compunerea acestor *Memorii*, scrise aici, vreau să spun pe lumea de dincolo. Ar fi interesant, dar peste măsură de lung şi, pe de altă parte, inutil pentru înţelegerea operei. Opera în sine însăşi este totul : dacă-ţi place, cititorule rafinat, mă pot considera răsplătit pentru munca mea ; dacă nu-ţi place, atunci mă lipsesc de tine şi-ţi spun adio şi n-am cuvinte.

BRÁS CUBAS

I

DECESUL AUTORULUI

Cîtva timp am tot şovăit întrebîndu-mă dacă trebuie să încep aceste memorii cu începutul ori cu sfîrşitul, cu alte cuvinte, dacă trebuie să pomenesc mai întîi de naşterea mea sau de moartea mea. Deşi se pare că obiceiul cel mai răspîndit este să începi cu naşterea, două motive m-au înclinat să adopt o metodă diferită : primul este că nu sînt propriu-zis un autor defunct, ci un defunct autor, pentru care lespedea mormîntului a fost un nou leagăn ; cel de-al doilea motiv este că scrierea ar fi astfel mai elegantă şi mai nouă. Moise, care şi-a povestit şi el moartea, n-a pus relatarea în exordiu, ci în încheiere : deosebire esenţială între această carte şi Pentateuh.

Acestea fiind spuse, aflaţi că mi-am dat duhul la ora două după-amiază într-o vineri a lunii august 1869, în frumosul meu conac de la Catumbi [1]. Aveam vreo şaizeci şi patru de ani, eram robust şi prosper, burlac, posedam circa trei sute de *contos* [2] şi am fost însoţit la

[1] Pe atunci, Catumbi se afla în împrejurimile oraşului Rio de Janeiro. Astăzi este un cartier al oraşului (n.t.).

[2] Un *conto* (de *reis*) echivala cu o mie de *cruzeiros* în moneda actuală ; cele trei sute de *contos* echivalau pe atunci cu 30 sau 35 de mii de lire sterline (n.t.).

cimitir de unsprezece prieteni. Unsprezece prieteni! Ce-i drept, nu s-au primit scrisori sau bilete de condoleanţe. La acestea se cuvine să adăugăm faptul că ploua, că se cernea o burniţă mărunţă, tristă şi neîntreruptă, atît de neîntreruptă şi atît de tristă, încît l-a îndemnat pe unul dintre acei credincioşi din ceasul de pe urmă să intercaleze această ingenioasă idee în discursul pe care l-a pronunţat la marginea gropii : „Voi care l-aţi cunoscut, domnii mei, voi puteţi spune, împreună cu mine, că natura pare că plînge pierderea ireparabilă a unuia dintre cele mai frumoase caractere care au făcut cinste omenirii. Acest aer sumbru, aceste picături care cad din cer, norii aceia întunecoşi care acoperă azurul ca un voal funebru, toate acestea reprezintă durerea crudă şi neostoită ce roade Natura pînă în măruntaiele ei cele mai ascunse ; toate acestea constituie un omagiu sublim adus ilustrului nostru dispărut."

Bunul şi credinciosul meu prieten! Nu, nu-mi pare rău de cele douăzeci de poliţe pe care i le-am lăsat. Şi aşa am ajuns la încheierea zilelor mele ; aşa m-am îndreptat spre acel *undiscovered country*[1] al lui Hamlet, fără neliniştile şi fără îndoielile tînărului prinţ, ci încet şi liniştit, ca un spectator întîrziat care părăseşte pînă la urmă sala de spectacol. Întîrziat şi plictisit. M-au văzut plecînd vreo nouă-zece persoane, printre care se aflau şi trei femei : sora mea Sabina, măritată cu Cotrim ; fiica ei — un crin al văii — şi... Aveţi răbdare! În curînd vă voi spune cine era a treia persoană. Deocamdată mulţumiţi-vă să aflaţi că această femeie anonimă, deşi nu-mi era rudă, a suferit mai mult decît rudele. E adevărul adevărat, ea a suferit mai mult. Nu spun că-şi smulgea părul din cap, nu spun că se zvîrcolea pe jos de

[1] Ţinut nedescoperit (engl.).

durere. Căci nici decesul meu nu era un lucru extrem de dramatic... Un burlac, care-şi dă sfîrşitul la şaizeci şi patru de ani, nu pare să întrunească toate elementele unei tragedii. Şi, presupunînd contrariul, femeia anonimă n-avea nici un interes să lase această impresie. În picioare, la căpătîiul patului, cu privirile rătăcite, cu gura întredeschisă, sărmana femeie nu voia să creadă că am murit.

— Mort ! Mort ! spunea pentru sine însăşi.

Şi imaginaţia ei, asemenea berzelor pe care un celebru călător le-a văzut luîndu-şi zborul de la Ilisso spre ţărmurile africane, în pofida ruinelor şi templelor, imaginaţia acestei femei a zburat şi ea pe deasupra ravagiilor prezentului pînă la ţărmurile unei Africi juvenile... Lăsaţi-o să plece ; vom merge acolo mai tîrziu ; vom merge acolo atunci cînd eu mă voi întoarce la anii pruncîei. Deocamdată vreau să mor liniştit, metodic, auzind plînsul cu suspine al femeilor, conversaţiile cu glas scăzut ale bărbaţilor, ploaia care bate toba în frunzele de rodul-pămîntului din parcul conacului şi sunetul strident al unui cuţit pe care un tocilar îl ascute undeva afară, la uşa unei şelării. Vă jur că această orchestră a morţii a fost mult mai puţin tristă decît putea să pară. De la un anumit punct încolo a început să fie delicioasă. Viaţa se zbătea în pieptul meu, cu mişcarea talazurilor mării, conştiinţa mi se înceţoşa coborînd la nemişcare fizică şi morală, iar corpul mi se transforma în plantă, în piatră, în lut, în neant.

Am murit în urma unei pneumonii ; dar dacă spun că mai puţin pneumonia şi mai mult o idee grandioasă şi utilă a fost cauza morţii mele, s-ar putea ca cititorul să nu mă creadă, şi totuşi aşa e. Îi voi expune pe scurt cazul meu. Să-l judece singur.

II

CATAPLASMA

Într-adevăr, într-o bună zi, de dimineaţă, în timp ce eu îmi făceam plimbarea prin parcul conacului, o idee s-a agăţat de trapezul pe care-l aveam în creier. Odată agăţată, a început să-şi ia avînt, să se dea peste cap, să facă cele mai îndrăzneţe piruete din cîte se pot imagina. Eu am stat s-o contemplu. Deodată a făcut o săritură uriaşă, întinzînd braţele şi picioarele, pînă a căpătat forma unui X : descifrează-mă ori te devorez.

Această idee nu era altceva decît invenţia unui medicament sublim, anti-ipohondric, destinat să aducă uşurare omenirii noastre melancolice. În cererea de brevet pe care am redactat-o atunci, am atras atenţia guvernului asupra acestui efect, într-adevăr creştinesc. Totuşi, n-am tăgăduit în faţa prietenilor avantajele pecuniare care trebuiau să provină din desfacerea unui produs cu efecte atît de spectaculoase şi de profunde. Dar acum, cînd sînt aici, dincolo de pragul vieţii, pot mărturisi tot : ceea ce m-a influenţat cel mai mult a fost plăcerea de a vedea scrise în ziare, în vitrine, pe foi volante, la colţuri de stradă şi, în sfîrşit, pe cutiile de medicamente, aceste trei cuvinte : *Cataplasma Brás Cubas*. De ce să tăgăduiesc ? Doream din tot sufletul să atrag atenţia asupra mea, să mă afişez, să aprind focuri de artificii. Poate că acest defect mi-l vor azvîrli în faţă cei modeşti ; nu mă îndoiesc totuşi că acest talent mi-l vor recunoaşte cei dibaci. Prin urmare, ideea mea prezenta astfel două feţe, asemeni medaliilor, una întoarsă spre public, cealaltă întoarsă spre mine. Pe de o parte, filantropie şi cîştig, pe de altă parte, sete de faimă. Cu alte cuvinte : iubire de glorie.

Un unchi al meu, canonic cu venituri bunicele, spunea că iubirea de glorie pămîntească e pierzania sufletelor,

care nu trebuie să rîvnească decît gloria eternă. La care replica un alt unchi, ofiţer al unuia din vechile regimente de infanterie, că iubirea de glorie e lucrul cel mai cu adevărat uman din cîte are omul şi, prin urmare, aspectul său cel mai autentic.

Să decidă cititorul cine are dreptate : militarul ori canonicul ; eu mă întorc la cataplasmă.

III

GENEALOGIE

Dar de vreme ce am vorbit de unchii mei, lăsaţi-mă să fac aici o scurtă schiţă genealogică.

Întemeietorul familiei mele a fost un oarecare Damião Cubas, care a trăit în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Era dogar de meserie, de fel din Rio de Janeiro, unde ar fi crăpat de lipsuri, neştiut de nimeni, dacă s-ar fi ocupat numai cu dogăria. Dar n-a fost aşa : s-a făcut ţăran, a semănat, a cules, şi-a schimbat produsele pe *patacas* [1] sunătoare, cîştigate cinstit, pînă cînd a murit lăsîndu-i o sumă frumuşică fiului său, licenţiatul Luís Cubas. Cu acest tînăr începe cu adevărat seria bunicilor mei — a bunicilor mărturisiţi de membrii familiei mele — fiindcă Damião Cubas era la urma urmei un simplu dogar, şi poate un dogar prost, pe cînd Luís Cubas a studiat la Coimbra, s-a distins lucrînd în slujba statului şi a fost unul dintre prietenii foarte buni ai viceregelui, contele da Cunha.

Mirosindu-i prea tare a dogărie numele Cubas [2], tatăl meu, strănepot al lui Damião, susţinea că numele acesta

[1] *Pataca*, veche monedă de argint, în valoare de 320 *reis* (n.t.).
[2] Joc de cuvinte : în limba portugheză *cubas* = butoaie (n.t.).

îi fusese dat unui cavaler, erou al luptelor din Africa, ca răsplată pentru o faptă de ispravă săvîrşită atunci : capturarea de la mauri a trei sute de butoaie. Tatăl meu era un om cu multă imaginaţie ; a scăpat de dogărie pe aripile unui calambur. Era un om de ispravă, un bărbat demn şi credincios ca puţini alţii. Avea, ce-i drept, fumuri de mărire ; dar cine nu-i puţintel înfumurat pe lumea asta ? Se cuvine să notăm că el n-a recurs la născocirea aceasta decît după ce a încercat să comită un fals. Mai întîi s-a prezentat drept rudă cu acel faimos omonim al meu, căpitanul-maior [1] Brás Cubas, care a întemeiat oraşul São Vicente, unde a murit în anul 1592, şi acesta a fost motivul pentru care mi-a pus numele de Brás. S-a împotrivit însă familia căpitanului-maior, şi abia atunci a născocit cele trei sute de butoaie luate de la mauri.

Mai trăiesc şi acum cîţiva membri ai familiei, nepoata mea Venância, de pildă, crinul văii, care este floarea saloanelor din timpul său ; trăieşte şi tatăl ei, Cotrim, un individ care... Dar să nu anticipăm întîmplările ; să terminăm o dată pentru totdeauna cu cataplasma noastră.

IV

IDEEA FIXĂ

Ideea mea, după atîtea piruete, devenise o idee fixă. Să te ferească Dumnezeu, cititorule, de o idee fixă ; mai bine e să ai un par în ochi. Să-l luăm, bunăoară, pe Cavour : ideea fixă a unităţii italiene l-a ucis. E adevărat că Bismarck n-a murit ; dar trebuie să atragem atenţia că natura e o mare capricioasă şi istoria e o eternă

[1] Căpitanul-maior era guvernatorul unei căpităniі, nume dat regiunilor provenite din prima împărţire administrativă a Braziliei (n.t.).

curtezană. De exemplu, Suetoniu ne-a dat un Claudiu, care era un nătărău — ori „un descreierat", cum l-a numit Seneca — şi un Titus, care a ajuns să facă deliciile Romei. În timpurile moderne a venit un profesor şi a găsit modul de a demonstra că dintre cei doi cezari, deliciosul, adevăratul delicios a fost „descreieratul" lui Seneca. Şi tu, doamnă Lucreţia, floare a stirpei Borgia, dacă un poet te-a pictat ca pe o Mesalină catolică, a apărut un Gregorovius neîncrezător, care ţi-a diminuat simţitor această calitate, şi, dacă n-ai ajuns un crin, în orice caz nici n-ai rămas în noroi. Eu mă menţin la jumătatea drumului dintre poet şi învăţat.

Trăiască deci istoria, nestatornica istorie care ne oferă de toate ; şi, întorcîndu-mă la ideea fixă, voi spune că ea face deopotrivă pe oamenii tari şi pe nebuni ; ideea mobilă, vagă ori schimbătoare îi face pe oamenii de-alde Claudiu (în formula lui Suetoniu).

Ideea mea era fixă ; fixă ca... Nu-mi vine în minte nimic care să fie destul de fix pe lumea aceasta, poate luna, poate piramidele Egiptului, poate defuncta Dietă germanică. Să găsească cititorul comparaţia care i se pare mai potrivită, s-o găsească singur şi să nu-mi scoată mie ochii numai pentru că încă n-am ajuns la partea narativă a acestor memorii. Vom ajunge curînd. Cred că preferă faptele în dauna reflecţiei, la fel cu cei mai mulţi cititori, confraţii săi, şi mi se pare că face foarte bine. Căci vom ajunge curînd şi la fapte. Totuşi, se cuvine să spunem că această carte e scrisă cu nepăsare, cu nepăsarea unui om lecuit de mult de iuţeala cu care aleargă secolul, o operă eminamente filosofică, cu o filosofie inegală, cînd austeră, cînd jucăuşă, ceea ce nu edifică, dar nici nu distruge, nu înflăcărează, dar nici nu îngheaţă, şi care este fără îndoială mai mult decît o simplă distracţie şi mai puţin decît un apostolat.

Vom ajunge curînd ; cititorul să nu mai strîmbe din nas şi să ne întoarcem la cataplasmă. Să lăsăm povestea,

cu capriciile ei de femeie elegantă. Nici unul dintre noi n-a luptat în bătălia de la Salamina, nici unul dintre noi n-a scris confesiunea de la Augsburg. Cît despre mine, dacă-mi amintesc uneori de Cromwell, o fac numai şi numai la gîndul că alteţa-sa, cu aceeaşi mînă cu care a dizolvat Parlamentul, ar fi impus englezilor cataplasma Brás Cubas. Nu rîdeţi de această victorie comună a farmaciei şi a puritanismului. Cine nu ştie că, alături de fiecare drapel mare, public, arătos, se află de multe ori alte cîteva drapele mai mărunte, particulare, care se înalţă şi flutură în umbra celor dintîi şi nu de puţine ori le supravieţuiesc ? Făcînd o comparaţie proastă, putem spune că seamănă cu mulţimea neştiută care se adăpostea în umbra castelului feudal ; acesta a căzut, pe cînd mulţimea a rămas. Ce-i drept, a devenit puternică şi şi-a făcut alte castele... Nu, comparaţia nu e bună.

V

ÎN CARE SE IVEŞTE URECHEA UNEI DOAMNE

Numai că, pe cînd eram ocupat cu prepararea şi perfecţionarea invenţiei mele, am primit din plin o pală de vînt ; curînd am căzut la pat şi nu m-am îngrijit. Aveam cataplasma în creier ; aveam cu mine ideea fixă a nebunilor şi a oamenilor puternici. Mă vedeam pe mine însumi, în depărtare, ridicîndu-mă de la nivelul mulţimilor şi înălţîndu-mă la cer, ca un vultur nemuritor ; în faţa acestui spectacol atît de măreţ, nu există nici un om în stare să simtă durerea care-l înţeapă. A doua zi mă simţeam mai rău ; am început, în sfîrşit, să mă doftoricesc, dar incomplet, fără metodă, şi n-o făceam cu prea multă grijă, nici permanent ; aceasta a fost originea răului care m-a adus

în eternitate. Cum știți, am murit într-o vineri, zi funestă, și cred că am dovedit că invenția mea m-a omorît, și nu altceva. Există demonstrații mai puțin lucide și nu mai puțin triumfătoare.

N-ar fi imposibil, totuși, ca eu să ajung să depășesc culmea unui veac și să figurez în hîrtiile publice printre longevivi. Eram sănătos și robust. Să presupunem că, în loc să pun bazele unei invenții farmaceutice, aș fi încercat să adun la un loc elementele unei instituții politice ori ale unei reforme religioase. Venea pala de vînt, care dejoacă orice calcul omenesc, și s-ar fi ales praful de toate. Aceasta e soarta oamenilor.

Cu aceste cuvinte m-am despărțit de femeia, nu voi spune cea mai spirituală, dar cu siguranță cea mai frumoasă dintre femeile din vremea ei, femeia anonimă din capitolul întîi, a cărei imaginație, asemeni berzelor din Ilisso... Aveam atunci cincizeci și patru de ani ; eram o ruină, o ruină impunătoare. Cititorul trebuie să știe că ne-am iubit, ea și cu mine, cu mulți ani înainte, și că într-o bună zi, în perioada cînd eram bolnav, am văzut-o ivindu-se în ușa dormitorului...

VI

CHIMÈNE *QUI L'EUT DIT ?*
RODRIGUE, *QUI L'EUT CRU ?* [1]

O văd ivindu-se în ușa dormitorului, palidă, emoționată, îmbrăcată în negru și încremenind locului timp de un minut, fără a avea curajul să intre, ori stînjenită de prezența unui bărbat care se afla cu mine. Din patul în

[1] Jimena, cine ar fi spus ! / Rodrigo, cine-ar fi crezut ? (fr.), (citat din *Cidul* lui Corneille).

care zăceam, am privit-o lung, în tot acest răstimp, fără a reuşi să spun nimic şi nici să fac vreun gest. Nu ne văzusem de doi ani, şi acum o vedeam nu aşa cum era, ci aşa cum fusese, cum fusesem amîndoi, fiindcă un Iezechia misterios făcuse să se întoarcă soarele la zilele tinereţii noastre. S-a întors soarele, am răscolit toate mizeriile, şi acest pumn de ţărînă, pe care moartea avea să-l risipească în eternitatea neantului, a fost mai tare decît timpul, care e portărelul morţii. Nici o apă a Iuventei n-ar fi egalat în acel moment simpla nostalgie.

Credeţi-mă, cel mai puţin rău e să-ţi aminteşti ; nimeni să nu se încreadă în fericirea prezentă ; există în ea o picătură din balele lui Cain. După ce timpul s-a scurs şi înfiorarea a trecut, abia atunci, poate că abia atunci te poţi bucura cu adevărat, fiindcă dintre aceste două iluzii cea mai bună este iluzia de care te poţi bucura fără durere.

Evocarea n-a durat mult ; realitatea şi-a înscăunat curînd stăpînirea ; prezentul a abolit trecutul. Poate voi expune cîndva cititorului, în paginile acestei cărţi, teoria mea despre ediţiile umane. Deocamdată se cuvine să ştim că Virgília — căci Virgília se numea — a intrat în dormitor hotărîtă, cu gravitatea pe care i-o dădeau veşmintele şi anii, şi a înaintat pînă la patul meu. Străinul s-a ridicat şi a ieşit. Era un individ care mă vizita în fiecare zi ca să-mi vorbească de poliţe, de colonizare şi de necesitatea de a încuraja comunicaţiile feroviare ; ce putea fi mai interesant pentru un muribund ? A ieşit ; Virgília a rămas în picioare ; cîtva timp am stat şi ne-am privit lung, fără să spunem un cuvînt. Cine-ar fi crezut ? Din doi mari îndrăgostiţi, din două pasiuni fără frîu nu mai rămăsese nimic acum, după douăzeci de ani ; nu mai existau decît două inimi ofilite, devastate de viaţă şi sătule de ea, nu ştiu dacă în doze egale, dar la urma urmei sătule. Virgília avea acum frumuseţea bătrîneţii, un aer auster şi matern, era mai puţin slabă decît atunci cînd

o văzusem, pentru ultima dată, la o petrecere de Sfîntul Ion, la Tijuca ; şi, cum era una dintre femeile care nu îmbătrînesc repede, abia acum începeau să-şi facă loc printre firele negre ale părului ei cîteva fire de argint.

— Ai început să faci vizite defuncţilor ? i-am spus.

— Care defuncţi ? ! a răspuns Virgília cu o strîmbătură ; şi apoi, după ce mi-a strîns mîinile într-ale ei : Am venit să văd dacă reuşesc să-i ridic pe cei slabi.

N-avea duioşia lacrimogenă de altădată ; dar glasul ei era dulce şi amabil. S-a aşezat. Eu eram singur în toată casa, numai cu un infirmier ; ne puteam vorbi unul altuia fără nici o primejdie. Virgília mi-a adus o mulţime de ştiri din afară, povestindu-le cu haz, cu un uşor ton de bîrfă, care era sarea conversaţiei ; eu, pe punctul de a părăsi lumea, simţeam o plăcere satanică de a-mi bate joc de ea, de a mă convinge că nu pierdeam nimic de preţ.

— Ce gînduri sînt astea ? ! m-a întrerupt Virgília puţintel supărată. Să ştii că nu mai vin altă dată. Auzi, să mori ! Toţi vom muri odată şi odată ; să ne bucurăm că trăim.

Şi uitîndu-se la ceas :

— Doamne, s-a făcut trei. Trebuie să plec.

— Aşa de repede ?

— Da ; o să vin mîine sau peste cîteva zile.

— Nu ştiu dacă faci bine, am răspuns ; bolnavul e un burlac şi în casă nu sînt femei...

— Dar sora ta ?

— Vine aici să stea cîteva zile, dar nu va sosi înainte de sîmbătă.

Virgília a stat pe gînduri o clipă, a ridicat din umeri şi a spus cu gravitate :

— Sînt bătrînă ! Nimeni nu se mai uită la mine. Totuşi, pentru a nu da loc la clevetiri, voi veni cu Nhonhô [1].

Nhonhô era un tînăr bacalaureat, singurul copil rezultat din căsătoria ei, care, la vîrsta de cinci ani, fusese complicele neştiutor al iubirii noastre. Au venit împreună, după două zile, şi mărturisesc că, văzîndu-i acolo, în dormitorul meu, m-am simţit stăpînit de o timiditate care nu mi-a îngăduit să răspund imediat la cuvintele amabile ale băiatului. Virgília a văzut starea mea emotivă şi i-a spus fiului său :

— Nu te uita, Nhonhô, la vicleanul ăsta care ne-a invitat la el. Nu vrea să vorbească pentru că vrea să ne facă să credem că e pe moarte.

Băiatul a zîmbit, cred că am zîmbit şi eu, şi totul s-a încheiat cu o glumă. Virgília era senină şi voioasă, avea aspectul vieţilor imaculate. Nici o privire suspectă, nici un gest care ar fi putut să trădeze ceva ; o modulaţie calmă a cuvîntului şi a spiritului, o stăpînire de sine care păreau şi poate chiar erau neobişnuite. În momentul în care am atins, din întîmplare, cazul unei iubiri nelegitime, pe jumătate ştiută de lume, am auzit-o vorbind cu dispreţ şi cu o undă de indignare în glas despre femeia în cauză, care era totuşi o prietenă a ei. Băiatul ei se simţea satisfăcut auzind cuvintele acelea demne şi hotărîte, şi eu m-am întrebat în sinea mea ce-ar spune de noi ulii, dacă Buffon s-ar fi născut uliu...

Aşa începea delirul meu.

[1] *Nhonhô* şi *ioió* erau cuvintele pe care sclavii negri din Brazilia le foloseau pentru a se adresa stăpînului sau fiului stăpînului. Pe urmă au ajuns să însemne „domnişorul" sau „conaşul cel tînăr" (n.t.).

VII

DELIRUL

După cîte ştiu, nimeni n-a povestit încă propriul lui delir ; o fac eu, şi ştiinţa îmi va aduce mulţumiri. Dacă pe cititor nu-l interesează contemplarea acestor fenomene mentale, poate sări peste acest capitol şi trece direct la naraţiune. Dar, oricît de puţin curios ar fi să afle asemenea lucruri, eu îl asigur că ar fi interesant să ştie ce mi-a trecut prin cap timp de douăzeci sau treizeci de minute.

În primul rînd, am luat înfăţişarea unui bărbier chinez, pîntecos şi îndemînatic, care îl rade în răspăr pe un mandarin, care la rîndul lui îmi plătea osteneala cu ciupituri şi bomboane : capricii de mandarin.

M-am simţit de îndată transformat în *Summa Theologica* a Sfîntului Toma, tipărită într-un singur volum şi legată în marochin, cu ferecături de argint şi cu stampe, şi acest gînd a dat trupului meu imobilitatea cea mai completă ; şi acum îmi mai amintesc că, deoarece mîinile mele erau ferecăturile cărţii, le ţinean încrucişate pe pîntec, dar cineva le desfăcea (desigur Virgilia), fiindcă poziţia lor îi crea imaginea unui defunct.

În sfîrşit, după ce mi-am recăpătat forma omenească, am văzut venind un hipopotam, care m-a luat în spinarea lui. M-am lăsat dus de el, tăcut, nu ştiu dacă de frică sau de neîncredere ; dar, în scurt timp, goana a devenit atît de vertiginoasă, încît am îndrăznit să-l întreb unde mă duce, încercînd să fiu viclean şi spunîndu-i că mi se părea că mergem fără nici o ţintă.

— Te înşeli, mi-a replicat animalul ; mergem spre originea veacurilor.

Am îndrăznit să spun că acea origine era pesemne grozav de departe ; dar hipopotamul nu m-a înţeles ori nu m-a auzit, dacă nu cumva s-a prefăcut doar că nu mă înţelege

ori nu mă aude ; cînd l-am întrebat, dat fiind că ştia să vorbească, dacă era descendent al calului lui Ahile ori al măgarului din Balaam, mi-a răspuns cu un gest specific acestor două patrupede : a dat din urechi. Cît despre mine, am închis ochii şi m-am lăsat purtat în voia Domnului. Acum nu văd de ce n-aş mărturisi că mă îmboldea o oarecare curiozitate să aflu unde se afla originea veacurilor, dacă era la fel de misterioasă ca originea Nilului şi mai ales dacă făcea mai multe sau mai puţine parale decît desfăşurarea aceloraşi veacuri : reflecţii ale unui creier bolnav. Cum mergeam cu ochii închişi, nu vedeam drumul ; îmi aduc aminte numai că senzaţia de frig creştea din ce în ce mai tare şi că la un moment dat mi s-a părut că intru în zona gheţurilor veşnice. Într-adevăr, am deschis ochii şi am văzut că animalul meu alerga în galop pe o cîmpie albă acoperită cu zăpadă, cu munţi de zăpadă din loc în loc, cu vegetaţie de zăpadă şi diferite animale mari, tot de zăpadă. Totul era de zăpadă ; ajungea pînă la mine, ca să mă îngheţe, un soare de zăpadă. Am încercat să vorbesc, dar abia am putut să îngîn această întrebare încărcată de nelinişte :

— Unde sîntem ?

— Am trecut de Eden.

— Bine ; atunci să ne oprim la dugheana lui Abraham.

— Dar bine, omule, nu vezi că mergem înapoi ? mi-a replicat batjocoritor dobitocul pe care încălecasem.

Am rămas ruşinat şi zăpăcit. Alergarea a început să mi se pară supărătoare şi extravagantă, frigul pătrunzător, transportul incomod, rezultatul impalpabil. Şi apoi — speculaţii de bolnav —, presupunînd că am fi ajuns la ţinta pomenită, nu era exclus ca veacurile, iritate de faptul că li se viola originea, să mă distrugă sfîşiindu-mă cu unghiile, care trebuiau să fie la fel de seculare ca şi ele. În timp ce mă frămîntam cu asemenea gînduri, înghiţeam amîndoi drumul, şi cîmpia zbura sub picioarele noastre, pînă cînd animalul s-a oprit şi am putut să privesc mai

liniştit în jurul meu. Doar să privesc, căci n-am văzut nimic în afară de albul nesfîrşit al zăpezii, care acum invadase pînă şi cerul, pînă atunci albastru. Ici, colo reuşeam parcă să zăresc cîte o plantă, uriaşă, brutală, cu frunzele ei late clătinîndu-se în bătaia vîntului. Tăcerea acelui tărîm era ca tăcerea unui mormînt : s-ar fi spus că viaţa lucrurilor rămăsese mută de stupoare în faţa omului.

A căzut din cer ? A răsărit din pămînt ? Nu ştiu ; ştiu doar că o siluetă uriaşă, o figură de femeie mi-a apărut atunci dinainte, ţintuindu-mă cu nişte ochi strălucitori ca soarele. Totul în această figură avea imensitatea formelor sălbatice, totul scăpa înţelegerii privirii umane, deoarece contururile se pierdeau în mediul înconjurător şi ceea ce părea încîlcit se dovedea adesea a fi diafan. Stupefiat, n-am spus nimic, n-am reuşit nici măcar să scot un strigăt ; dar, după cîtva timp, care a trecut repede, am întrebat-o cine e şi cum o cheamă : curiozitatea delirului.

— Mă numesc Natura sau Pandora ; sînt mama ta şi duşmanca ta.

Auzind acest din urmă cuvînt, m-am dat înapoi cu un pas, înfiorat de teamă. Figura a izbucnit în hohote de rîs, care au produs în jurul nostru efectul unui taifun ; plantele s-au aplecat la pămînt, şi un geamăt prelung a sfîşiat muţenia lucrurilor din preajma noastră.

— Nu te speria, mi-a spus, duşmănia mea nu ucide ; se manifestă mai ales sub forma vieţii. Eşti viu : nu vreau să te biciuiesc şi altfel.

— Sînt om ? am întrebat, înfigîndu-mi unghiile în palme pentru a mă convinge că exist.

— Da, vierme, eşti viu. Nu-ţi fie teamă c-o să pierzi zdreanţa asta care e mîndria ta ; vei mai gusta timp de cîteva ore din pîinea durerii şi vinul mizeriei. Eşti viu : chiar acum, cînd ai înnebunit, eşti viu ; şi, dacă pentru o clipă conştiinţa ta îşi recapătă luciditatea, vei spune că vrei să trăieşti.

Zicînd acestea, năluca a întins brațul, m-a apucat de păr și m-a ridicat în aer ca pe un fulg. Abia atunci i-am putut vedea de aproape fața, care era enormă. Nimic mai liniștit ; nici o contorsiune violentă, nici o expresie de ură sau de ferocitate ; trăsătura unică, generală, completă, era impasibilitatea egoistă, eterna surzenie, voința neclintită. Supărarea, dacă avea vreuna, rămînea închisă în inima ei. În același timp exista, pe acest chip cu o expresie glacială, un aer de tinerețe, amestec de forță și exuberanță, față de care mă simțeam ființa cea mai slabă și mai decrepită.

— M-ai înțeles ? m-a întrebat după cîtva timp de contemplare reciprocă.

— Nu, am răspuns ; nici nu vreau să te înțeleg ; ești absurdă, ești o născocire. Desigur că visez sau, dacă e adevărat că am înnebunit, tu nu ești altceva decît năluCirea unui dement, cu alte cuvinte, un lucru lipsit de orice noimă, pe care rațiunea absentă nu-l poate stăpîni ori pipăi. Susții că ești Natura ? Natura pe care o cunosc eu este doar mamă, nu și dușmancă ; nu face din viață un bici, și nici, ca tine, nu are acest chip indiferent ca de mort. Și de ce Pandora ?

— Fiindcă țin în cutia mea și cele bune și cele rele, și lucrul cel mai important dintre toate, speranța, mîngîierea oamenilor. Tremuri ?

— Da ; privirea ta mă fascinează.

— Te cred ; eu nu sînt numai viața ; sînt și moartea, și tu ești pe punctul de a-mi înapoia ce ți-am împrumutat. Desmățat fără pereche, acum te așteaptă voluptatea neantului.

Cînd a răsunat acest cuvînt, ca un tunet, în acea vale imensă, m-am închipuit că era ultimul sunet care ajungea la urechile mele ; mi s-a părut că simt cum mă descompun dintr-o dată. Am privit-o atunci cu ochi rugători și i-am mai cerut cîțiva ani.

— Bietul minut ! a exclamat. Pentru ce-mi ceri cîteva clipe de viaţă în plus ? Ca să devorezi pe alţii şi să fii pe urmă devorat de alţii ? Nu eşti sătul de spectacolul ăsta şi de lupta asta ? Cunoşti prea bine tot ce ţi-am hărăzit mai puţin urît şi mai puţin dureros : revărsatul zorilor, melancolia înserării, liniştea nopţii, peisajele cele mai felurite, visul, în sfîrşit, care este cel mai mare dar primit din mîinile mele. Ce mai vrei, sublim idiot ?

— Doar să trăiesc, nu-ţi cer altceva. Cine altcineva dacă nu tu ai pus în inima mea această dragoste de viaţă ? Şi dacă eu iubesc viaţa, de ce trebuie să te loveşti pe tine însăţi omorîndu-mă ?

— Fiindcă nu mai am nevoie de tine. Timpul nu se îngrijeşte de minutul care trece, ci de minutul care vine. Minutul care vine e puternic, voios, crede că aduce cu sine veşnicia, şi aduce moartea, şi seamănă cu celălalt, dar timpul dăinuie. Egoism, spui ? Da, egoism, n-am altă lege. Egoism, conservare. Ghepardul omoară juncanul pentru că raţionamentul ghepardului este că trebuie să trăiască, şi dacă juncanul are carnea fragedă, cu atît mai bine : iată statutul universal. Urcă şi priveşte.

Zicînd acestea, m-a purtat pînă pe vîrful unui munte. Mi-am aruncat privirea pe una din pantele lui şi am contemplat o bună bucată de vreme, în depărtare, prin ceaţă, ceva unic. Imaginează-ţi, cititorule, o îngrămădire a tuturor veacurilor, perindarea lor prin faţa ochilor tăi, perindarea tuturor neamurilor, a tuturor prietenilor, cu tumultul imperiilor, războiul poftelor şi al urilor, distrugerea reciprocă a fiinţelor şi a lucrurilor. Acesta era spectacolul ; necruţător şi ciudat spectacol. Istoria omului şi a pămîntului avea astfel o intensitate pe care nu i-o puteau da nici imaginaţia, nici ştiinţa, fiindcă ştiinţa este mai lentă şi imaginaţia mai puţin constantă, pe cînd acolo eu vedeam condensarea vie a tuturor timpurilor. Pentru a o descrie ar fi nevoie să încremeneşti fulgerul. Veacurile se perindau într-un vîr-

tej amețitor, și totuși, dat fiind că ochii delirului sînt diferiți de ochii obișnuiți, vedeam tot ce trecea pe dinaintea mea — biciuiri și desfătări — de la lucrul acela care se cheamă glorie pînă la lucrul celălalt care se cheamă mizerie, și vedeam iubirea multiplicînd mizeria, și vedeam mizeria amplificînd slăbiciunea. Veneau rînd pe rînd lăcomia care devorează, mînia care face să se urce sîngele la cap, invidia care face spume la gură, și sapa și pana, îmbibate de sudoare, și ambiția, și foamea, și vanitatea, și melancolia, și bogăția, și iubirea, și toate îl zgîlțîiau pe om ca pe o dairea, pînă ce-l distrugeau prefăcîndu-l într-o zdreanță. Erau diferite forme ale unuia și aceluiași rău, care ba mușca din măruntaie, ba mușca din gîndire, și-și plimba necontenit costumul lui de arlechin în jurul speciei umane. Durerea ceda în fața indiferenței, care era un vis fără vise, sau în fața plăcerii, care era o durere bastardă. Atunci omul, biciuit și rebel, alerga mînat de fatalitatea lucrurilor, în urma unei făpturi nebuloase și disprețuitoare, alcătuită din petice, un petic de impalpabil, altul de imponderabil, altul de invizibil, cusute toate cu împunsături nesigure, făcute cu acul imaginației; și această făptură — care nu era altceva decît himera fericirii — fugea tot timpul, ori se lăsa prinsă de pulpana rochiei, și omul o strîngea în brațe, și atunci ea rîdea batjocoritor și dispărea ca o nălucă.

Contemplînd atîtea calamități, n-am putut să-mi înăbuș un strigăt de durere, pe care Natura ori Pandora l-a ascultat fără să protesteze sau să rîdă ; și, nu știu în virtutea cărei legi a rătăcirii cerebrale, am început atunci să rîd, cu un hohot necumpătat și idiot.

— Ai dreptate, am spus, e un lucru nostim, care merită osteneala ; poate că e monoton, dar merită osteneala. Cînd Iov a blestemat ziua în care a fost conceput, a făcut-o pentru că avea poftă să vadă spectacolul de aici, de

sus. Haide, Pandora, deschide-ţi pîntecul şi digeră-mă. E un lucru nostim, dar digeră-mă.

Ca răspuns, m-a silit să privesc iar în jos şi să văd veacurile care continuau să treacă, rapide şi turbulente, generaţiile care se suprapuneau rînd pe rînd celor dinaintea lor, unele triste asemeni evreilor în robie, altele vesele, ca libertinii din Cômodo, şi toate punctuale la înmormîntare. Am vrut să fug, dar o forţă misterioasă îmi paralizase picioarele ; atunci mi-am spus : „Bine, veacurile trec unele după altele, va veni şi al meu şi va trece şi el, va veni şi rîndul veacului de pe urmă, care-mi va oferi descifrarea eternităţii". Am deschis ochii şi mai larg şi am continuat să privesc epocile, care veneau şi treceau mai departe, liniştit acum şi împăcat cu mine, ba chiar vesel, deşi n-aş putea spune cu siguranţă. Poate că eram vesel. Fiecare veac avea porţiunea lui de umbră şi de lumină, de apatie şi de luptă, de adevăr şi de eroare, alaiul său de sisteme, de idei noi, de noi iluzii ; în fiecare dintre ele apăreau frunzele verzi ale primăverii şi apoi se îngălbeneau, pentru a reîntineri mai tîrziu. Şi în timp ce viaţa avea astfel o regularitate de calendar, se făureau istoria şi civilizaţia, iar omul, gol şi lipsit de apărare, se înarma şi se îmbrăca, îşi construia bordeie şi palate, satul primitiv şi mîndra Tebă, cu cele o sută de porţi, crea ştiinţa care cercetează şi arta care uimeşte, se făcea orator, mecanic, filosof, cutreiera pe toată suprafaţa globului, cobora în măruntaiele pămîntului, urca în sfera sorilor, colaborînd astfel la opera misterioasă cu care menţinea necesitatea vieţii şi melancolia lipsei de ocrotire. Privirea mea, obosită şi distrată, a văzut cum soseşte, în sfîrşit, veacul prezent, iar după el veacurile următoare. Veacul nostru venea sprinten, îndemînatic, vibrant, plin de el, niţel difuz, îndrăzneţ, înţelept, dar la urma urmei la fel de mizerabil ca cele dinaintea lui, şi aşa a trecut şi el şi au trecut şi celelalte, cu aceeaşi iuţeală şi cu aceeaşi monotonie. Mi-am încordat atenţia, am deschis larg

ochii ; aveam să văd în sfîrşit ultimul — ultimul ! —, dar atunci iuţeala cu care trecea era atît de mare, încît scăpa oricărei înţelegeri ; pe lîngă ea fulgerul părea un veac. Poate de aceea obiectele au început să se schimbe, unele au crescut, altele s-au micşorat, altele s-au pierdut în mediul înconjurător ; o ceaţă a acoperit totul, în afară de hipopotamul care mă adusese acolo şi care a început să se micşoreze, să se micşoreze, să se micşoreze, pînă a ajuns la dimensiunile unei pisici. Era într-adevăr o pisică. L-am privit cu mare atenţie ; era cotoiul meu Sultan, care se juca în uşa dormitorului cu un ghemotoc de hîrtie...

VIII

RAŢIUNEA CONTRA NEBUNIEI

Cititorul a înţeles probabil că era Raţiunea, care se întorcea acasă şi invita Nebunia să plece, clamînd, cu deplină îndreptăţire, cuvintele lui Tartuffe :

La maison est à moi, c'est à vous d'en sortir [1].

Dar este un vechi obicei al Nebuniei să inspire iubiri pentru casele străine, aşa încît, de îndată ce se vede stăpînă pe una, anevoie va putea fi scoasă afară. E năravul ei ; nu mai iese de acolo, de mult timp are obrazul gros. Acum, dacă băgăm de seamă numărul imens de case pe care le ocupă, unele definitiv, altele doar în timpul anotimpurilor mai calde, vom trage concluzia că această amabilă pelerină este spaima proprietarilor În cazul nostru, a existat aproape un proces la uşa creierului meu, fiindcă venetica nu voia să iasă din casă, iar stăpîna nu renunţa

[1] Casa e a mea, tu trebuie să ieşi (fr.).

la intenţia de a redobîndi ce-i aparţinea. Pînă la urmă Nebunia a spus că se mulţumea cu o cămăruţă la subsol.

— Nu, doamnă, a replicat Raţiunea, m-am săturat să-ţi tot cedez subsoluri ; m-am săturat şi m-am învăţat minte : tu vrei în fond să treci pe nesimţite din subsol în sufragerie, de acolo în salon şi apoi în toată casa.

— Bine, bine, mai lasă-mă aici cîtva timp, fiindcă sînt pe cale să dezleg o taină.

— Ce taină ?

— Ba chiar două, s-a corectat Nebunia : taina vieţii şi taina morţii ; nu-ţi cer decît vreo zece minute.

Raţiunea a izbucnit în rîs.

— Mereu vii cu aceeaşi poveste... mereu cu aceeaşi poveste... mereu cu aceeaşi poveste...

Şi, spunînd acestea, a luat-o de mîini şi a azvîrlit-o afară ; pe urmă a intrat în casă şi s-a încuiat. Nebunia a mai scos cîteva suspine, a bodogănit cîtva timp, dar s-a potolit curînd, a scos limba în semn de bătaie de joc şi şi-a văzut de drum...

IX

TRANZIŢIE

Şi uitaţi-vă acum cu cîtă îndemînare, cu cîtă artă fac cea mai mare tranziţie a acestei cărţi. Uitaţi-vă : delirul meu a început în prezenţa Virgîliei ; Virgîlia a fost marele meu păcat din tinereţe ; nu există tinereţe fără copilărie ; copilăria presupune naştere ; şi iată că am ajuns pe nesimţite la ziua de 20 octombrie 1805, în care m-am născut. Aţi văzut ? Nici o înnădităra aparentă, nimic care să distragă atenţia molcomă a cititorului, nimic. Aşa încît cartea rămîne cu toate avantajele metodei şi fără rigidi-

tatea metodei. Într-adevăr, era şi timpul, fiindcă şi metoda asta, oricît ar fi de indispensabilă, e mai bine totuşi să n-o purtăm prea îngrijit, cu cravată şi bretele, ci puţin mai neglijent, fără să ne pese de vecina de peste drum ori de poliţaiul de sector. E ca elocinţa, care este de două feluri : una, naturală şi strălucitoare, cu manifestări firești şi cuceritoare ; cealaltă, rigidă, înzorzonată şi seacă. Să ne întoarcem la ziua de 20 octombrie.

X

ÎN ZIUA ACEEA

În ziua aceea a înflorit în arborele familiei Cubas o floare graţioasă. M-am născut eu ; m-a primit în braţele ei Pascuala, o faimoasă moaşe originară din Minho, care se mîndrea că deschisese poarta lumii unei întregi generaţii de nobili. Nu e imposibil ca tatăl meu să fi auzit din gura ei o asemenea declaraţie ; cred totuşi că mai curînd sentimentul patern l-a determinat s-o răsplătească dăruindu-i un pumn de galbeni. Spălat şi înfăşat, am fost de bună seamă eroul casei noastre. Fiecare prevestea cu privire la mine tot ce-i trecea mai bun prin minte. Unchiul João, fost ofiţer de infanterie, găsea la mine nu ştiu ce din privirea lui Bonaparte, ceea ce tatăl meu n-a putut auzi fără o senzaţie de greaţă ; unchiul Ildefonso, pe atunci un preot oarecare, ghicea în mine un viitor canonic.

— Canonic o să fie, şi nu spun mai mult ca să nu pară orgoliu din partea mea ; dar nu m-ar surprinde să aflu că Dumnezeu l-a hărăzit să fie episcop ; da, da, episcop ; nu e un lucru imposibil. Tu ce spui, frate Bento ?

Tatăl meu le răspundea tuturor că eu aveam să fiu ce va voi Dumnezeu ; şi mă ridica în braţe, de parcă ar fi încercat să mă arate oraşului şi lumii ; pe toţi îi întreba dacă semănam cu el, dacă eram inteligent, frumos...

Spun toate acestea în linii mari, aşa cum le-am auzit povestite de alţii mai tîrziu ; mi-au rămas necunoscute cele mai multe amănunte ale acelei zile frumoase. Ştiu că mai toţi vecinii au venit, ori au trimis salutări noului născut şi că în primele săptămîni vizitele nu mai conteneau în casa noastră. Toate trăsurile din oraş au tras la scară ; musafirii şi-au pus hainele şi pantalonii de lux. Dacă nu povestesc nimic despre alintări, sărutări, cuvinte de admiraţie, binecuvîntări, este pentru că, de le-aş povesti, n-aş mai termina niciodată acest capitol, şi de terminat trebuie să-l termin.

Item [1], nu pot spune nimic despre botezul meu, fiindcă nu mi s-a povestit nimic despre asta, cu excepţia faptului că a fost una dintre petrecerile cele mai de pomină ale anului următor, 1806 ; am fost botezat la biserica Santo Domingos, într-o marţi din luna martie, o zi însorită, luminoasă şi curată, şi mi-au fost naşi colonelul Rodrigues de Matos şi soţia lui. Amîndoi erau descendenţii unor vechi familii din nord şi-şi cinsteau într-adevăr sîngele ce le curgea prin vine, care pe vremuri fusese vărsat în războiul cu Olanda. Cred că unul dintre primele lucruri pe care le-am învăţat a fost numele lor ; şi pesemnę că le pronunţam cu multă graţie ori dezvăluiam vreun talent precoce, fiindcă nu exista persoană străină în faţa căreia ai mei să nu mă silească să le recit.

— Nhonhô, spune acestor domni cum îl cheamă pe naşul tău.

— Naşul meu ? Este excelenţa-sa domnul colonel Paulo Vaz Lôbo César de Andrade e Sousa Rodrigues de Matos ; naşa mea este excelenţa-sa doamna Maria

[1] De asemenea (lat.).

Luísa de Macedo Resende e Sousa Rodrigues de Matos.

— E un copil grozav de inteligent ! exclamau musafirii.

— Grozav de inteligent, încuviința tatăl meu. Și ochii i se înlăcrămau de mîndrie și mă mîngîia pe creștetul capului, uitîndu-se la mine lung, cu priviri drăgăstoase, plin de el însuși.

Item, am început să merg, nu știu exact cînd, dar înainte de vreme. Poate pentru a grăbi natura, mă sileau foarte de timpuriu să mă agăț de scaune, mă țineau de costumaș, îmi întindeau vergele de lemn.

— Hai, singur, Nhonhô, singur, îmi spunea *mucama* [1].

Și eu, atras de clopoțeii de dairea, pe care mama îi făcea să sune în fața mea, încercam să merg, căzînd din cînd în cînd ; și mergeam, probabil cu pași nesiguri, dar oricum mergeam, și așa am învățat să merg.

XI

COPILUL E TATĂL OMULUI

Am crescut, și aici n-a intervenit familia ; am crescut în mod natural, așa cum cresc magnoliile și pisicile. Poate că pisicile sînt mai puțin viclene și magnoliile sînt desigur mai puțin zburdalnice decît eram eu în copilărie. Un poet spunea despre copil că e tatăl omului. Dacă e adevărat, ia să vedem cîteva trăsături ale copilului.

De la cinci ani mi-am cîștigat porecla „drăcușorul", și cu adevărat nu eram altceva ; am fost unul dintre cei mai răi copii de pe vremea mea, neastîmpărat, indiscret, răzgîiat și încăpățînat. Într-o zi, de pildă, i-am spart ca-

[1] Sclavă neagră și tînără, aleasă pentru a ajuta în treburile casei și pentru a însoți pe cei din familie (n.t.).

pul unei sclave [1] fiindcă a refuzat să-mi dea o linguriță din crema de lapte de cocos pe care o pregătea ; și, nemulțumindu-mă cu această răutate, am aruncat un pumn de cenușă în cratiță ; nesatisfăcut nici de această strengărie, m-am dus să-i spun mamei că sclava stricase prăjitura numai și numai fiindcă era rea ; și n-aveam decît șase ani. Prudêncio, un copilaș negru din casă, era calul meu de fiecare zi ; îl făceam să umble în patru labe, îl puneam să țină în gură o sfoară în chip de ham și mă urcam în spinarea lui, cu o nuielușă în mînă, îl biciuiam, mă plimbam așa prin toată casa, și el asculta, uneori gemînd, dar asculta fără să cîrtească sau cel mult scoțînd cîte un „vai, Nhonhô !", la care eu răspundeam : „tacă-ți fleança, dobitocule !" Să ascund pălăriile musafirilor, să prind cu bolduri bucățele de hîrtie de hainele persoanelor grave, să trag de peruci, să ciupesc de braț pe matroane și alte multe asemenea isprăvi erau dovezi ale unei firi neascultătoare, dar trebuie să cred că erau de asemenea expresii ale unui spirit robust, fiindcă tatăl meu mă admira grozav pentru tot ce făceam, și dacă uneori mă certa de față cu lumea, o făcea numai de formă : între patru ochi mă săruta.

Să nu se tragă însă de aici concluzia că îmi petreceam viața spărgînd capul celorlalți sau ascunzîndu-le pălăriile ; dar, fără îndoială, eram încrezut, egoist și disprețuitor față de ceilalți ; dacă nu mi-am petrecut tot timpul ascunzîndu-le pălăriile, cîteodată i-am tras de peruci.

De asemenea, a început să mă pasioneze contemplarea nedreptății omenești, am încercat s-o atenuez, s-o explic, s-o clasific în compartimente, s-o înțeleg, nu după un tipar rigid, ci după natura împrejurărilor și a locurilor. Mama mă dăscălea în felul ei, mă punea să învăț

[1] Abolirea sclaviei a fost înfăptuită în Brazilia mult mai tîrziu decît în celelalte țări latino-americane ; ideea, inițiată în 1870, a triumfat abia în 1889 (n.t.).

cîteva precepte şi rugăciuni ; dar eu simţeam că, mai mult decît de rugăciuni, eram stăpînit de clocotul sîngelui şi al nervilor, şi bunele maniere îşi pierdeau spiritul, care dă viaţă, pentru a deveni o formulă vană. Dimineaţa, înainte de micul dejun, şi seara, înainte de culcare, îi ceream lui Dumnezeu să mă ierte, aşa cum şi eu îi iertam pe cei care greşiseră faţă de mine ; dar între dimineaţă şi seară mă ţineam numai de răutăţi, şi tata, după ce trecea furtuna, mă mîngîia pe obraz, chipurile pălmuindu-mă, şi exclama rîzînd : „Ah, ştrengarule ! Ah, ştrengarule !"

Desigur, tata mă adora. Mama era o femeie slabă, cu minte puţină şi inimă mare, prea credulă şi sincer evlavioasă, bună gospodină în pofida faptului că era frumoasă, modestă deşi era bogată, şi temătoare de trăznetele bărbatului ei. Bărbatul era pentru ea Dumnezeu pe pămînt. Rezultatul colaborării acestor două fiinţe a fost educaţia mea, care, chiar dacă avea şi ceva bun, era în general vicioasă, incompletă şi, în parte, negativă. Unchiul meu canonicul îşi arăta uneori dezacordul cu fratele său ; îi spunea că-mi dă prea multă libertate şi prea puţine cunoştinţe şi că laudele precumpănesc peste măsură asupra dojenilor ; dar tata răspundea că aplică în educaţia mea un sistem în ansamblu superior celui obişnuit ; şi în felul acesta, fără a reuşi să-l convingă pe fratele său, se amăgea pe sine însuşi.

În acelaşi timp cu transmiterea cunoştinţelor şi cu educaţia primită de la părinţi, am mai avut de învăţat din exemplul celorlalţi membri ai familiei. După ce am văzut cum erau părinţii mei, să trecem acum la unchi. Unul din ei, João, era un om cu limba ascuţită, cu o viaţă galantă, cu o conversaţie picantă. De la unsprezece ani a început să spună în prezenţa mea anecdote, reale sau imaginare, presărate mai toate de obscenităţi şi murdărie. Nu-mi respecta adolescenţa, cum nu respecta nici sutana fratelui său ; cu deosebirea că acesta fugea de îndată ce unchiul João atingea un subiect scabros. Eu nu ; eu ră-

mîneam fără să înţeleg nimic la început, apoi înţelegînd şi pînă la urmă găsind că are haz. După cîtva timp, am început eu să-l caut pe el ; şi el mă iubea mult, îmi dădea bomboane, mă scotea la plimbare. Cînd venea să stea cîteva zile la noi, nu o dată mi s-a întîmplat să-l întîlnesc în fundul curţii, la spălătorie, stînd de vorbă cu sclavele care băteau rufele ; îşi deşerta acolo întreg sacul cu anecdote, de zicale, de întrebări cu două înţelesuri, urmate de hohote de rîs, pe care nimeni nu le putea auzi, fiindcă spălătoria era foarte departe de casă. Negresele, cu o cîrpă legată în jurul şoldurilor ori cu fustele sumese mai mult de o palmă, unele stînd în cadă, altele afară, aplecate deasupra rufelor, lovindu-le, săpunindu-le, storcîndu-le, ascultau şi răspundeau la anecdotele deocheate ale unchiului João, pe care le comentau din cînd în cînd cu vorbele :

— Ptiu, drace !... Conaşul João e dracul gol !

Foarte diferit era unchiul meu canonicul. Trăia în mare austeritate şi puritate, dar aceste însuşiri nu înălţau un spirit superior, ci doar compensau un spirit mediocru. Nu era omul care să vadă partea substanţială a bisericii ; vedea latura exterioară, ierarhia, întîietăţile, stiharele, plecăciunile. Venea mai curînd din paraclis decît din altar. O lacună în ritual îl irita mai mult decît o încălcare a celor zece porunci. Acum, cînd ne despart atîţia ani, nu sînt sigur dacă ar fi putut să identifice cu uşurinţă un text al lui Tertulian sau să expună fără greş istoria sinodului de la Niceea ; dar nimeni, la sărbătorile cu coruri, nu ştia mai bine ca el cazurile în care se cuvenea să se facă plecăciuni în faţa oficiatului şi numărul acestor plecăciuni. Să fie canonic a fost singura ambiţie a vieţii lui ; şi spunea din toată inima că era cea mai mare demnitate la care putea aspira. Evlavios, sever în purtări, minuţios în respectarea canoanelor, slab, timid, veşnic în umbră, poseda unele virtuţi şi putea oferi chiar o pildă

cu ele, dar era complet lipsit de forța necesară pentru a le transmite, pentru a le impune celorlalți.

Nu spun nimic despre mătușa mea din partea mamei, *dona* Emerenciana, care era, de fapt, persoana cu cea mai mare autoritate asupra mea ; se deosebea foarte mult de ceilalți, dar a trăit puțin timp împreună cu noi, doar vreo doi ani. Alte rude și prieteni intimi nu merită să fie pomeniți ; n-am avut o viață comună, relațiile mele cu ei au fost intermitente, cu mari perioade de despărțire. Importantă este expresia generală a mediului familial, și aceasta a fost arătată : vulgaritatea caracterelor, atracția pentru aparențele care iau ochii, pentru zgomot, inerția voinței, atotputernicia capriciului și celelalte. Din acest pămînt și din aceste îngrășăminte a ieșit această floare.

XII

UN EPISOD DIN 1814

N-aș vrea să trec mai departe fără să povestesc pe scurt un episod nostim din 1814, cînd aveam nouă ani.

Cînd m-am născut, Napoleon era în toată splendoarea gloriei și puterii sale ; era împărat și-și cîștigase admirația oamenilor. Tata, care, tot încercînd să-i convingă pe ceilalți de noblețea noastră, ajunsese să se convingă el însuși de ea, nutrea față de Napoleon o ură pur mentală. Aceasta era un motiv de dispute aprige în casa noastră, fiindcă unchiul João, poate din spirit de clasă și simpatie profesională, îi ierta despotului tot ce admira la general ; unchiul meu canonicul era inflexibil împotriva corsicanului, iar celelalte rude aveau opinii împărțite : de aici controversele și ciocnirile.

Cînd a sosit la Rio de Janeiro ştirea primei căderi a lui Napoleon, s-a stîrnit fireşte o mare tulburare în casa noastră, dar nu s-a auzit nici o glumă ori zeflemea. Învinşii, martori ai veseliei publice, au considerat mai decentă tăcerea ; alţii însă au aplaudat vestea. Populaţia, bucurîndu-se din suflet, n-a precupeţit demonstraţii de ataşament faţă de familia regală ; am văzut şi am auzit focuri de artificii, salve de tun, *Te Deum*, manifestaţii de simpatie şi aclamaţii. Am apărut în acele zile cu o săbiuţă nouă, pe care nasul meu mi-o dăruise de sfîntul Antonio [1] şi, ca să fiu sincer, mă interesa mai mult sabia decît căderea lui Bonaparte. Niciodată n-am uitat acest lucru. Niciodată nu m-a părăsit gîndul că mica noastră sabie e întotdeauna mai importantă decît sabia lui Napoleon. Şi notaţi că am auzit destule discursuri în viaţa mea, că am citit destule pagini înţesate de idei mari şi de cuvinte şi mai mari, dar nu ştiu de ce, dincolo de aplauzele pe care le smulgeau palmelor mele, răsuna cîteodată acest gînd de om care s-a învăţat minte.

— Vezi-ţi de treabă, pe tine nu te interesează în fond decît săbiuţa ta.

Familia mea nu s-a mulţumit să aibă o participare anonimă la bucuria publică ; a considerat oportun şi indispensabil să sărbătorească destituirea împăratului printr-un banchet, un asemenea banchet încît zgomotul aclamaţiilor să ajungă la urechile alteţei-sale sau cel puţin ale miniştrilor săi. Zis şi făcut. S-a scos la vedere întregul serviciu vechi de argint moştenit de la străbunicul meu Luís Cubas ; au apărut şervetele de Flandra, marile urcioare de India ; a fost tăiat un porc îngrăşat special pentru banchet ; s-au comandat dulciuri şi marmeladă maicilor din Ordinul Carităţi, au fost spălate, frecate, curăţate saloa-

[1] Una din cele mai mari sărbători din Brazilia acelei epoci ; sfîntul Antonio din Padova s-a născut, cum se ştie, în Portugalia, şi de aceea în ţările de limbă portugheză i se spune sfîntul Antonio din Lisabona (n.t.).

nele, scările, candelabrele, sfeşnicele, enormele lămpi de sticlă, toate podoabele luxului clasic.

La ora stabilită se afla acolo adunată o societate selectă : judecătorul, trei sau patru ofiţeri, cîţiva negustori şi avocaţi, mai mulţi funcţionari din administraţie, unii cu nevestele şi fiicele, alţii fără ele, dar cu toţii împărtăşind dorinţa de a îngropa amintirea lui Bonaparte într-o guşă de curcan. Nu era un banchet, ci un *Te Deum ;* cam aşa ceva a spus unul din literaţii prezenţi, licenţiatul Vilaça, glosator ilustru, care a adăugat la mîncărurile casei prăjitura muzelor. Îmi aduc aminte, de parcă ar fi fost ieri, îmi aduc aminte cum s-a ridicat, cu bogata lui perucă cu coadă, cu veston de mătase, cu un smarald pe un deget, cum a cerut unchiului meu preotul să repete cuvîntul, cum, după ce porecla lui Napoleon a fost repetată, şi-a aţintit privirile pe fruntea unei femei, apoi a tuşit, a ridicat mîna dreaptă, cu toate degetele strînse, cu excepţia arătătorului, care era îndreptat spre tavan, şi cum, spilcuit şi răspilcuit, a glosat porecla cu strălucire. N-a făcut o singură glosă, ci trei, apoi s-a jurat zeilor lui să nu mai isprăvească niciodată. Cerea o poreclă, i se dădea, o glosa pe loc, şi pe urmă cerea alta şi alta, cu atîta ingeniozitate încît una dintre doamnele de faţă nu şi-a putut stăpîni admiraţia fără margini.

— Dumneata spui cuvintele astea, a răspuns cu modestie Vilaça, fiindcă nu l-ai auzit niciodată pe Bocage[1] cum l-am auzit eu, la sfîrşitul secolului, la Lisabona. Pe el să-l fi auzit ! Ce uşurinţă avea ! Şi ce versuri făcea ! Am participat la întreceri poetice de cîte o oră şi două ore, la cafeneaua lui Nicola, glosîndu-ne unul pe altul, răsplătiţi cu aplauze şi urale. Ce talent imens avea Bocage ! Aşa mi-a spus acum cîteva zile şi doamna ducesă de Cadaval...

[1] *Manuel Maria Barbosa du Bocage* (1765—1805), celebru poet portughez care a condus gruparea literară „Noua Arcadie" şi a scris poeme revoluţionare şi antireligioase (n.t.).

Aceste ultime cuvinte, pronunţate cu multă emfază, au produs în întreaga adunare o înfiorare de admiraţie şi de uimire. Prin urmare, bărbatul acesta atît de deschis, atît de simplu, pe lîngă faptul că participa la întreceri poetice cu poeţii vestiţi, frecventa saloanele duceselor ! Un Bocage şi o Cadaval ! În prezenţa unui asemenea bărbat, femeile se simţeau extrafine ; bărbaţii ceilalţi se uitau la el cu respect, unii cu invidie, nu puţini cu neîncredere. El totuşi continua să gloseze, acumulînd adjectiv peste adjectiv, adverb peste adverb, dezgropînd toate rimele cuvintelor *tiran* şi *uzurpator*. Eram la desert, dar nimeni nu se mai gîndea să mănînce. În intervalul dintre glose se auzea un zumzet vesel, o sporovăială de stomacuri satisfăcute ; ochii galeşi şi umezi, ori vii şi calzi, se plimbau alene ori dansau de la un capăt la altul al mesei, plină de dulciuri şi de fructe, ananas tăiat în felii, felii de pepene galben, compotiere de cristal în care se vedea o prăjitură de nucă de cocos, răzuită fin, galbenă ca o gemă, ori suc de trestie-de-zahăr, închis la culoare şi gros, nu departe de brînzeturi şi de prăjiturile de cară. Din cînd în cînd un rîs jovial, amplu, deschis, un rîs ca în familie, întrerupea gravitatea politică a banchetului. În jurul interesului mare şi comun foiau tot felul de interese mărunte şi particulare. Fetele vorbeau despre cîntecele numite *modinhas,* pe care le aveau de cîntat la clavecin, şi despre menuet şi solo englezesc, iar cîte o matroană făgăduia să danseze vechiul dans popular portughez *oitavado* numai pentru a demonstra cum ştiuse să se distreze în frumoasele timpuri ale tinereţii ei. Un individ de lîngă mine îi comunica altuia o ştire recentă despre noii sclavi negri care aveau să vină curînd, după cum i se adusese la cunoştinţă prin scrisorile primite de la Loanda, o scrisoare în care un nepot al lui îi spunea că plătise circa patruzeci de capete, şi altă scrisoare în care... Le avea în buzunar, dar nu putea să le citească într-un asemenea loc. Ne asi-

gura însă că se putea conta, numai la acest transport, pe vreo sută douăzeci de negri, cel puțin.

— Poc..., poc..., poc..., făcea Vilaça, pocnindu-și palmele una de alta. Zgomotul înceta dintr-o dată, ca o bruscă tăcere a unei orchestre, și toți se întorceau cu fața spre glosator. Cei care erau mai departe își puneau palma pîlnie la ureche pentru a nu pierde vreun cuvînt ; cei mai mulți, chiar înainte de a auzi glosa, aveau pe față un ușor surîs de laudă, vulgar și candid.

Cît despre mine, stăteam acolo, singur și uitat, cu gîndul numai și numai la o dulceață care-mi plăcea grozav de tare. La sfîrșitul fiecărei glose răsuflam ușurat, cu speranța că va fi ultima ; dar nu era așa, și dulciurile și fructele de pe masă rămîneau neatinse. Nimeni nu-și amintea că trebuie să se facă o invitație specială pentru desert. Tata, stînd în capul mesei, savura din plin buna dispoziție a invitaților, se privea pe sine în fețele lor vesele, în platourile de pe masă, în flori, se desfăta cu familiaritatea care se stabilise între spiritele cele mai deosebite, ca urmare a unei mese copioase. Îl vedeam foarte bine, fiindcă nu făceam altceva decît să-mi plimb privirea de la dulceață la el și de la el la dulceață, de parcă i-aș fi cerut să mă lase să mănînc, dar degeaba. El nu vedea nimic ; se vedea pe sine însuși. Și glosele se țineau lanț, ca niște dușuri reci, silindu-mă să-mi înfrînez dorința și cererea. Am răbdat cît am răbdat, pînă n-am mai putut. Am cerut în șoaptă desertul ; pînă la urmă am ajuns să strig, să zbier, să bat din picioare. Tata, care ar fi fost în stare să-mi dea și soarele de pe cer dacă i l-aș fi cerut, a chemat un sclav și i-a spus să-mi servească desertul ; dar era prea tîrziu. Mătușa Emerenciana mă smulsese de pe scaun și mă dăduse pe mîna unei sclave, în pofida tuturor strigătelor și împotrivirilor mele.

Acesta a fost delictul glosatorului ; întîrziase servirea dulcelei și provocase izgonirea mea de la masă. A fost de ajuns ca să pun la cale o răzbunare, oricare ar fi fost, dar

o răzbunare cruntă și în văzul tuturor, ceva care într-un fel să-l pună într-o lumină ridicolă. Căci domnul Vilaça era un bărbat grav, pedant și greoi, de patruzeci și șase de ani, căsătorit și tată de familie. Mi se părea insuficient să-i prind o bucată de hîrtie de pulpana hainei ori să-i trag peruca din cap ; trebuia să găsesc ceva mai deosebit. Am început să-l spionez, tot restul după-amiezii, urmărindu-l, prin parcul conacului, unde coborîseră cu toții ca să facă o plimbare. L-am văzut stînd de vorbă cu *dona* Eusébia, sora sergentului major Domingues, un zdrahon de fată, care, dacă nu era frumoasă, nici urîtă nu era.

— Sînt supărată pe dumneata, zicea ea.

— De ce ?

— Pentru că... nu știu de ce... pentru că asta e soarta mea... uneori cred că e mai bine să mori...

Pătrunseseră într-un mic crîng ; începea să se înserеze ; eu m-am luat după ei. Vilaça avea în ochi sclipirile vinului și ale voluptății.

— Lasă-mă ! a spus ea.

— Nu ne vede nimeni. Să mori tu, îngerul meu ? Ce gînduri sînt astea ? Atunci aș muri și eu... Ce spun ?... Mor în fiecare zi, de pasiune, de dor...

Dona Eusébia și-a dus batista la ochi. Glosatorul scormonea în memorie vreun fragment literar și, în sfîrșit, a găsit unul, care făcea parte, cum am constatat mai tîrziu, dintr-o operă a Evreului [1] ;

— Nu plînge, comoara mea ; nu sili ziua să cunoască de două ori revărsatul zorilor.

După ce a spus aceste cuvinte a tras-o spre el, ea a rezistat puțin, dar pe urmă s-a lăsat înduplecată, și-au

[1] *Antônio José de Silva* (1705—1739), supranumit „Evreul" din pricina originii sale izraelite, este poate, după Gil Vicente, cel mai important dramaturg portughez. S-a născut la Rio de Janeiro, dar la șapte ani a plecat în Portugalia. A fost ars pe rug de Inchiziție (n.t.).

apropiat feţele, şi am auzit, foarte slab, ce-i drept, un ţocăit, cel mai timid ţocăit de pe lume.

— Domnu' Vilaça a sărutat-o pe *dona* Eusébia ! am strigat eu alergînd prin tot parcul.

Strigătul acela a fost ca o explozie ; stupoarea i-a imobilizat pe toţi ; privirile alergau din toate părţile ; se schimbau zîmbete şi comentarii în şoaptă ; mamele îşi tîrau după ele fetele, sub pretextul că vor să le ferească de roua serii. Tata m-a tras de ureche în tăcere, iritat într-adevăr de indiscreţia mea ; dar a doua zi, amintindu-şi incidentul, m-a apucat de nas rîzînd :

— Ah, ştrengarule ! Ah, ştrengarule !

XIII

UN SALT

Să facem acum un salt, cu amîndouă picioarele deodată, peste şcoala plicticoasă unde-am învăţat să citesc, să scriu, să număr, să dau şi să primesc palme, să fac năzbîtii, fie pe dealurile oraşului, fie pe plajă, oriunde se strîng laolaltă mai mulţi pierde-vară.

Aveam necazuri pe atunci ; primeam mustrări, primeam pedepse, înghiţeam morale aspre şi interminabile, dar la urma urmei aceste necazuri erau uşor de suportat. Doar linia de bătut la palmă era grea... Oh, linie áfurisită, spaima zilelor melè de copil, tu care ai fost acel *compellę intrare* [1] cu care un bătrîn dascăl, osos şi pleşuv, mi-a vîrît în cap alfabetul, prozodia, sintaxa şi celelalte lucruri pe care le ştia ; binecuvîntată linie, atît de blestemată de cei moderni, ce n-aş da să fi rămas sub jugul tău, cu sufletul meu imberb, cu neştiinţa mea şi cu mica

[1] Fă să intre (lat), aici cu sensul de „argument hotărîtor" (n.t.).

mea sabie, acea mică sabie din 1814, cu mult mai importantă decît sabia lui Napoleon ! Ce voiai tu, la urma urmei, bătrîne dascăl al primelor buchii ? Să ne ţii o lecţie de memorie şi de ţinută în clasă, nici mai mult nici mai puţin decît ţine să ne dea viaţa, care este dascălul nostru pentru ultimele buchii, cu deosebirea că tu mă umpleai de spaimă, dar niciodată nu mi-ai trezit scîrbă. Parcă te văd şi acum intrînd în clasă, cu tîrlicii tăi din piele albă, cu mantia pe umeri, cu eşarfa în mînă, cu chelie, cu barba rasă ; văd cum te aşezai, pufăiai, bombăneai, prizai cîteva fire de tabac şi cum ne scoteai apoi la lecţie. Şi ai făcut asta timp de douăzeci şi trei de ani, tăcut, obscur, punctual, trăind retras într-o căsuţă din Rua do Piolho [1], fără-să superi lumea cu mediocritatea ta, pînă cînd într-o zi te-ai cufundat în beznă, şi nimeni nu te-a plîns, în afară de un negru bătrîn... ; nimeni, nici chiar eu, care-ţi datorez recunoştinţă pentru că mi-ai pus condeiul în mînă.

Pe dascăl îl chema Ludgero ; vreau să-i scriu numele complet pe pagina asta : Ludgero Barata, nume funest [2], care dădea permanent copiilor motiv de zeflemea. Unul dintre noi, Quincas [3] Borba, era pe atunci crud cu sărmanul om. De două-trei ori pe săptămînă îi vîra în buzunarul pantalonilor — nişte pantaloni largi legaţi cu şnur — ori în sertarul biroului, ori lîngă călimară, o libarcă moartă. Dacă o găsea în timpul orelor, sărea ca ars, umbla de colo-colo, cu ochii în flăcări, şi ne acoperea cu toate ocările pe care le ştia : eram pentru el viermi, şarlatani, bădărani, ticăloşi. Unii tremurau, alţii bombăneau ; dar Quincas Borba rămînea liniştit, cu ochii pierduţi în gol.

O floare, acest Quincas Borba. Niciodată în copilăria mea, niciodată în viaţa mea n-am întîlnit un copil mai

[1] Numele străzii are, probabil, valoare simbolică ; *piolho* înseamnă *păduche* (n.t.).

[2] Barata înseamnă libarcă (n. t.).

[3] Diminutiv de la Joaquim (n. t.).

cu haz, mai vioi şi mai zburdalnic. Era floarea, nu numai a şcolii, ci a întregului oraş. Mamă-sa, văduvă, cu ceva avere îşi adora băiatul şi-l răsfăţa, trimiţîndu-l la şcoală curat şi scos ca din cutie, cu un servitor ferchez în urma lui, un servitor care ne lăsa să tragem chiulul, să mergem să prindem păsări cu laţul sau să căutăm şopîrle pe dealurile Livramento şi Conceição, sau pur şi simplu să hoinărim pe străzi, fără nici o ţintă, ca doi ştrengari şi pierde-vară ce eram. Şi ce împărat era ! Mai mare dragul să-l vezi pe Quincas Borba făcînd pe împăratul în ziua de Espírito Santo ! În afară de asta, în jocurile noastre de copii el alegea întotdeauna rolul de rege, de ministru, de general, o supremaţie, oricare ar fi fost. Băiatul avea prestanţă şi gravitate şi o oarecare măreţie în atitudinile lui, în felul de a umbla. Cine-ar fi spus că... ! Dar să ne oprim aici ; să nu anticipăm lucrurile. Să mai facem un salt pînă în 1822, data independenţei noastre politice şi a primei mele captivităţi personale.

XIV

PRIMA SĂRUTARE

Aveam şaptesprezece ani ; îmi mijeau tuleiele, pe care eu mă sileam să le fac să ajungă mustăţi. Ochii mei, vii şi hotărîţi, erau, dintre toate elementele feţei, semnul cel mai sigur al virilităţii. Cum arătam o oarecare aroganţă, nu se distingea bine dacă eram un copil cu fumuri de bărbat şau un bărbat cu aere de copil. Pe scurt, eram un băiat şi jumătate, chipeş şi îndrăzneţ, care intra în viaţă cu cizme şi pinteni, cu cravaşa în mînă şi cu sînge aprins în vine, călărind un armăsar nărăvaş, puternic, iute, ca un armăsar din vechile balade, pe care roman-

tismul l-a căutat în castelul medieval, pentru a-l afla pe străzile veacului nostru. Partea cea mai rea a fost că l-au maltratat în asemenea hal, încît a fost nevoie să-l lase în marginea drumului, unde l-a găsit apoi realismul, ros de sărăcie şi de viermi şi, din milă, l-a transportat în cărţile sale.

Da, eu eram acest tînăr vesel, ferchez, bogat ; şi lesne vă puteţi închipui că nu lipseau femeile care să-şi ridice ochii lacomi asupra mea ori să-şi plece în faţa mea fruntea gînditoare. Totuşi, dintre toate, a reuşit să mă cucerească pe loc o... o... nu ştiu dacă să vă spun sau nu ; cartea aceasta e castă, cel puţin ca intenţie ; ca intenţie e foarte castă. Dar ce atîta tevatură ; ori spui tot ori nu spui nimic. A reuşit să mă cucerească a spanioloaică, Marcela, „frumoasa Marcela", cum îi spuneau tinerii din vremea aceea. Şi aveau dreptate tinerii aceia. Era fata unui grădinar din Asturias ; mi-a spus-o chiar ea, într-o clipă de sinceritate, fiindcă, după părerea cea mai răspîndită, era fiica unui cărturar din Madrid, victimă a invaziei franceze, rănit, întemniţat şi executat, cînd ea avea numai doisprezece ani.

Cosas de España [1]. Totuşi, oricine-ar fi fost tatăl ei, om cu carte ori grădinar, adevărul e că Marcela nu poseda inocenţa rustică şi-i venea foarte greu să înţeleagă morala bunelor maniere. Era o fată drăguţă, veselă, fără prejudecăţi, niţeluş cam stînjenită de austeritatea timpului său, care nu-i permitea să-şi afişeze pe stradă extravaganţele şi să se plimbe cu berlinele ; luxoasă, fără astîmpăr, iubitoare de bani şi de bărbaţi. În anul acela afişa o iubire teribilă pentru un oarecare Xavier, un tip bogat şi ofticos ; o perlă.

Am văzut-o pentru prima dată la Rocio Grande, în noaptea cu focuri de artificii cînd s-a făcut declaraţia independenţei, o sărbătoare de primăvară, o deşteptare a

[1] De-ale Spaniei (sp.).

sufletului public. Eram doi băieţandri, poporul şi eu ; abia ieşisem din copilărie, cu toată înflăcărarea tinereţii. Am văzut-o dîndu-se jos dintr-o litieră de mînă, graţioasă şi elegantă, cu un trup svelt, o dezinvoltură, un nu ştiu ce cum nu întîlnisem niciodată la femeile onorabile.

— Urmează-mă, i-a spus ea slujitorului.

Şi am urmat-o şi eu, devenit dintr-o dată slujitorul ei, asemeni celuilalt ; ca şi cum ordinul ar fi fost pentru mine, am mers pe urmele ei, îndrăgostit, fremătînd de înfiorarea primei iubiri. La jumătatea drumului cineva a strigat-o „frumoasa Marcela" ; mi-am amintit că-l auzisem pe unchiul meu João pronunţînd acest nume şi mărturisesc că am rămas complet năucit.

Trei zile mai tîrziu, unchiul meu m-a luat de-o parte şi m-a întrebat dacă voiam să merg la o petrecere cu fete, în cartierul Cajueiros. Ne-am dus ; petrecerea avea loc acasă la Marcela. Xavier, cu toată tuberculoza lui, prezida banchetul nocturn, unde eu n-am mîncat decît foarte puţin sau chiar deloc, fiindcă n-o puteam slăbi din ochi pe stăpîna casei. Ce fermecătoare era spanioloaica ! Erau acolo vreo şapte-opt femei — toate de moravuri uşoare — frumoase, pline de nuri, dar ca spanioloaica... Entuziasmul, cîteva pahare de vin, firea impetuoasă, rătăcirea acelei clipe, toate acestea m-au împins să fac ceva nemaipomenit : la plecare, cînd am ajuns la uşa din stradă, i-am spus lui unchiu-meu să mă aştepte un moment şi am dat fuga din nou pe scări în sus.

— Ai uitat ceva ? m-a întrebat Marcela, stînd în picioare în capul scărilor.

— Batista.

Ea a vrut să-mi facă loc ca să pot trece în salon : eu am luat-o de mîini, am tras-o spre mine şi am sărutat-o. Nu ştiu dacă ea a spus sau nu ceva, dacă a ţipat, dacă a chemat pe cineva în ajutor ; nu mai ştiu nimic ; ştiu doar că am coborît iarăşi scările, iute ca un vîrtej şi nesigur ca un beţiv.

XV

MARCELA

Mi-au trebuit treizeci de zile ca să ajung de la Rocio Grande pînă la inima Marcelei, călărind acum, nu pe armăsarul dorinței oarbe, ci pe măgarul răbdării, în același timp încăpățînat și viclean. La drept vorbind, nu există decît două mijloace de a cuceri inima femeilor : unul violent, ca taurul care a răpit-o pe Europa ; celălalt insinuant, ca lebăda care a sedus-o pe Leda ori ca ploaia de aur care a fermecat-o pe Danae, stratageme născocite de părintele Zeus, pe care, fiindcă nu mai sînt la modă, le-am înlocuit aici cu armăsarul și măgarul. N-o să vă mai înșir ițele pe care le-am urzit, nici momelile de care m-am slujit, nici momentele de încredere care alternau cu cele de teamă, nici așteptările inutile, nici celelalte operații preliminare. Vă asigur, în schimb, că măgarul n-a fost mai prejos decît armăsarul ; a fost ca măgarul lui Sancho, un adevărat filosof, care m-a purtat acasă la ea la sfîrșitul perioadei pomenite ; m-am dat jos din spinarea lui, l-am bătut ușurel pe crupă și l-am trimis la păscut.

Prima zguduire a tinereții mele, ce dulce ai fost pentru mine ! Așa trebuie să fi fost, în creația biblică, efectul primelor raze de soare. Închipuie-ți acest efect al primelor raze de soare mîngîind cu strălucirea lor obrazul unei lumi abia născute. Află că același lucru s-a petrecut cu mine, dragă cititorule, și dacă ai avut și tu odată optsprezece ani trebuie să-ți amintești că nici cu tine nu s-au petrecut lucrurile altfel.

Se poate spune că au existat două faze în evoluția pasiunii noastre, sau a relațiilor noastre, ori cum vrei să le spui, fiindcă eu nu dau importanță numelor : o fază consulară și o fază imperială. În cea dintîi, care a fost scurtă,

am guvernat Xavier şi cu mine, fără ca el să bănuiască o singură clipă că împărţea cu mine guvernarea Romei ; dar cînd bănuielile au devenit certitudini, în faţa evidenţei, Xavier a depus însemnele puterii, şi eu am apucat toate frîiele în mîna mea ; aceasta a fost faza cezariană. Universul era al meu ; dar, vai, bietul de mine ! nu era al meu în mod gratuit. A fost nevoie să adun bani, să-i înmulţesc, să-i inventez. Mai întîi am profitat de dărnicia tatălui meu ; el îmi dădea cît îi ceream, fără dojeneli, băieţandru zăpăcit, aşa cum fusese şi el. Dar abuzul meu a luat asemenea proporţii, încît el şi-a restrîns puţin dărnicia, pe urmă încă puţin şi încă puţin. Atunci am apelat la mama şi am făcut-o să sustragă cîte un obiect pe care mi-l dădea pe ascuns. Era puţin ; am recurs atunci la ultima sursă : am început să cer cu împrumut în contul averii tatălui meu, să semnez bonuri de plată, pe care urma să le răscumpăr mai tîrziu la speculă.

— Într-adevăr, îmi spunea Marcela cînd îi duceam vreo bucată de mătase, vreun giuvaer, văd că într-adevăr tu vrei să mă supăr pe tine... Aşa ceva nu se face... un cadou atît de scump.

Şi, dacă era un giuvaier, spunea aceste cuvinte privindu-l cu atenţie şi ţinîndu-l între degete, căutînd lumina cea mai bună, încercînd cum îi vine, şi rîzînd, şi sărutîndu-mă iarăşi cu o bucurie impetuoasă şi sinceră ; în pofida protestelor ei, ochii îi rîdeau de fericire, şi eu mă simţeam fericit văzînd-o astfel. Îi plăceau mult vechii noştri dubloni de aur, şi eu îi aduceam cît de mulţi reuşeam să obţin ; Marcela îi aduna într-o casetă de fier, pe care o închidea cu o cheie ţinută într-un loc neştiut de nimeni altcineva decît de ea ; o ascundea de teama sclavilor. Casa în care trăia, în Cajueiros, era a ei. Avea mobile solide şi bune, de palisandru cioplit fin, şi la fel de bune

erau toate lucrurile din casă, oglinzi, porțelanuri, veselă, un serviciu de masă din India, pe care i-l dăruise un ministru. Luate-ar dracu de serviciu, cum mă scotea din sărite ! I-am spus-o de cîteva ori chiar stăpînei ; nu-mi ascundeam fără de ea mînia pe care mi-o provocau rămășițele acelea și altele asemănătoare ale iubirilor ei din trecut. Ea mă asculta și rîdea, cu o expresie plină de candoare ; de candoare și de încă ceva, pe care pe atunci nu-l înțelegeam bine, dar care acum, cînd îmi amintesc scena, cred că era un rîs mixt, așa cum ar trebui să fie, de exemplu, rîsul unei ființe care s-ar fi născut dintr-o vrăjitoare a lui Shakespeare și un serafim al lui Klopstock. Nu știu dacă am reușit să-i explic bine gîndul. Și ea, care își dădea seama de accesele mele de gelozie, parcă simțea plăcerea să mă stîrnească și mai tare. Bunăoară, într-o zi în care eu n-am putut să-i ofer un colier pe care ea îl văzuse în vitrina unui magazin de bijuterii, mi-a spus că era un simplu capriciu și că iubirea noastră n-avea nevoie de un stimulent atît de vulgar.

— Nu te-aș ierta dacă ți-ai face despre mine o idee atît de jalnică, a încheiat ea amenințîndu-mă cu degetul.

Și pe urmă, ușoară ca o păsărică, a întins mîinile, m-a mîngîiat pe obraz și m-a atras spre ea făcînd o mutriță grațioasă ca o alintare de copil. S-a întins apoi pe canapea și a continuat să vorbească despre lucrurile acelea cu simplitate și francheță. Niciodată n-ar consimți ca cineva să-i cumpere mîngîierile. Vînduse de multe ori aparențele, dar realitatea o păstra pentru puțini. Duarte, de pildă, sublocotenentul Duarte, pe care ea îl iubise cu adevărat în urmă cu doi ani, cu greu a reușit să-i dea cîte un obiect de valoare, cum mi se întîmpla mie ; ea nu accepta de la el fără să protesteze decît darurile fără prea mult preț, cum era cruciulița de aur pe care i-a dat-o odată, într-o zi de sărbătoare.

— Crucea asta...

Spunînd acestea, își ducea mîna la sîn și scotea o cruce fină de aur, legată cu o panglică albastră și atîrnată la gît.

— Dar crucea asta, am observat eu, nu mi-ai spus că ai primit-o de la tatăl său ?

Marcela a clătinat din cap cu un aer de compătimire :

— Nu ți-ai dat seama că era o minciună, că eu ți-am spus asta ca să nu te supăr ? Vino-ncoa, *chiquillo* [1], nu fi atît de neîncrezător... Am iubit pe altcineva ; dar ce importanță are asta, dacă acum s-a terminat ? Într-o zi, cînd o să fim despărțiți...

— Nu spune asta, am strigat.

— Totul are un sfîrșit ! Într-o zi...

N-a putut să termine ; un suspin i-a sugrumat glasul ; a întins mîinile, mi le-a luat pe ale mele într-ale ei, m-a strîns la piept și mi-a șoptit la ureche :

— Niciodată, niciodată, iubitul meu !

Și eu i-am mulțumit cu ochii în lacrimi. A doua zi i-am dus colierul pe care-l refuzase.

— Ca să-ți amintești de mine cînd o să fim despărțiți, i-am spus.

Marcela a păstrat mai întîi o tăcere plină de indignare ; apoi a făcut un gest magnific : a încercat să arunce colierul în stradă. Eu am apucat-o de braț ; am rugat-o mult să nu-mi arate un asemenea dispreț, și să păstreze giuvaierul. Ea a zîmbit și a renunțat să-l arunce.

Ce-i drept, îmi plătea cu mare dărnicie toate sacrificiile ; îmi spiona cele mai ascunse gînduri ; nu exista vreo dorință pe care ea să nu mi-o îndeplinească cu dragă

[1] Băiatule (sp.).

inimă, fără efort, printr-un fel de lege a conştiinţei şi imbold al inimii. Dorinţa mea nu era niciodată rezonabilă, ci un capriciu curat, o toană copilărească : s-o văd îmbrăcată într-un anumit fel, cu anumite podoabe, cu rochia asta, nu cu aia, să ieşim la plimbare sau ceva asemănător, şi ea ceda tuturor rugăminţilor mele, zîmbitoare şi vorbăreaţă.

— Eşti fantastic, îmi spunea.

Şi îşi punea rochia dorită, podoabele de dantelă ori cerceii cu o supunere încîntătoare.

XVI

O REFLECŢIE IMORALĂ

Îmi trece prin cap o reflecţie imorală, care este în acelaş timp o corectură de stil. Cred că am spus, în capitolul al XIV-lea, că Marcela murea de dragoste după Xavier. Nu murea, trăia. A trăi nu e acelaşi lucru cu a muri ; aşa ne asigură toţi bijutierii din lumea asta, oamenii puşi la curent cu gramatica. Cinstiţi bijutieri, ce s-ar alege de dragoste dacă n-ar exista zorzoanele şi marfa voastră pe credit ? A treia ori a cincea parte din comerţul universal de inimi. Aceasta e reflecţia imorală pe care aveam de gînd s-o fac, reflecţie mai curînd obscură decît imorală, fiindcă nu se înţelege bine ce vreau să spun. Vreau să spun următorul lucru : fruntea cea mai frumoasă din lume nu e mai puţin frumoasă dacă o încinge o diademă de pietre preţioase, nici mai puţin frumoasă, nici mai puţin îndrăgită. Marcela, bunăoară, care era foarte drăguţă, Marcela m-a iubit...

XVII

DESPRE TRAPEZ ŞI DESPRE ALTE LUCRURI

Marcela m-a iubit timp de cincisprezece luni şi unsprezece *contos de reis* [1], nu mai puţin. Tata, de cum a ajuns la urechile lui povestea cu cele unsprezece *contos*, s-a speriat cu adevărat şi a socotit că lucrurile depăşeau limita unui capriciu al tinereţii.

— De data asta, mi-a spus, o să te duci în Europa, te duci să studiezi la o Universitate, probabil la Coimbra ; vreau să te văd un om serios, nu un zurbagiu şi un borfaş.

Şi cum eu am făcut un gest de spaimă :

— Da, da, borfaş, tinere ; nu altceva e un băieţandru care face ce faci tu...

A scos din buzunar poliţele de plată, răscumpărate de el, şi mi le-a fluturat pe dinaintea ochilor.

— Le vezi, potlogarule ? Aşa are grijă un băiat cuminte să nu terfelească numele alor săi ? Crezi că eu şi străbunii mei am cîştigat banii la cazinouri sau hoinărind pe străzi ? Trîntor ce eşti ! De azi înainte, ori îţi bagi minţile-n cap ori rămîi pe drumuri.

Era furios, dar furia lui era temperată şi scurtă. Eu l-am ascultat în tăcere şi n-am avut nici un argument de invocat contra ordinului de plecare, cum făcusem în alte dăţi ; rumegam gîndul de a o lua pe Marcela cu mine. M-am dus să vorbesc cu ea ; i-am înfăţişat situaţia care era extrem de critică, şi i-am făcut propunerea mea. Marcela m-a ascultat cu ochii pierduţi în gol, fără să răspundă imediat ; la insistenţele mele, mi-a spus că ea rămîne, că nu poate merge în Europa.

— De ce nu ?

[1] Pe atunci o sumă enormă, aproximativ între 1.000 şi 1.300 lire sterline, la schimbul din vremea aceea (n.t.).

— Nu pot, a spus cu un aer îndurerat ; nu pot să respir în aerul acela, care mi-ar aminti de bietul tata, ucis de Napoleon...

— Care din ei : grădinarul sau avocatul ?

Marcela s-a încruntat şi a început să fredoneze printre dinţi o *seguidilla* ; apoi s-a plîns de căldură şi a poruncit să i se aducă un pahar de *aluá* [1]. I l-a adus slujnica pe o tavă de argint, care făcea parte din cei unsprezece *contos* ai mei. Marcela mi-a oferit politicos băutura ; răspunsul meu a fost o lovitură puternică cu care am răsturnat paharul şi tava ; lichidul s-a vărsat în poala negresei, care a scos un ţipăt, şi eu am răcnit la ea, spunîndu-i să piară din faţa ochilor mei. Cînd am rămas singuri, mi-am descărcat toată disperarea care se cuibărise în pieptul meu : i-am spus că era un monstru, că nu mă iubise niciodată, că mă lăsase să mă înjosesc fără să aibă măcar scuza sincerităţii ; i-am spus o mulţime de vorbe urîte, dînd din mîini şi pierzîndu-mi controlul. Marcela rămăsese nemişcată pe scaun, lovindu-şi unghiile de dinţi cu un zgomot enervant, rece ca un bloc de marmoră. Am simţit o poftă nebună s-o sugrum, s-o umilesc cel puţin, s-o fac să se tîrască la picioarele mele. Era gata-gata s-o fac ; dar în loc de asta m-am trezit făcînd cu totul altceva ; m-am aruncat eu la picioarele ei, pocăit şi rugător ; i le-am sărutat, i-am amnitit de lunile fericirii noastre în doi, i-am spus din nou cuvintele dragi cu care o alintam altădată, stînd pe podea, cu capul între genunchii ei, strîngîndu-i mîinile cu înflăcărarea pasiunii ; gîfîind, cu mintea tulburată, i-am cerut cu lacrimi în ochi să nu mă părăsească. Marcela m-a privit cu luare-aminte cîteva clipe, în tăcere, după care m-a dat binişor la o parte şi mi-a spus cu un aer scîrbit :

— Nu mă plictisi.

[1] Băutură răcoritoare preparată din făină de orez sau de porumb copt şi apă, şi pusă la fermentat cu zahăr în vase de lut (n.t.).

S-a ridicat, şi-a scuturat rochia încă udă şi s-a îndreptat spre alcov.

— Nu ! am strigat ; nu vei intra... nu vreau...

M-am repezit s-o apuc cu mîinile de rochie ; prea tîrziu ; ea a apucat să intre şi s-a încuiat pe dinăuntru.

Am plecat, ca un ieşit din minţi ; am petrecut două ceasuri groaznice rătăcind prin cartierele cele mai mărginaşe şi pustii, unde ar fi fost greu să mă găsească cineva. Îmi savuram disperarea cu un fel de lăcomie morbidă ; evocam zilele, orele, clipele de delir, şi ba mă complăceam să cred că erau veşnice şi acum trăiam un coşmar, ba, înşelîndu-mă singur, încercam să le scutur ca pe o povară netrebuincioasă. Atunci luam hotărîrea de a mă îmbarca imediat, pentru a-mi împărţi viaţa în două, şi mă desfătam la gîndul că Marcela, aflînd de plecarea mea, va rămîne chinuită de dor şi de remuşcări. Ea, zvăpăiata, mă iubise şi trebuia să simtă ceva, să-mi păstreze o amintire, cum îi păstra sublocotenentului Duatre. În clipa aceea dintele geloziei mi se înfigea în inimă ; întreaga mea fiinţă striga că trebuie s-o iau pe Marcela cu mine.

— Cu forţa... cu forţa... ; spuneam, lovind aerul cu pumnul.

În sfîrşit, mi-a venit o idee salvatoare... Ah, trapez al păcatelor mele, trapez al concepţiilor confuze ! Ideea salvatoare a lucrat în el, asemeni ideii cu cataplasma (capitolul al II-lea). Nu trebuia decît s-o farmec, s-o farmec complet, să-i iau ochii, s-o tîrăsc după mine ; mi-am adus aminte că era nevoie să i-o cer printr-un mijloc mai concret decît o simplă rugăminte. N-am mai stat să calculez consecinţele : am recurs la un ultim împrumut ; m-am dus pe strada Aurarilor şi am cumpărat cel mai frumos giuvaier din tot oraşul, cu trei diamante mari, încrustate într-un pieptene de fildeş ; am alergat într-un suflet la Marcela.

Marcela stătea întinsă într-un hamac, avea mişcări leneşe şi obosite, un picior îi atîrna peste marginea hamacului, lăsînd să se vadă glezna printr-un ciorap de mătase, avea părul despletit, căzut pe umeri, privirea liniştită şi somnolentă.

— Vino cu mine, i-am spus ; am făcut rost de tot ce ne trebuie... Avem bani mulţi, vei avea tot ce vrei... Uite, ia-l.

Şi i-am arătat pieptenele cu diamante... Marcela a avut o uşoară tresărire, s-a ridicat pe jumătate şi, sprijinindu-se într-un cot, a privit cu atenţie pieptenele cîteva clipe, apoi şi-a desprins privirile de la el ; reuşise să se stăpînească. Atunci i-am luat părul în mîinile mele, i l-am strîns, l-am împletit repede, am improvizat o coafură, fără nici un ac de păr, şi i l-am prins la urmă cu pieptenele cu diamante ; m-am dat înapoi cu cîţiva paşi, m-am apropiat din nou, i-am potrvit buclele, i le-am dat într-o parte, am căutat puţină simetrie în acea dezordine, făcînd totul cu o minuţiozitate şi o grijă de mamă.

— Gata ! i-am spus.

— Nebunule ! a fost primul ei răspuns.

Al doilea a fost să mă îmbrăţişeze şi să-mi plătească sacrificiul cu o sărutare, cea mai arzătoare dintre toate. Pe urmă şi-a scos pieptenele, i-a admirat mult materialul şi lucrătura, privindu-mă din cînd în cînd şi clătinînd din cap cu aer de reproş.

— Cum ai putut să faci asta ! zicea. Eşti grozav !

— Vii cu mine ?

Marcela a reflectat o clipă. Nu mi-a plăcut expresia cu care-şi plimba privirea de la mine la perete şi de la perete la bijuterie ; dar toată această proastă impresie s-a spulberat cînd ea mi-a răspuns cu hotărîre :

— Da, vin. Cînd te îmbarci ?

— Peste două-trei zile.

— Da, vin.

I-am mulțumit în genunchi. O regăsisem pe Marcela mea, aceea din primele zile, și i-am spus-o ; ea a zîmbit și s-a dus să pună pieptenele în casetă, pe cînd eu coboram scările.

XVIII

VIZIUNEA DE PE CORIDOR

În capătul de jos al scării, în fundul coridorului întunecos, m-am oprit cîteva clipe ca să-mi trag răsuflarea, ca să mă pipăi, ca să-mi adun gîndurile împrăștiate, ca să-mi vin în fire, într-un cuvînt, după atîtea senzații profunde și contradictorii. Eram fericit. Ce-i drept, diamantele îmi înveninau întrucîtva fericirea, dar nu-i mai puțin adevărat că o femeie frumoasă poate foarte bine să-i iubească pe greci și darurile lor scumpe. În afară de asta, eu aveam încredere în Marcela mea cea bună ; putea să aibă ea defecte, dar mă iubea.

— Un înger ! am murmurat, privind tavanul coridorului.

Și acolo, ca o batjocură, am văzut privirea Marcelei, privirea aceea care puțin mai înainte îmi strecurase în suflet o umbră de neîncredere, privirea aceea care scăpăra deasupra unui nas ce era în același timp al lui Bakbarah și al meu. Sărmane îndrăgostit din *O mie și una de nopți !* Te-am văzut în clipa aceea alergînd după femeia vizirului, de-a lungul coridorului ; ea te provoca prin toată ființa ei, și tu alergai, alergai, alergai, pînă la aleea nesfîrșită, din care ieșeai în stradă, unde toți șelarii te fluierau și te deșelau. Atunci mi s-a părut că aleea era coridorul Marcelei, și că strada ei era strada din Bagdad. Într-adevăr, uitîndu-mă la poarta de la intrare, am văzut pe stradă trei

şelari, unul cu sutană, altul cu livrea, cel de al treilea în civil, şi toţi trei s-au năpustit pe coridor, m-au luat de mîini, m-au vîrît într-o trăsură, cu tatăl meu la dreapta, unchiul meu canonicul la stînga, cel cu livrea pe capră, şi m-au dus pe loc acasă la intendentul de poliţie, de unde am fost transportat la o galeră care trebuia să plece la Lisabona. Închipuiţi-vă ce rezistenţă am opus ; dar orice rezistenţă era inutilă.

Trei zile mai tîrziu am ieşit din radă, abătut şi taciturn. Nici măcar nu plîngeam ; aveam o idee fixă... Blestemate fie ideile fixe ! În clipele acelea ideea mea fixă era să mă arunc în ocean, repetînd numele Marcelei.

XIX

LA BORD

Eram unsprezece pasageri : un nebun, însoţit de nevasta lui, doi tineri care făceau o plimbare, patru negustori şi doi servitori. Tata m-a prezentat tuturor, începînd cu căpitanul vasului, care şi fără grija mea avea prea multe pe cap, fiindcă, pe lîngă alte multe lucruri, trebuia s-o îngrijească pe soţia lui, ofticoasă în ultimul grad.

Nu ştiu dacă a bănuit sau nu ceva căpitanul despre proiectul meu funebru ori dacă tata l-a prevenit de o asemenea eventualitate ; ştiu numai că nu mă slăbea din ochi ; mă chema în toate părţile. Cînd nu putea sta cu mine, mă punea să stau cu soţia lui. Ea stătea aproape tot timpul pe un pătuţ scund, tuşind mult şi asigurîndu-mă că-mi va arăta împrejurimile Lisabonei. Nu era slabă, ci transparentă ; era imposibil să nu moară de la o zi la alta. Căpitanul se prefăcea că nu crede într-o moarte apropiată, poate pentru a se amăgi pe sine însuşi.

Eu nu știam și nu credeam nimic. Ce-mi păsa mie de soarta unei femei ofticoase, în mijlocul oceanului ? Lumea, pentru mine, era Marcela.

Într-o noapte, după o săptămînă de navigație, am găsit un prilej potrivit ca să-mi pun capăt zilelor. Am urcat cu precauție, dar m-am întîlnit cu căpitanul, care, rezemat de copastie, avea ochii ațintiți la linia orizontului.

— Vreo furtună ? l-am întrebat.

— Nu, a răspuns, înfiorîndu-se ; admir splendoarea nopții. Uite : e supranaturală !

Stilul dezmințea omul, care era destul de rudimentar și aparent străin de locuțiunile căutate. M-am uitat la el ; el părea că savurează spaima mea. După cîteva secunde m-a luat de mînă și mi-a arătat luna, întrebîndu-mă de ce nu fac o odă închinată nopții ; eu i-am răspuns că nu sînt poet. Căpitanul a murmurat cîteva cuvinte pe care nu le-am înțeles, a făcut vreo doi pași, a băgat mîna în buzunar și a scos o bucată de hîrtie mototolită ; apoi, la lumina unui felinar, a citit o odă horațiană despre libertatea vieții pe mare. Erau versuri scrise de el.

— Cum ți se pare ?

Nu-mi amintesc ce i-am răspuns ; îmi amintesc doar că mi-a strîns mîna cu multă putere și vădite semne de recunoștință ; mi-a recitat imediat după aceea două sonete ; tocmai se pregătea să-mi mai recite unul, cînd au venit să-l cheme din partea soției lui.

— Vin îndată, a spus. Și mi-a recitat întîi cel de al treilea sonet, cu o intonație potrivită și cu înflăcărare.

Am rămas singur ; dar muza căpitanului alungase din sufletul meu gîndurile negre ; am preferat să dorm, ceea ce este un mod provizoriu de a muri. A doua zi ne-am deșteptat pe un timp de furtună care a înspăimîntat pe toată lumea, în afară de nebun ; acesta a început să sară în sus de unul singur, să spună că fiică-sa trimisese să-l caute, stînd într-o berlină ; moartea unei fete a lui fusese cauza nebuniei. Nu, nu voi uita niciodată figura respingă-

toare a bietului om, în mijlocul zarvei stîrnite de mulțime și al urletelor uraganului, fredonînd și țopăind, cu ochii ieșiți din orbite, palid, cu coama părului fluturînd în vînt. Uneori se oprea, își ridica mîinile osoase, făcea niște cruci cu degetele, apoi parcă desena o tablă de șah, apoi niște cercuri, și rîdea cu hohote, cu disperare. Soția lui nu-l mai putea îngriji ; cuprinsă de spaima de moarte, se ruga pentru viața ei tuturor sfinților din cer. Pînă la urmă furtuna s-a potolit. Mărturisesc că a fost o diversiune excelentă pentru furtuna din inima mea. Eu, care aveam de gînd să mă arunc în valuri ca să mă întîlnesc cu moartea, n-am avut curajul s-o privesc în față cînd a venit ea pentru a se întîlni cu mine.

Căpitanul m-a întrebat dacă mi-a fost frică, dacă fusesem în primejdie, dacă nu mi se păruse sublim spectacolul, toate acestea cu un interes de prieten. Bineînțeles, conversația s-a învîrtit în jurul vieții pe mare ; căpitanul m-a întrebat dacă nu-mi plăceau idilele de pescari, și eu i-am răspuns cu naivitate că nu știu ce sînt acelea.

— Ai să vezi, mi-a răspuns.

Și mi-a recitat un mic poem, pe urmă altul, apoi încă unul — o eglogă — și în sfîrșit cinci sonete, cu care a încununat în acea zi confidența literară. A doua zi, înainte de a-mi recita ceva, căpitanul mi-a explicat că numai din motive grave îmbrățișase profesiunea de marinar, fiindcă bunica lui voise ca el să se facă preot și el într-adevăr știa ceva latinește ; n-a ajuns preot, dar n-a renunțat din pricina asta să fie poet, căci aceasta era vocația lui adevărată. Pentru a mi-o dovedi mi-a recitat pe loc, fără a-mi da timp să spun o vorbă, vreo sută de versuri. Am notat un fenomen ; gesturile pe care le folosea erau atît de caraghioase, încît o dată nu mi-am putut stăpîni rîsul ; dar căpitanul, cînd recita, se uita numai în sine însuși, așa că n-a văzut și n-a auzit nimic.

Zilele se scurgeau, și apele oceanului pe lîngă navă, și versurile, și odată cu ele se scurgea încet-încet și viața

nevestei căpitanului. Nu mai avea mult de trăit. Într-o după-amiază, căpitanul mi-a spus că bolnava poate nu va mai apuca sfîrşitul săptămînii.

— Cum ! ! am exclamat.

— A avut o noapte foarte grea.

M-am dus s-o văd ; am aflat-o, într-adevăr, aproape muribundă, dar plănuind încă să se odihnească vreo cîteva zile la Lisabona înainte de a se duce cu mine la Coimbra, fiindcă ţinea mult să mă conducă ea la Universitate. M-am despărţit de ea consternat ; m-am dus să-caut pe bărbatul ei, ca să contemplu împreună cu el valurile care mureau lovindu-se de bordul corabiei, şi am încercat să-l consolez ; el mi-a mulţumit, mi-a spus povestea iubirii lui, a lăudat fidelitatea şi abnegaţia soţiei lui a amintit versurile pe care le făcuse pentru ea şi mi le-a recitat. În clipa aceea a venit cineva trimis de ea să-cheme ; am dat fuga amîndoi ; era într-o criză. Ziua aceea şi următoarea au fost foarte grele, iar a treia zi a murit ; eu am fugit de spectacolul acela, fiindcă nu-l puteam suporta. După o jumătate de oră l-am găsit pe căpitan stînd pe un morman de frînghii, cu capul între mîini ; i-am spus cîteva cuvinte de mîngîiere.

— A murit ca o sfîntă, a răspuns el.

Şi pentru ca aceste cuvinte să nu poate fi luate ca un semn de slăbiciune, s-a ridicat pe loc, a scuturat din cap şi şi-a ţintuit privirea în zare, cu un gest larg şi profund.

— Nu mai e nimic de făcut, a continuat. S-o coborîm în groapa care nu se va mai deschide niciodată.

Într-adevăr, cîteva ore mai tîrziu, cadavrul era azvîrlit în mare, cu ceremonialul obişnuit. Tristeţea vestejise chipurile tuturor. Căpitanul rămas văduv avea întipărită pe faţă expresia unei stînci despicate de trăznet. Tăcere totală. Valul şi-a deschis pîntecul, a primit în el cadavrul, s-a închis — o cută uşoară — şi galera şi-a urmat drumul. Eu am rămas cîteva minute la pupă, cu ochii aţintiţi în

acel punct incert al mării unde rămăsese unul dintre noi... M-am desprins de acolo și m-am dus să-l caut pe căpitan, ca să nu-l las singur în acele clipe.

— Îți mulțumesc, mi-a spus, înțelegîndu-mi intenția ; crede-mă că niciodată nu voi uita ajutorul pe care mi l-ai dat. Dumnezeu să te răsplătească. Sărmană Leocádia ! Tu îți vei aduce aminte de noi în cer.

Și-a șters cu mîinile o lacrimă care-l deranja ; eu am încercat să-l aduc pe făgașul poeziei, care era pasiunea lui. I-am vorbit despre versurile pe care mi le citise și m-am oferit să i le tipăresc. Ochii căpitanului s-au înviorat puțin.

— S-ar putea să accept, a spus ; dar nu știu... sînt versuri destul de proaste.

I-am jurat că nu-i așa ; i-am cerut să le adune pe toate și să mi le dea înainte de debarcare.

— Sărmană Leocádia ! a murmurat fără să răspundă la cererea mea. Un cadavru... marea... cerul... corabia...

Ziua următoare a venit să-mi citească o elegie compusă recent, în care erau rememorate împrejurările morții și înmormîntării soției lui ; mi-a citit-o cu un glas într-adevăr mișcat și cu mîna tremurătoare ; la sfîrșit m-a întrebat dacă versurile erau vrednice de comoara pe care-o pierduse.

— Da, i-am spus.

— N-or fi avînd ele inspirație, a apreciat el după cîteva clipe, dar nimeni nu-mi va putea nega sentimentul, dacă nu cumva sentimentul a dăunat perfecțiunii...

— Nu mi se pare ; versurile sînt perfecte.

— Ești prea amabil... Versuri de marinar.

— De marinar poet.

El a ridicat din umeri, s-a uitat la hîrtie și a reluat recitarea compoziției, de data aceasta însă fără să-i tremure glasul, accentuînd intențiile literare, scoțînd în relief imaginile și melodia versurilor. La urmă mi-a

mărturisit că aceea era opera lui cea mai izbutită ; eu i-am spus că și mie mi se pare foarte izbutită ; el mi-a strîns mîna cu căldură și mi-a prezis un viitor strălucit.

XX

ÎMI IAU LICENȚA

Un viitor strălucit ! Întotdeauna cînd cuvîntul acesta îmi izbea urechile, îmi aruncam privirea în depărtări, spre orizontul misterios și vag. Gîndurile se perindau unul după altul, și ambiția o dădea la o parte pe Marcela. Un viitor strălucit ? Poate aveam să ajung naturalist, literat, arheolog, bancher, om politic, ori poate chiar episcop...; episcop să fiu, numai să fie un post mare, o preeminență, o reputație bună, o poziție superioară. Ambiția, de parcă ar fi fost un vultur, a spart atunci găoacea și și-a deschis larg pupila roșcată și pătrunzătoare. Adio, iubiri ! Adio, Marcela ! Adio, zile de delir, giuvaieruri fără preț, viață fără restricții ! Acum mă îndrept spre ostenelile școlii înalte și spre glorie ; de voi mă lepăd așa cum lepăd pantalonii scurți ai copilăriei.

Așa am debarcat la Lisabona și mi-am urmat drumul pînă la Coimbra. Universitatea mă aștepta cu materiile ei dificile ; eu am fost un student sub mediocru ; dar asta nu m-a împiedicat să-mi iau licența ; am primit titlul de licențiat cu solemnitatea obișnuită, după anii de rigoare ; a fost o sărbătoare frumoasă, care mi-a umplut sufletul de mîndrie și de nostalgii, mai ales de nostalgii. Cucerisem la Coimbra o mare faimă de farsor. Eram un student nebun, superficial, zurbagiu și obraznic, mare amator de aventuri, adept al unui romantism practic și al unui liberalism teoretic ; trăiam cu credința în ochii

negri și în constituțiile scrise. În ziua în care Universitatea mi-a atestat, pe un pergament, cunoașterea unei științe pe care eu eram departe de a o stăpîni, mărturisesc că am fost, într-un anume sens, frustat, oricît de mîndru mă simțeam. Ca să fiu mai lămurit, diploma era un act de emancipare ; mi se dădea libertate, dar și responsabilitate. Am păstrat-o, mi-am luat rămas bun de la malurile rîului Mondego și am plecat de acolo întrucîtva dezamăgit, dar simțind în piept un avînt, o curiozitate, o dorință de a mă măsura cu ceilalți, de a fi influent, de a mă bucura de bunurile lumii, de a trăi... ; într-un cuvînt, de a prelungi Universitatea întreaga viață...

XXI

CĂRĂUȘUL

Și s-a întîmplat atunci să se oprească în loc catîrul pe care călăream ; eu l-am biciuit, și el a sărit berbecește de două ori, apoi încă de trei ori, pe urmă încă o dată, și m-a aruncat din șa atît de rău, încît piciorul stîng mi-a rămas prins în scară ; am încercat să mă agăț de pîntecul dobitocului, dar el tocmai atunci, înspăimîntat, a rupt-o la fugă. Ba nu : a încercat doar și n-a apucat să facă decît două sărituri, căci un cărăuș care se afla în apropiere a ajuns la timp pentru a-l opri apucîndu-l de căpăstru, nu fără greutate și primejdie. După ce animalul s-a potolit, mi-am desprins piciorul din scară și m-am dat jos.

— Uite din ce primejdie ai scăpat, domnișorule, mi-a spus cărăușul.

Și era adevărat ; dacă dobitocul și-ar fi continuat fuga, m-ar fi trîntit groaznic și poate că din căzătura aceea mi s-ar fi tras și moartea ; capul spart, o congestie, vreo

comoție undeva în interior și adio știință în floare. Poate că acel cărăuș îmi salvase viața ; nu încăpea nici o îndoială ; eu simțeam că este așa cu fiecare zvîcnire a inimii care-mi punea sîngele în mișcare. Vrednic cărăuș ! În timp ce eu îmi veneam în simțiri, el aranja bagajele în spinarea catîrului, cu multă grijă și îndemînare. Am hotărît să-i dau trei monede de aur din cele cinci pe care le aveam la mine ; nu fiindcă acesta ar fi fost prețul vieții mele — căci pentru mine era inestimabil —, ci pentru că era o răsplată pe măsura abnegației cu care el mă salvase. Am hotărît, îi dau cele trei monede.

— Gata ! a spus, întinzîndu-mi frîul.

— Așteaptă puțin, i-am răspuns ; lasă-mă să-mi trag sufletul, că nu mi-am revenit încă...

— Acum a trecut.

— Nu-i așa că putea să mă omoare ?

— Dacă o rupea la fugă, tot ce se poate ; dar, cu ajutorul lui Dumnezeu, nu s-a întîmplat așa și ați scăpat teafăr, domnișorule.

Atunci am deschis desaga și am scos o vestă veche, în buzunarul căreia țineam cele cinci monede de aur. În tot acest timp mă gîndeam dacă nu e prea mare răsplata, dacă nu cumva sînt de ajuns două monede. Poate chiar una. Da, o monedă era de ajuns pentru a-l face să sară în sus de bucurie. I-am examinat hainele ; era un sărăntoc care nu văzuse în viața lui o monedă de aur. Prin urmare, o monedă. Am scos-o, am văzut-o strălucind în lumina soarelui ; cărăușul n-a văzut-o pentru că eu îi întorsesem spatele ; dar poate că a bănuit ceva, fiindcă a început să vorbească despre catîr într-un mod foarte semnificativ ; îi dădea povețe, îi spunea să fie cuminte, că „domnul" putea să-l pedepsească ; un monolog părintesc. Măi să fie ; am auzit chiar plescăitul unui sărut : cărăușul îl sărutase pe frunte.

— Bravo ! am exclamat.

— Iertați-mă, domnișorule, dar bietul animal se uita la mine cu atîta blîndețe...

Am rîs, am șovăit, i-am pus în mînă un *cruzado* de argint, m-am suit pe catîr și am plecat într-un trap întins, niței supărat, mai bine zis niței nesigur de efectul acelei monede. Dar după ce m-am depărtat o bucată bună de drum, m-am uitat înapoi : cărăușul îmi făcea plecăciuni adînci, cu semne vădite de mulțumire. Mi-am spus că nu era nimic neobișnuit în aceasta ; îl plătisem bine, îl plătisem poate prea bine. Am băgat degetele în buzunarul de la vesta cu care eram îmbrăcat și am simțit niște monede de aramă ; erau niște *vinténs* cu care ar fi trebuit să-l plătesc pe cărăuș în locul unui *cruzado* de argint. Fiindcă, la urma urmei, gestul lui nu vizase nici o recompensă sau mulțumiri de recunoștință ; ascultase de un imbold natural, de firea lui, de deprinderile meseriei lui ; pe de altă parte, împrejurarea de a se fi aflat, nici mai înainte nici mai înapoi, ci chiar în locul accidentului, părea să-i confere rolul de simplu instrument al Providenței ; și într-un fel și într-altul, meritul gestului era cu siguranță nul. Am rămas nemîngîiat cu această reflecție, mi-am spus că sînt un mînă-spartă, am adăugat acel *cruzado* la socoteala vechilor mele cheltuieli nesăbuite ; am avut (de ce n-aș spune tot ?), am avut remușcări.

XXII

ÎNTOARCEREA LA RIO

Naiba să te ia de catîr, mi-ai tăiat firul reflecțiilor. Acum nu mai spun ce m-am gîndit de acolo pînă la Lisabona, nici ce-am mai făcut la Lisabona, în Peninsula Iberică și în alte locuri ale Europei, ale bătrînei Europe,

care pe atunci părea că întinerește. Nu, nu voi spune c am asistat la zorii romantismului și că m-am dus și eu s fac poezie efectivă la sînul Italiei ; nu voi spune nimi Ar trebui să scriu un jurnal de călătorie și nu niște memo rii, cum sînt acestea, în care intră numai substanța vieți

După cîțiva ani de peregrinări, am ascultat de rug mințile tatei : „Vino — îmi spunea în ultima scrisoare — dacă nu vii repede, n-o vei găsi în viață pe mama". Ace ultim cuvînt a fost pentru mine o lovitură. O iubeam p mama ; aveam încă în fața ochilor scena binecuvîntăr pe care mi-o dăduse, pe bordul corăbiei. „Bietul meu copi n-o să te mai văd niciodată", suspina ea, care era o femei cu suflet duios, strîngîndu-mă la piept. Și cuvintele aceste răsunau acum în urechile mele, ca o profecție care s împlinea.

Trebuie să țineți seama că eu eram la Veneția, înc parfumată de versurile lordului Byron ; eram acolo cufundat în somn, retrăind trecutul, crezîndu-mă în Serenissima Republică. Vorbesc serios : odată mi s-a întîmplat să-l întreb pe proprietarul meu dacă dogele va ieși la plimbare în ziua aceea.

— Care doge, *signor mio* [1] ?

Mi-am venit în fire, dar nu mi-am mărturisit nălucirea ; i-am spus că întrebarea mea era un gen de șaradă americană ; el s-a făcut că înțelege și a adăugat că-i plac mult șaradele americane. Era un proprietar sută la sută. Și eu am lăsat toate lucrurile acelea, proprietarul, dogele. Puntea Suspinelor, gondola, versurile lordului, femeile frumoase de pe Rialto, am lăsat tot și am plecat ca glonțul spre Rio de Janeiro.

Am ajuns... Dar nu ; să nu lungim acest capitol. Uneori scriu fără să-mi dau seama, și pana-mi aleargă pe hîrtie cu mari prejudicii pentru mine, care sînt autorul. Capito-

[1] Domnul meu (it.).

lele lungi se potrivesc cititorilor plicticoşi ; şi noi nu sîntem un public *in-folio*, ci *in-12*, cu text puţin, cu marginile largi, cu tip elegant, canturile aurite şi viniete... mai ales viniete... Nu, să nu lungim capitolul.

XXIII

TRIST, DAR SCURT

Am ajuns. Nu tăgăduiesc că, vizitîndu-mi oraşul natal, am avut o senzaţie nouă. Nu era efectul patriei mele politice ; era efectul locurilor copilăriei mele, strada, turnul, fîntîna din colţ, femeia cu broboadă, hamalul negru, lucrurile şi scenele copilăriei mele, gravate în memorie. O renaştere în toată puterea cuvîntului. Spiritul meu ca o pasăre n-a băgat de seamă curgerea anilor, ci şi-a luat zborul în direcţia izvorului de obîrşie şi s-a dus să bea din apa rece şi curată, încă netulburată de aluviunile vieţii.

Dacă se observă lucrurile cu atenţie, aceasta e ceva foarte obişnuit. Un alt lucru obişnuit, întristător de obişnuit, a fost consternarea familiei. Tata m-a îmbrăţişat cu lacrimi în ochi.

— Mama ta nu mai are mult de trăit, mi-a spus.

Într-adevăr, acum nu reumatismul o omora, ci un cancer la stomac. Nefericita de ea suferea îngrozitor, deoarece cancerul e indiferent la virtuţile pacientului ; cînd roade, roade nu glumă ; asta-i specialitatea lui. Soră-mea Sabina, care era atunci măritată cu Cotrim, cădea din picioare de oboseală. Biata fată ! Dormea trei ore pe noapte, nu mai mult. Pînă şi João era abătut şi trist. *Dona* Eusébia şi alte cîteva doamne erau şi ele acolo, nu mai puţin triste şi nu mai puţin pline de abnegaţie.

— Băiatul meu !

Durerea şi-a oprit pentru o clipă cleştii ei neîndurători ; un zîmbet a luminat faţa bolnavei, deasupra căreia moartea îşi flutura aripile-i veşnice. Era mai puţin o faţă de om cît o hîrcă ; frumuseţea trecuse aşa cum trece o zi strălucitoare, rămîneau oasele, care nu slăbesc niciodată. Abia puteam s-o recunosc ; n-o mai văzusem de opt sau nouă ani. Îngenuncheat lîngă pat, ţinîndu-i mîinile într-ale mele, am rămas mut şi înmărmurit, fără a îndrăzni să vorbesc, fiindcă fiecare cuvînt ar fi fost un hohot de plîns, şi ne temeam să-i dăm de ştire că se apropie sfîrşitul. Zadarnică teamă ! Ea ştia că e în ceasul morţii şi mi-a spus-o ; şi am văzut cu toţii că e aşa a doua zi de dimineaţă.

Agonia a fost lungă, lungă şi chinuitoare, de o cruzime minuţioasă, rece, insistentă, care m-a umplut de durere şi de stupoare. Era pentru prima oară că vedeam cum moare cineva. Cunoşteam moartea doar din auzite ; cel mult, o văzusem pietrificată pe chipul vreunui cadavru pe care l-am petrecut la cimitir, ori aveam despre moarte o idee vagă, învălmăşită cu amplificările retorice ale profesorilor de istorie antică : moartea perfidă a lui Cezar, moartea austeră a lui Socrate, moartea mîndră a lui Cato. Dar această încleştare între a fi şi a nu fi, moartea în acţiune dureroasă, crispată, convulsionată, fără pompă politică ori filosofică, moartea unei fiinţe iubite abia atunci o priveam în faţă pentru prima dată. N-am plîns, îmi aduc aminte că n-am plîns în timpul spectacolului : aveam în ochi o expresie stupidă, simţeam un nod în gît, şi conştiinţa îmi era tot timpul trează. Cum se poate ? Cum era cu putinţă ca o fiinţă atît de supusă, atît de gingaşă, atît de curată, care în viaţa ei nu făcuse să se verse o singură lacrimă de supărare, mamă iubitoare, soţie imaculată, să moară aşa, chinuită, muşcată de dintele tenace al unei boli nemiloase ? Mărturisesc că toate aceste lucruri mi s-au părut obscure, incongruente, fără noimă...

După acest capitol trist, să trecem la altul mai vesel.

XXIV

SCURT, DAR VESEL

Am fost copleşit de tristeţe. Şi totuşi eram, în timpul acesta, un necioplit şi un înfumurat fără pereche. Creierul meu nu frămîntase niciodată problema vieţii şi a morţii ; niciodată, pînă în ziua aceea, nu mă apropiasem de prăpastia Inexplicabilului ; îmi lipsea esenţialul, care este stimulentul, vîrtejul...

Ca să vă spun adevărul întreg, reflectam asupra opiniilor unui frizer pe care-l cunoscusem la Modena şi care se distingea prin faptul că nu avea deloc opinii. Făcea parte din elita frizerilor ; oricît de mult dura operaţia tunsului şi frezatului, niciodată nu te plictisea ; intercala în etapele tunsului nenumărate glume şi zeflemele, cu o maliţie, cu o savoare... N-avea altă filosofie. Şi nici eu. Nu spun că Universitatea nu mă învăţase nici una ; dar eu am învăţat doar formulele ei, vocabularul ei, scheletul ei. Am tratat-o aşa cum am tratat şi latina ; am înghiţit trei versuri de Vergiliu, două de Horaţiu, o duzină de locuţiuni morale şi politice, pentru necesităţile conversaţiei. Le-am tratat aşa cum am tratat istoria şi jurisprudenţa. Am luat din toate lucrurile frazeologia, coaja, ornamentaţia...

Poate că pe cititor îl înspăimîntă francheţa cu care îi mărturisesc şi subliniez mediocritatea mea ; îl rog să bage de seamă că această francheţe este cea dintîi virtute a unui defunct. Cît eşti în viaţă, privirile opiniei publice, conflictul de interese, lupta de pofte te obligă să ascunzi rufele murdare, să acoperi rupturile şi peticele, să nu arăţi lumii revelaţiile conştiinţei tale ; şi cel mai bun lucru din această obligaţie se arată atunci cînd, tot păcălindu-i pe alţii, ajungi să te păcăleşti pe tine însuţi, fiindcă în acest caz eşti scutit de umilinţă, care e o senzaţie neplă-

cută, şi de ipocrizie, care e un viciu respingător. Dar după ce mori, ce deosebire ! Ce uşurare ! Ce libertate ! Ce lesne poţi să scuturi de pe umeri mantia onorabilităţii, să arunci la gunoi zorzoanele, să te descotoroseşti de convenţii, să te speli de sulimanuri, să renunţi la podoabe, să mărturiseşti deschis tot ce a fost şi ce n-a fost ! Fiindcă, pe scurt, nu mai există vecini, nici prieteni, nici neprieteni, nici cunoscuţi, nici necunoscuţi ; nu există public. Privirile opiniei publice, privirile acestea ascuţite şi care judecă tot îşi pierd puterea de îndată ce păşim pe tărîmul morţii ; nu spun că nu se întind pînă aici şi că nu ne examinează şi nu ne judecă ; dar nouă nu ne mai pasă deloc de examinarea şi de judecata lor. Domnilor în viaţă, nimic nu e mai nemăsurat ca dispreţul defuncţilor.

XXV

LA TIJUCA

Uf ! A începŭt să-mi alunece pana pe panta emfazei. Să fim simpli, aşa cum era simplă viaţa pe care am dus-o la Tijuca, în primele săptămîni după moartea mamei.

În cea de a şaptea zi, după ce s-a terminat slujba de înmormîntare, am luat o puşcă, cîteva cărţi, rufe de schimb, ţigări de foi, un sclav negru — Prudêncio despre care am vorbit în capitolul XI — şi m-am închis într-o casă veche care aparţinea familiei noastre. Tata a făcut tot ce se putea ca să mă determine să renunţ la această hotărîre, dar eu nu puteam şi nici nu voiam să-i dau ascultare. Sabina voia să stau cîtva timp la ea, cumnatul meu era gata-gata să mă ia cu forţa. Era un bărbat bun Cotrim ăsta ; ce-i drept, fusese un zurbagiu, dar acum se cumînţise. Făcea afaceri cu aprovizionarea corăbiilor,

trudea de dimineața pînă seara, cu sîrg și stăruință. Nici noaptea, așezat la fereastră și mîngîindu-și favoriții, nu se gîndea la altceva. Își iubea nevasta și copilul pe care-l aveau atunci și care le-a murit cîțiva ani mai tîrziu. Se zicea că e un om zgîrcit.

Am refuzat toate invitațiile ; aveam sufletul zdrobit. Cred că atunci a început să încolțească în mine ipohondria, această floare galbenă, singuratică și morbidă, cu un parfum îmbătător și fin. „Ce bine-i să fii trist și să nu spui nimic !" Cînd această frază de Shakespeare mi-a atras atenția, mărturisesc că am simțit în suflet un ecou, un ecou desfătător. Îmi aduc aminte că stăteam pe jos la umbra unui tamarin, cu cartea poetului deschisă în mîini și cu sufletul mai abătut decît fața pe care-o țineam plecată spre pămînt. Eram cătrănit, cum zicem noi, și stăteam ca găina-n lemne. Strîngeam în piept durerea mea tăcută, cu o senzație unică, ceva care putea fi numit voluptate a plictiselii. Voluptate a plictiselii : reține expresia asta, cititorule ; păstreaz-o, examineaz-o și, dacă nu reușești s-o înțelegi, poți trage concluzia că nu cunoști una dintre senzațiile acestei lumi și acelui timp.

Uneori vînam, alteori dormeam, altă-dată citeam — citeam mult — alteori, în sfîrșit, nu făceam nimic și mă lăsam purtat în voia gîndurilor, din visare în visare, ca un fluture rătăcitor ori flămînd. Orele se scurgeau una cîte una, soarele asfințea, umbrele nopții vegheau munții și orașul. Nu mă vizita nimeni ; am făcut recomandarea expresă să fiu lăsat singur. O zi, două zile, trei zile, o săptămînă întreagă petrecută astfel, fără a scoate o vorbă, era suficientă pentru a mă face să părăsesc Tițuca și să mă întorc la clocotul vieții. Într-adevăr, după ce s-au încheiat șapte zile eram sătul de singurătate ; durerea se mai alinase puțin, sufletul meu nu se mai mulțumea cu pușca și cu cărțile, nici cu priveliștea copacilor și a cerului. Tinerețea își spunea cuvîntul, simțeam nevoia să trăiesc. Am pus în cufăr problema vieții și a morții, ipohon-

driile poetului, cămăşile, meditaţiile, cravatele, şi eram gata să-l închid, cînd negrul Prudêncio mi-a spus că o persoană pe care eu o cunoşteam se mutase în ajun în casa de culoare liliachie, aflată la două sute de paşi de casa noastră.

— Cine ?

— Domnişorul poate nu-şi mai aminteşte de *dona* Eusébia...

— Dacă-mi amintesc... E chiar ea ?

— Ea şi fiica ei. Au sosit ieri de dimineaţă.

Mi-a venit atunci în minte episodul din 1814 şi m-am simţit puţin stînjenit ; dar mi-am dat seama că evenimentele îmi dăduseră dreptate. Într-adevăr, fusese imposibil să se împiedice relaţiile intime ale lui Vilaça cu sora sergentului-major ; încă înainte ca eu să mă îmbarc, începuseră să circule zvonuri misterioase despre naşterea unei fetiţe. Unchiul meu João mi-a dat apoi de ştire că Vilaça, cînd şi-a simţit sfîrşitul aproape, i-a lăsat o moştenire bunicică *donei* Eusébia, ceea ce a dat naştere la multe vorbe în tot cartierul. Iar unchiu-meu João, lacom de scandaluri, nu mi-a vorbit de altceva în scrisoarea lui, care avea cîteva pagini pline. Evenimentele îmi dăduseră dreptate. Dar chiar de nu mi-ar fi dat dreptate, 1814 era acum foarte departe, şi odată cu el zburdălnicia mea, şi Vilaça, şi sărutarea din grădină ; în sfîrşit, nu existau relaţii strînse între ea şi mine. Aşa m-am gîndit în sinea mea şi am închis cufărul.

— Domnişorule, nu mergeţi să-i faceţi o vizită *donei* Eusébia ? m-a întrebat Prudêncio. Ea a avut grijă de stăpînă şi a îmbrăcat-o cînd a murit.

Mi-am adus aminte că o văzusem, împreună cu alte femei, cu ocazia morţii şi a înmormîntării, dar nu ştiam că ea îi îndeplinise mamei această ultimă rugăminte. Ideea negrului nu era rea ; trebuia să-i fac o vizită ; am hotărît să mă duc imediat şi am făcut cale întoarsă.

XXVI

AUTORUL ȘOVĂIE

Deodată aud un glas :

— Bună, băiatul meu, asta nu-i viață !

Era tata, care sosea cu două propuneri în buzunar. M-am așezat pe cufăr și l-am primit fără entuziasm. El a rămas cîteva clipe în picioare, uitîndu-se la mine ; apoi mi-a întins mîna cu un gest mișcat :

— Fiul meu, împacă-te cu voința Domnului.

— M-am împăcat, a fost răspunsul meu ; și i-am sărutat mîna.

Nu mîncase ; am dejunat împreună. Nici unul dintre noi n-a pomenit de durerosul motiv al recluziunii mele. O singură dată am vorbit de el, în treacăt, cînd tata a adus vorba despre Regență[1] : atunci a făcut aluzie la scrisoarea de condoleanțe pe care i-o trimisese unul dintre regenți. Avea la el scrisoarea, care ajunsese cam soioasă, poate pentru că fusese citită și altor persoane. Cred că am spus că era de la unul dintre regenți. Mi-a citit-o de două ori.

— M-am dus să-i mulțumesc pentru această dovadă de considerație, a încheiat tata, și cred că ar trebui să mergi și tu...

— Eu ?

— Tu ; e un bărbat important, în ziua de astăzi ține loc uneori împăratului. Pe lîngă aceasta, am mai venit cu o idee, cu un proiect sau... mai bine să-ți spun tot : am două proiecte, un post de deputat și o căsătorie.

[1] Regența s-a stabilit pentru perioada cînd Dom Pedro al II-lea a fost minor. Au fost, pe rînd, regenți : José de Costa Carvalho (1831—1835) ; Diogo Antônio Feijo (1835—1837) și Pedro de Araújo Lima (1837—1840) (n.t.).

Tata a spus aceasta cu pauze între cuvinte şi nu pe acelaşi ton, ci dînd cuvintelor o modulaţie şi o greutate anume, al căror scop era să le întipărească mai profund în sufletul meu. Propunerea totuşi contrasta atît de puternic cu ultimele mele senzaţii, încît la început n-am înţeles-o bine. Tata n-a şovăit să o repete : a lăudat postul şi logodnica.

— Primeşti ?

— Nu mă pricep la politică, i-am spus după o clipă ; cît priveşte fata... Lasă-mă să trăiesc ca un urs, că asta şi sînt.

— Dar şi urşii se însoară, a replicat.

— Atunci adu-mi o ursoaică. Uite, Ursa Mare...

Tata a rîs şi, după ce a rîs, a prins iar să vorbească serios. Îmi era necesară cariera politică, spunea, pentru douăzeci şi ceva de motive, pe care le-a dedus cu o volubilitate neobişnuită, ilustrîndu-le cu exemple de persoane cunoscute. Cît priveşte fata, era de ajuns ca eu să o văd ; de-aş vedea-o, m-aş duce neîntîrziat s-o cer de la taică-su, neîntîrziat, fără să aştept o singură zi. A încercat în felul acesta, slujindu-se mai întîi de fascinaţie, apoi de persuasiune, apoi de intimidare ; eu nu-i dădeam nici un răspuns, ascuţeam vîrful unei scobitori sau făceam biluţe din firimituri de pîine, zîmbind ori reflectînd ; şi, dacă e să spun tot, nu eram nici docil, nici rebel faţă de propunerea lui. Eram năucit. O parte din mine însumi îmi spunea că da, că o soţie frumoasă şi o poziţie politică erau bunuri vrednice de preţuire ; cealaltă spunea că nu ; şi moartea mamei îmi apărea ca un exemplu al fragilităţii lucrurilor şi al afecţiunii familiei.

— Nu plec de aici fără un răspuns definitiv, mi-a spus tata. De-fi-ni-tiv ! a repetat, lovind silabele cu degetul în tăblia mesei.

A băut ultimul strop de cafea ; s-a tolănit în scaunul său şi a început să vorbească verzi şi uscate, despre Senat,

despre Cameră, despre Regență, despre Restaurație, despre Evaristo [1], despre o trăsură pe care avea de gînd s-o cumpere, despre ferma noastră din Matacavalos [2]... Eu rămăsesem lîngă masă, scriind și măzgălind fără nici o noimă pe o bucată de hîrtie, o frază, un vers, un nas, un triunghi, și repetam de mai multe ori, în neorînduială, la întîmplare, mai mult sau mai puțin așa :

arma virumque cano

A
Arma virunque cano
arma virumque cano
arma virunque
arma virumque cano
virunque... [3]

Toate acestea în mod mașinal, și totuși exista o anumită logică, o anumită deducție ; de exemplu, *virumque* m-a făcut să ajung la numele poetului, datorită primei silabe ; voiam să scriu *virumque* și-mi iese *Virgílio*, și atunci am continuat :

Vir *Virgílio*
Virgílio *Virgílio*
Virgílio
Virgílio

Tata, nițeluș cam jignit de indiferența mea, s-a ridicat, s-a apropiat de mine și a aruncat o privire pe foaia de hîrtie....

— Virgílio ! a exclamat. Ăsta ești tu, băiete ; logodnica ta se numește chiar Virgília.

[1] Evaristo de Veiga e o figură celebră a timpului, gazetar și om politic ; a contribuit cu pana sa la actul abdicării lui Dom Pedro I (n.t.).

[2] Suburbie a orașului Rio de Janeiro (n.t.).

[3] Începutul primului vers din *Eneida* lui Vergiliu (n.t.).

XXVII

VIRGÍLIA ?

Virgília ? Dar atunci era aceeaşi femeie care cu cîţiva ani mai tîrziu... ? Aceeaşi, era chiar doamna care în 186 urma să asiste la ultimele zile pe care le mai aveam de trăit şi care înainte, cu mult înainte, a jucat un rol important în viaţa mea intimă. Pe vremea aceea număra abia cincisprezece ori şaisprezece ani ; era poate copila cea mai îndrăzneaţă din ţară şi, cu siguranţă, cea mai voluntară. Nu spun că-i revenea locul întîi ca frumuseţe printre fetiş-canele de seama ei, fiindcă nu scriu un roman, în care autorul poleieşte realitatea şi închide ochii la pistrui şi la coşuri ; dar nici nu vreau să spun că îi pătau faţa pistruii şi coşurile, nici vorbă de aşa ceva. Era drăguţă, proaspătă, ieşea din mîinile naturii plină de acel farmec, precar şi veşnic, care se transmite de la un individ la altul, ascultînd de scopurile tainice ale creaţiei. Aşa era Virgília, şi avea pielea albă, foarte albă, cochetă, neştiutoare, copilăroasă, plină de avînturi misterioase, multă lene şi oleacă de evlavie — evlavie ori poate teamă ; cred că teamă.

Cititorul are aici, în cîteva linii, portretul fizic şi moral al persoanei care urma să joace un rol important în viaţa mea ; avea pe atunci şaisprezece ani. Tu, care mă citeşti, dacă mai trăieşti cînd vor vedea lumina tiparului aceste rînduri, tu, care mă citeşti, Virgília mea dragă, nu observi diferenţa dintre limbajul de azi şi cel pe care l-am folosit cînd te-am văzut pentru prima oară ? Crede-mă, eram la fel de sincer atunci ca şi acum ; moartea nu m-a făcut impertinent, nici nedrept.

— Dar, îmi vei spune, cum poţi să discerni astfel adevărul din alt timp şi să-l exprimi după atîţia ani ?

Ah, indiscretă ce eşti ! Ah, neştiutoare ce eşti ! Păi tocmai asta ne face să fim stăpînii pămîntului, puterea

aceasta de a restaura trecutul, prin care nu facem altceva decît să arătăm instabilitatea impresiilor noastre şi vanitatea afectelor noastre. Lasă-l pe Pascal să spună că omul e o trestie care gîndeşte. Nu ; e o erată care gîndeşte, asta e. Fiecare etapă a vieţii e o nouă ediţie care o corectează pe cea dinainte, şi care va fi corectată la rîndul ei, pînă la ediţia definitivă, pe care editorul o dăruieşte frumuşel viermilor.

XXVIII

CU CONDIŢIA SĂ...

— Virgília ? l-am întrerupt.

— Da, desigur. Ăsta e numele logodnicei tale. Un înger, prostuţule, un înger fără aripi. Închipuie-ţi o fată cam atîta, de înălţimea asta, fără astîmpăr ca argintul viu, şi cu nişte ochi... fiica lui Dutra...

— Care Dutra ?

— Consilierul Dutra, nu-l cunoşti ; un om politic foarte influent. Hai la el acasă, nu vrei ?

N-am răspuns imediat ; am rămas cîteva secunde cu ochii aţintiţi la vîrful pantofilor, am declarat apoi că sînt dispus să examinez cele două lucruri, candidatura şi căsătoria, cu condiţia să...

— Cu condiţia să ce ?

— Cu condiţia să nu fiu silit să le accept pe amîndouă ; cred că pot să le separ : ori om însurat, ori om public...

— Orice om public trebuie să fie însurat, m-a întrerupt sentenţios tata. Dar fie cum vrei tu ; accept toate condiţiile. Sînt sigur că după ce-o să vezi fata te vei îndrăgosti de ea. Şi apoi fata şi parlamentul sînt unul şi acelaşi lucru...

adică, ba nu... vei afla mai tîrziu... haide, accept amînarea, cu condiţia să...

— Cu condiţia să ce ? l-am întrerupt, imitîndu-i glasul.

— Ah, ştrengarule ! Cu condiţia să nu stai de lemn tănase, neajutorat şi trist ; n-am cheltuit bani, griji, speranţe, ca acum să nu te văd strălucind, cum se cuvine şi cum ţi se cuvine ţie şi nouă tuturor ; e nevoie să continuăm faima numelui nostru, să ne continuăm numele şi să-i dăm şi mai multă strălucire. Uite, eu am acum şaizeci de ani, dar de-ar fi nevoie să încep o viaţă nouă, aş începe-o, fără să şovăi o singură clipă. Teme-te de obscuritate, Brás ; fugi de lucrurile mărunte. Ia seama la ce valorează oamenii în fel şi chip, şi cel mai sigur chip e să valorezi în opinia celorlalţi oameni. Nu irosi avantajele poziţiei şi mijloacelor tale...

Şi magul a luat-o înainte, zornăind în faţa mea o jucărie, aşa cum făcea cînd eram mic, ca să merg mai repede, şi atunci floarea ipohondriei şi-a strîns petalele pentru a lăsa loc altei flori, mai puţin galbene şi deloc morbide, iubirea de faimă, cataplasma Brás Cubas.

XXIX

VIZITA

Biruise tata ; eram gata să accept diploma şi căsătoria, pe Virgília şi camera deputaţilor.

— Cele două Virgília, a spus el, cu o undă de duioşie politică.

Eu le-am acceptat, tata m-a îmbrăţişat de două ori cu putere. În sfîrşit îşi recunoştea sîngele.

— Te întorci cu mine ?

— Mă întorc mîine. Am de gînd să fac mai întîi o vizită *donei* Eusébia...

Tata a strîmbat din nas, dar n-a zis nimic ; şi-a luat rămas bun şi s-a întors la Rio. Eu, chiar în după-amiaza acelei zile, m-am dus în vizită la *dona* Eusébia. Am găsit-o certîndu-l pe un grădinar negru, dar a lăsat totul baltă ca să-mi iasă în întîmpinare, cu un entuziasm, cu o plăcere atît de sinceră, încît pe loc m-a făcut să-mi treacă timiditatea. Cred că m-a îmbrăţişat cuprinzîndu-mă cu braţele ei puternice. M-a poftit să stau lîngă ea, în balcon, şi nu mai contenea cu exclamaţiile de mulţumire :

— Bată-te să te bată, Brasinho ! Ce bărbat te-ai făcut ! Cine-ar fi spus, cu ani în urmă... ? Un bărbat în toată puterea cuvîntului ! Şi ce chipeş ! Nu, zău ! Dumneata nu-ţi aduci aminte prea bine de mine...

I-am spus că nu-i adevărat, că nu puteam să uit pe o prietenă atît de bună a familiei noastre. *Dona* Eusébia a început să vorbească despre mama, cu multă nostalgie, cu atîta nostalgie, încît m-a cucerit pe loc, dar m-a şi întristat. Ea a observat aceasta în ochii mei şi a schimbat subiectul conversaţiei ; m-a rugat să-i vorbesc despre călătoria mea, să-i spun cum învăţasem, dacă fusesem îndrăgostit... Da, dacă fusesem îndrăgostit ; mi-a mărturisit că era o bătrînă guralivă. Atunci mi-am amintit de episodul din 1814, ea, Vilaça, grădina, sărutul, strigătul meu ; şi în timp ce îmi aminteam toate acestea, aud scîrţîitul unei uşi, foşnetul unei rochii şi aceste cuvinte :

— Mamă... mamă...

XXX

FLOAREA DIN GRĂDINĂ

Glasul şi rochia aparţineau unei fetişcane oacheşe, care s-a oprit în uşă, timp de cîteva clipe, văzînd lume străină. O tăcere scurtă şi încordată. În cele din urmă

dona Eusébia a rupt-o cu hotărîre şi francheţe :

— Vino, Eugênia, a spus, salută-l pe domnul Brás Cubas, fiul domnului Cubas ; a venit din Europa.

Şi întorcîndu-se spre mine :

— Fata mea Eugênia.

Eugênia, floarea din grădină, abia a răspuns gestului de curtoazie pe care i l-am făcut eu ; m-a privit mirată şi sfioasă şi s-a apropiat încet de scaunul maică-sii. Mama ei i-a aranjat una din cozile care se despletise la vîrf.

— Ah, zburdalnică ce eşti ! i-a spus. Nici nu-ţi închipui ce drăcuşor de fată e...

Şi a sărutat-o cu o duioşie atît de expansivă, încît m-a emoţionat şi pe mine puţintel ; mi-a amintit de mama şi — ca să spun totul — am simţit deodată dorinţa de a fi tată.

— Zburdalnică ? am spus. Păi nu mai e la vîrsta zburdălniciilor, după cît se pare.

— Cîţi ani îi dai ?

— Şaptesprezece.

— Cu unul mai puţin.

— Şaisprezece. Păi atunci e aproape o domnişoară !

Eugênia nu şi-a putut ascunde satisfacţia pe care o simţea auzind acest cuvînt spus de mine, dar şi-a regăsit îndată stăpînirea de sine şi a rămas la fel ca mai înainte, dreaptă, mută şi rece. În realitate, părea mai femeie decît era. O fi fiind ea o fetişcană în jocurile ei copilăreşti ; dar aşa, liniştită, impasibilă, avea înfăţişarea unei femei măritate. Poate această împrejurare micşora întrucîtva graţia ei virginală. Curînd ne-am simţit mai puţin stînjeniţi ; maică-sa îi aducea laude nemăsurate, pe care eu le ascultam cu o expresie veselă, în timp ce ea zîmbea, cu ochii strălucitori, de parcă înăuntru, în creierul ei, s-ar fi zbătut un fluturaş cu aripi de aur şi ochi de diamant...

Spun înăuntru, fiindcă afară se zbătea un fluture negru, care dintr-o dată a intrat în balcon şi a început să bată din aripi în jurul *donei* Eusébia. *Dona* Eusébia a scos un

țipăt, s-a ridicat și a slobozit cîteva cuvinte de ocară :

— Ieși... ! Piei, drace... ! Sfîntă Fecioară... !

— Nu-ți fie frică, i-am spus ; și, scoțîndu-mi batista, am alungat fluturele.

Dona Eusébia s-a așezat din nou, gîfîind, nițel rușinată ; fata ei, probabil palidă de frică, știa să și-o ascundă, dînd dovadă de multă voință. I-am strîns mîna și m-am retras, rîzînd în sinea mea de superstiția celor două femei, cu un rîs filosofic, dezinteresat, superior. După-amiază am văzut-o trecînd călare pe fiica *donei* Eusébia, urmată de un servitor ; mi-a trimis un salut cu vîrful cravașei. Mărturisesc că m-am simțit măgulit la gîndul că, după cîțiva pași, ea va întoarce capul înapoi ; dar nu l-a întors.

XXXI

FLUTURELE NEGRU

În ziua următoare, pe cînd mă pregăteam de drumul întoarcerii, a intrat în odaia mea un fluture, la fel de negru ca celălalt și mult mai mare decît el. Mi-am amintit de scena din ajun și am rîs ; am început atunci să mă gîndesc la fata *donei* Eusébia, la spaima pe care a tras-o, la demnitatea pe care, în pofida acestei spaime, a știut să și-o păstreze. Fluturele, după ce a zburat mult în jurul meu, mi s-a așezat pe frunte. L-am alungat, și el s-a așezat pe fereastră ; și cum eu l-am alungat din nou, a plecat de acolo și s-a oprit pe un vechi portret al tatei. Era negru ca noaptea. Încetineala cu care, după ce s-a așezat, a început să miște din aripi, avea nu știu ce aer ușor batjocoritor care m-a supărat foarte tare. Am ridicat din umeri și am ieșit din odaie ; dar cînd m-am întors după cîteva minute și cînd l-am văzut tot în același loc am simțit

că mă calcă pe nervi, am pus mîna pe un ştergar, l-am lovit, şi el a căzut.

N-a căzut mort ; încă-şi mai răsucea corpul şi mişca din antene. Mi s-a făcut milă de el ; l-am luat în palmă şi m-am dus să-l aşez pe pervazul ferestrei. Era tîrziu, nefericitul de el a murit după cîteva secunde. Am rămas puţintel supărat, incomodat.

„Dar el de ce naiba nu era albastru ?“ mi-am spus.

Această reflecţie — una dintre cele mai profunde din cîte au fost făcute de la inventarea fluturilor încoace — m-a mîngîiat pentru fapta mea urîtă şi m-a împăcat cu mine însumi. Am rămas cu ochii pironiţi la cadavrul fluturelui cu simpatie, trebuie să mărturisesc. Mi-am închipuit că ieşise din pădure, satisfăcut şi fericit. Dimineaţa era liniştită. A ajuns aici, modest şi negru, etalîndu-şi fluturarea aripilor sub vasta cupolă a unui cer albastru, care e mereu albastru, pentru toate aripile. Trece pe la fereastra mea, intră şi dă peste mine. Presupun că nu mai văzuse niciodată un om ; nu ştia, aşadar, ce e un om ; a descris nenumărate ocoluri în jurul corpului meu şi a văzut că mă mişcam, că aveam ochi, braţe, picioare, un aer divin, o statură uriaşă. Atunci şi-a zis : „Ăsta e pesemne inventatorul fluturilor“. Gîndul acesta l-a subjugat, l-a îngrozit ; dar spaima, care e plină de sugestii, l-a făcut să creadă că cel mai bun mod de a plăcea creatorului ei era să mă sărute pe frunte, şi m-a sărutat pe frunte. Cînd, alungat de mine, s-a dus să se aşeze pe geam, a văzut de acolo portretul tatei şi nu-i imposibil să fi descoperit o jumătate de adevăr, şi anume că acolo era tatăl inventatorului fluturilor ; şi a zburat să-i cerşească mila.

Dar o lovitură de ştergar i-a curmat aventura. Nu i-a fost de nici un folos imensitatea albastră, nici bucuria florilor, nici alaiul de frunze verzi, împotriva unui ştergar de maşini, două palme de pînză aspră de in. Luaţi aminte ce bine-i să fi superior fluturilor ! Fiindcă, trebuie să spunem, dacă ar fi fost albastru, sau portocaliu, viaţa nu i-ar

fi fost mai în siguranță ; n-ar fi fost imposibil ca eu să-l străpung cu un ac, pentru delectarea ochilor. N-ar fi fost mai în siguranță. Acest din urmă gînd mi-a readus în suflet o mîngîiere ; am lipit degetul mijlociu de cel gros, i-am dat un bobîrnac, și cadavrul a ajuns în grădină. Era și timpul ; acolo se și aflau prevăzătoarele furnici... Nu, mă întorc la gîndul dintîi ; cred că era mai bine pentru el să se fi născut albastru.

XXXII

ȘCHIOAPĂ DIN NAȘTERE

M-am dus să-mi termin pregătirile de drum. Acum nu mai zăbovesc o clipă. Mă întorc la Rio imediat, deși vreun cititor circumspect m-ar putea opri ca să mă întrebe despre capitolul anterior dacă e doar o nerozie sau dacă vrea să însemne o batjocură... Vai, n-am avut-o în vedere pe *dona* Eusébia. Eram gata, cînd ea a intrat în casa mea. Venea să mă invite să-mi amîn plecarea și să merg să mănînc la ea în ziua aceea. Am vrut să refuz ; dar ea a insistat atîta, încît pînă la urmă n-am putut să nu accept ; pe de altă parte, merita acea compensație ; așa că m-am dus.

Eugênia și-a scos podoabele în ziua aceea din pricina mea... Cred că a fost din pricina mea, dacă nu cumva umbla de multe ori așa ; nici cerceii de aur pe care-i purta în ajun nu-i mai atîrnau acum de urechi, două urechi fin tăiate într-un cap de nimfă. O rochie albă simplă, de casă, fără podoabe, și la gît, în loc de broșă, un bob de mărgăritar, și alți doi butoni de mărgăritar la încheietura mîinii, prinzîndu-i mînecile, și nici urmă de brățară.

Aceasta în ceea ce privește corpul ; nu altceva se înfățișa în ceea ce privește spiritul. Idei clare, purtări simple, o anumită grație naturală, un aer de mare doamnă, și nu știu dacă mai era ceva ; ba da, gura, exact gura maică-sii, care îmi amintea episodul din 1814, și atunci simțeam o poftă nebună să-i spun același lucru fetei...

— Acum o să-ți arăt grădina, mi-a spus mama, după ce ne-am sorbit ultimul strop de cafea.

Am ieșit pe terasă, de acolo în grădină, și atunci am observat un lucru care-mi scăpase. Eugênia șchiopăta puțin ; atît de puțin, încît eu chiar am întrebat-o dacă nu cumva s-a lovit la picior. Mama a tăcut ; fata mi-a răspuns fără șovăire :

— Nu, sînt șchioapă din naștere.

Îmi venea să intru în pămînt de rușine ; mi-am zis în gînd că sînt un nenorocit, un necioplit. Într-adevăr, simpla posibilitate de a fi șchioapă era de ajuns ca să n-o mai întreb nimic. Atunci mi-am adus aminte că prima dată cînd am văzut-o — în ajun — fata se apropiase foarte încet de scaunul maică-sii și că în ziua aceea o găsisem așezată la masă. Poate pentru a-și ascunde defectul ; dar de ce-l mărturisea acum ? Am privit-o și am observat că e tristă.

Am încercat să sting urmele lipsei mele de tact ; nu mi-a fost greu, fiindcă mama era, după cum mărturisise, o bătrînă guralivă, și foarte curînd a legat conversația cu mine. Am văzut întregul parc al casei, cu copaci, flori, heleștee cu rațe, spălătorie, nenumărate lucruri pe care ea mi le arăta și le comenta, în timp ce eu, cu coada ochiului, scrutam ochii Eugêniei.

Pe cuvînt de onoare că privirea Eugêniei nu era șchioapă, ci dreaptă, perfect sănătoasă ; venea de la niște ochi negri și liniștiți. Cred că de vreo două-trei ori ochii aceștia s-au plecat, puțin tulburați ; dar numai de două sau trei ori ; în general, mă priveau cu franchețe, fără cutezanță ori izmeneli.

XXXIII

FERICIȚI CEI CARE NU PLEACĂ

Cel mai rău lucru e că era șchioapă. Niște ochi atît de luminoși, o gură atît de proaspătă, o înfățișare atît de seniorială... și șchioapă ! Acest contrast te-ar face să bănuiești că natura e uneori o imensă batjocură. La ce bun frumoasă, dacă-i șchioapă ? De ce șchioapă, cînd e frumoasă ? Aceasta era întrebarea pe care mi-o pusesem întorcîndu-mă acasă, pe înserat, fără a putea dezlega enigma. Cel mai bun lucru pe care-l ai de făcut, cînd nu poți dezlega o enigmă, e s-o azvîrli pe fereastră ; așa am și făcut ; am luat ștergarul și am alungat acest nou fluture negru care bătea din aripi în creierul meu. M-am simțit ușurat și m-am dus la culcare. Dar visul, care este o despicătură a spiritului, a lăsat din nou să intre mica vietate și așa se face că toată noaptea m-am frămîntat cu taina aceasta fără a reuși să mi-o explic.

Cînd m-am sculat a doua zi de dimineață, ploua, și mi-am amînat plecarea ; dar în ziua următoare era o dimineață cu cer senin și albastru, și cu toate acestea am rămas, și la fel a treia zi, și a patra, pînă la sfîrșitul săptămînii. Dimineți răcoroase, plăcute, îmbietoare ; de la Rio familia mă chema, și mireasa, și parlamentul, și eu nu răspundeam la nici una din aceste chemări, extaziat la picioarele acelei Venus șchioape. Extaziat e un fel de a spune în stil elevat ; nu era extaz, ci plăcere, o satisfacție fizică și morală de o natură deosebită. O iubeam, ce-i drept ; lîngă această copilă atît de simplă, fiică nelegitimă și șchioapă, rod al iubirii și al disprețului, lîngă ea mă simțeam bine, și cred că ea se simțea și mai bine alături de mine. Și aceasta se petrecea la Tijuca. O eglogă simplă. *Dona* Eusébia ne supraveghea, dar puțin ; îmbina necesitatea cu conveniența. Fiica, în acea primă explozie a naturii, îmi încredința sufletul ei înflorit.

— Plecaţi mîine ? m-a întrebat sîmbătă.
— Aşa am de gînd.
— Nu plecaţi.

N-am plecat şi am adăugat un verset la *Evanghelie :* „Fericiţi cei care nu pleacă, căci al lor e primul sărut al fetelor." Într-adevăr, duminică am primit acest prim sărut al Eugêniei, primul sărut pe care nici un alt bărbat nu i-l luase pînă atunci, şi nu furat ori smuls, ci dăruit cu candoare, aşa cum un datornic cinstit îşi plăteşte datoria. Sărmană Eugênia ! De-ai ştii ce gînduri îmi treceau prin minte în clipele acelea ! Tu, înfiorată de tulburare, cu braţele atîrnînd de umerii mei, văzînd în mine pe mult-doritul tău soţ, şi eu cu ochii în 1814, la grădină, la Vilaça, şi bănuind că nu puteai să-ţi desminţi sîngele, originea.

Dona Eusébia a intrat pe neaşteptate, dar nu chiar atît de repede încît să ne afle lipiţi unul de altul. Eu am făcut cîţiva paşi spre fereastră ; Eugênia s-a aşezat ca să-şi aranjeze una din cozi. Ce prefăcătorie graţioasă ! Ce artă infinită şi delicată ! Ce ipocrizie profundă ! Şi toate acestea în chip firesc, viu, nestudiat, firesc ca pofta de mîncare, firesc ca somnul. Cu atît mai bine ! *Dona* Eusébia n-a bănuit nimic.

XXXIV

UNUI SUFLET SENSIBIL

Există, printre cele cinci sau zece persoane care mă citesc, un suflet sensibil, care e cu siguranţă puţintel supărat de capitolul anterior, începe să tremure pentru soarta Eugêniei, şi poate... da, poate în straturile lui cele mai adînci mă consideră un cinic. Cinic, eu, suflete sensibil ? Pe coapsa Dianei ! Această insultă merită să fie spălată

în sînge, dacă sîngele ar spăla ceva pe lumea asta. Nu, suflete sensibil, eu nu sînt cinic : am fost om ; creierul meu a fost o scenă pe care se reprezentau tot felul de piese, drama sacră, cea austeră, melodrama, graţioasa comedie, dezlînata farsă, *autos sacramentales,* bufoneriile, un *pandemonium,* suflete sensibil, o învălmăşeală de lucruri şi de persoane, în care ai fi putut să vezi de toate, de la trandafirul din Smirna pînă la tufa din grădina ta, de la magnificul pat al Cleopatrei pînă la colţul de plajă unde cerşetorul doarme zgribulit. Se încrucişează pe această scenă gînduri pe diferite naturi şi croieli. Nu era acolo loc doar pentru vulturi şi colibri ; era loc şi pentru melci fără casă şi broaşte rîioase. Retrage-ţi, deci, expresia, suflete sensibil, stăpîneşte-ţi nervii, şterge-ţi ochelarii — fiindcă uneori de vină-s ochelarii — şi să încheiem odată cu această floare din grădină.

XXXV

DRUMUL DAMASCULUI

Ei bine, s-a întîmplat ca, opt zile mai tîrziu, fiind eu pe drumul Damascului, să aud un glas misterios care-mi şoptea cuvintele din *Sfînta Scriptură (Faptele,* IX, 7) : „Ridică-te şi intră în oraş". Glasul acesta ieşea din mine însumi şi avea două origini : mila, care mă dezarma în faţa candoarei acestei copile, şi spaima de a nu ajunge s-o iubesc cu adevărat şi de a mă însura cu ea. O nevastă şchioapă ! Cît priveşte acest al doilea motiv al plecării mele, ea l-a ghicit fără îndoială şi mi l-a spus. Eram pe terasă, într-o luni după-amiază, şi eu am anunţat-o că a doua zi de dimineaţă aveam să plec.

— La revedere, a suspinat ea, întinzîndu-mi mîna cu simplitate ; bine faci.

Şi cum eu nu-i spuneam nimic, a continuat :

— Bine faci că fugi de ridicolul de a te căsători cu mine.

Voiam să-i spun că nu-i aşa ; ea s-a retras încet, stăpînindu-şi lacrimile. Am ajuns-o după cîţiva paşi şi i-am jurat pe toţi sfinţii din cer că eram silit să mă întorc la Rio, dar că nu încetam s-o iubesc şi încă mult ; tot ce spuneam lăsa impresia unor hiperbole reci, pe care ea le-a ascultat fără să spună nimic.

— Nu mă crezi ? am întrebat-o în cele din urmă.

— Nu, şi-ţi spun că bine faci.

Am vrut s-o reţin, dar privirea pe care mi-a aruncat-o n-a mai fost de rugăminte, ci de poruncă. Am plecat din Tijuca a doua zi de dimineaţă, niţel amărît, dar şi niţel satisfăcut. Îmi spuneam că era de datoria mea să-l ascult pe tata, că se cuvenea să îmbrăţişez cariera politică... că mă aşteptau constituţia... şi logodnica mea... şi calul meu...

XXXVI

APROPO DE CIZME

Tata, care nu mă aştepta, m-a îmbrăţişat plin de duioşie şi de recunoştinţă.

— Acum ai venit cu adevărat ? mi-a spus. Pot în sfîrşit să ?...

L-am lăsat fără răspuns la această întrebare şi m-am dus să-mi scot cizmele, care mă strîngeau. După ce m-am uşurat, am respirat adînc şi m-am întins pe pat cît eram de lung, în timp ce picioarele mele, şi odată cu ele tot trupul meu, intrau într-o relativă fericire. Atunci m-am gîndit că cizmele strîmte sînt una dintre cele mai mari bucurii de pe pămînt, fiindcă, făcînd să te doară picioarele, dau naştere plăcerii de a te descălţa. Te dor picioarele,

nefericitule, dezmorțește-ți-le tu pe urmă, și iată că ai obținut o fericire ieftină, pe gustul cizmarilor și al lui Epicur. În timp ce gîndul acesta mă frămînta în faimosul trapez, îmi aruncam privirile spre Tijuca, unde o vedeam pe copila șchioapă pierzîndu-se în zarea trecutului, și simțeam că inima mea nu va întîrzia mult și-și va scoate și ea cizmele. Și desfrînata de ea și le-a scos. Patru sau cinci zile mai tîrziu savuram acest rapid, inefabil și liber consimțit moment de plăcere care urmează după o durere ascuțită, după o grijă, după o supărare... De aici trag concluzia că viața e cel mai ingenios fenomen, fiindcă ascute foamea cu scopul de a oferi ocazia de a mînca, și n-a inventat bătăturile decît pentru că acestea desăvîrșesc fericirea pămîntească. Ascultați ce vă spun : toată înțelepciunea omenească nu face cît o pereche de cizme care vă strîng.

Dar tu, Eugênia mea, tu niciodată nu ți le-ai scos ; ai mers pe drumul vieții șchiopătînd de un picior și de iubire ; tristă ca înmormîntările sărace, solitară, tăcută, harnică, pînă ce ai ajuns și tu pe tărîmul cestălalt... N-o să știu niciodată dacă existența ta era sau nu necesară pentru secolul acesta. Cine știe ? Poate că o figurantă mai puțin ar fi făcut să cadă spectacolul tragediei umane.

XXXVII

ÎN SFÎRȘIT !

În sfîrșit ! Iat-o pe Virgília. Înainte de a ne duce acasă la consilierul Dutra, l-am întrebat pe tata dacă exista vreo înțelegere prealabilă de căsătorie.

— Nici o înțelegere. Mai de mult, stînd de vorbă cu el despre tine, i-am mărturisit dorința de a te vedea depu-

tat ; şi am vorbit în aşa fel, încît el a promis să facă ceva, şi cred că va face. Cît priveşte logodnica, e numele pe care-l dau unei fetişcane ca o bijuterie, o floare, o stea, un lucru rar... ; e fiica lui ; m-am gîndit că, dacă te-ai însura cu ea, ai ajunge mai repede deputat.

— Numai atît ?

— Numai atît.

Ne-am dus deci la Dutra. Bărbatul ăsta era o perlă, surîzător, jovial, niţel iritat de racilele publice, dar fără a-şi pierde speranţa că le va vindeca iute. Candidatura mea i s-a părut îndreptăţită. Se cuvenea totuşi să aştept cîteva luni. Şi apoi mi-a prezentat-o pe soţia lui — o femeie respectabilă — şi pe fiică-sa, care n-a dezminţit cu nimic panegiricul tatei. Vă jur că nu l-a desminţit cu nimic. Recitiţi capitolul XXVII. Eu, care aveam ideile mele cu privire la fată, am privit-o într-un anumit fel ; ea, care nu ştiu dacă avea şi ea ideile ei, nu s-a uitat la mine altfel decît eu la ea ; şi primul nostru schimb de priviri a fost pur şi simplu conjugal. După o lună eram prieteni intimi.

XXXVIII

A PATRA EDIŢIE

— Vino să cinezi cu noi mîine, mi-a spus Dutra într-o seară.

Am acceptat invitaţia. A doua zi, am poruncit să mă aştepte trăsura în piaţa São Francisco de Paula şi am făcut o plimbare prin centrul oraşului. Vă reamintiţi de teoria mea despre ediţiile umane ? Aflaţi atunci că, pe vremea aceea, eu mă aflam la a patra ediţie, revizuită şi corectată, dar încă bîntuită de neglijenţe şi barbarisme ; defect

care, pe de altă parte, avea o oarecare compensație în tipul literei, care era elegant, și în legătură, care era luxoasă. După ce am dat cîteva raite prin centru, cînd treceam pe Rua dos Ourives, mă uit la ceas și-mi cade geamul pe caldarîm. Intru în prima prăvălie pe care-o văd ; era o dugheană prăpădită, întunecoasă și plină de praf.

În fund, după tejghea, stătea o femeie, al cărui chip galben și plin de ciupituri de vărsat nu-l puteai distinge prea ușor, de la prima vedere ; dar cînd reușeai să-l distingi aveai parte de un spectacol interesant. Nu putea să fi fost urîtă, dimpotrivă, se vedea că fusese frumoasă, ba chiar foarte frumoasă ; dar boala și bătrînețea precoce îi distruseseră strălucirea și grația. Ciupiturile de vărsat fuseseră îngrozitoare ; semnele, mari și numeroase, formau ridicături și adînciturî, coline și văiuge, și dădeau o senzație de glaspapir gros, extrem de gros. Ochii erau partea cea mai frumoasă a feței, și aveau o expresie ciudată și respingătoare, care s-a schimbat, totuși, de îndată ce eu am început să vorbesc. Cît despre păr, era sur și aproape la fel de prăfuit ca intrarea în prăvălie. Pe unul din degetele de la mîna stîngă strălucea un diamant. Veți crede, oh, cititori de mîine ? Femeia aceea era Marcela.

N-am recunoscut-o imediat ; era greu ; dar ea m-a recunoscut deîndată ce am început să vorbesc. Ochii i-au scînteiat și și-au schimbat expresia obișnuită, care a făcut loc alteia, dulci și pe jumătate tristă. I-am surprins o mișcare de parcă ar fi vrut să se ascundă ori să fugă ; era instinctul vanității, care n-a durat decît o secundă. Marcela și-a revenit și a zîmbit.

— Vrei să cumperi ceva ? mi-a spus întinzîndu-mi mîna.

N-am răspuns nimic. Marcela a înțeles cauza tăcerii mele (nu era greu) și a șoptit doar, după cît pot să cred, în ceea ce privește ponderea pe care o aveau uimirea din

prezent şi amintirea trecutului şi care dintre ele pre cumpănea. Mi-a oferit un scaun şi, rămînînd dincolo d tejghea, mi-a vorbit pe larg despre ea, despre viaţa p care o dusese, despre lacrimile pe care eu o făcusem să l verse, despre nostalgiile, despre dezastrele şi, în sfîrşi despre ciupiturile de vărsat care-i distruseseră faţa, despre timp, care a ajutat boala, grăbindu-i decăderea Într-adevăr, avea sufletul decrepit. Vînduse tot, aproap tot ; un bărbat care-o iubise cîndva şi care a murit î braţele ei i-a lăsat acea prăvălie de orfevrărie, dar, pentr ca nenorocirea să fie completă, acum prăvălia era puţi frecventată — poate din pricina faptului neobişnuit c era ţinută de o femeie. Îndată după aceea m-a rugat să povestesc viaţa mea. Nu mi-a trebuit mult timp ca să satisfac curiozitatea ; viaţa mea nu era nici lungă, nic interesantă.

— Te-ai căsătorit ? a întrebat Marcela, la sfîrşitul naraţiunii mele.

— Încă nu, i-am răspuns sec.

Marcela a aruncat o privire în stradă, cu atonia celui care reflectează sau îşi aduce aminte de ceva ; eu mă lăsasem în voia trecutului şi, între amintiri şi doruri, m-am întrebat din ce motive făcusem atîtea nebunii. Desigur, aceasta nu era Marcela din 1822 ; dar oare frumuseţea ei din alte timpuri meritase măcar a treia parte din sacrificiile mele ? Asta încercam eu să aflu, luînd un interogatoriu chipului Marcelei. Chipul îmi spunea că nu ; şi în acelaşi timp ochii ei îmi spuneau că şi înainte, la fel ca acum, ardea în ei flacăra lăcomiei. Ai mei n-au ştiut s-o vadă ; erau ochi de ediţia întîi.

— Dar de ce ai intrat aici ? M-ai văzut din stradă ? a întrebat ea, ieşind din acea stare de letargie.

— Nu ; credeam că intru într-o ceasornicărie ; voiam să cumpăr o sticlă pentru ceasul ăsta ; mă duc în altă parte ; scuză-mă ; mă grăbesc.

Marcela a oftat cu tristeţe. Adevărul e că eu mă simţeam incomodat şi supărat în acelaşi timp şi doream să mă văd cît mai departe de prăvălia aceea. Marcela, totuşi, a chemat un servitor negru, i-a dat ceasul şi, în pofida protestelor mele, l-a trimis la o prăvălie apropiată să cumpere geamul. N-aveam ce face ; m-am aşezat din nou. Atunci ea a spus că voia să se bucure de protecţia cunoscuţilor de altădată ; m-a făcut să văd că mai devreme ori mai tîrziu era firesc să mă însor şi m-a asigurat că-mi va da bijuterii fine la preţuri mici. N-a spus preţuri mici, dar a folosit o metaforă delicată şi transparentă. Am început să bănuiesc că nu suferise nici un dezastru (în afară de boală), că avea banii puşi la loc sigur, şi că încerca să facă afaceri cu mine numai şi numai în scopul de a-şi satisface pasiunea de cîştig, care era viermele ce rodea acea existenţă ; exact acelaşi lucru mi s-a spus mai tîrziu.

XXXIX

VECINUL

În timp ce eu făceam acea reflecţie, a intrat în prăvălie un individ scund, fără pălărie, care ţinea de mînă o fetiţă de vreo patru ani.

— Cum a fost dimineaţa asta ? l-a întrebat Marcela.

— Aşa şi aşa. Vino-ncoace, Maricota.

Individul a ridicat-o în braţe pe copilă şi a trecut-o dincolo de tejghea.

— Hai, i-a spus ; întreab-o pe *dona* Marcela ce mai face. Era nerăbdătoare să vină aici ; dar maică-sa n-a putut s-o îmbrace... Ce zici, Maricota ? Cere-i binecuvîntarea... Ai grijă de nuiaua de gutui ! Aşa... Nici nu-ţi închipui ce-a făcut acasă ; vorbeşte de dumneata fără încetare, şi

aici parcă-i mută. Nu mai departe decît ieri... Să-i spun, Maricota ?

— Nu, tată, nu-i spune.

— E ceva urît, că nu vrei să-mi spună ? a întrebat Marcela, mîngîind uşor obrazul fetiţei.

— Atunci, să-ţi spun ; maică-sa o învaţă să spună în fiecare seară *Tatăl-nostru* şi *Ave-Maria*, pentru Sfînta Fecioară ; dar fata a venit ieri să-mi spună cu un glas foarte smerit... ştii ce ? că voia să spună rugăciunile pentru Sfînta Marcela.

— Drăguţa de ea ! a spus Marcela sărutînd-o.

— E o iubire, o pasiune cum dumneata nici nu-ţi închipui. Maică-sa zice că e fermecată.

Individul a mai povestit apoi cîteva lucruri, toate foarte agreabile, şi în sfîrşit a plecat, luînd-o cu el pe fetiţă, nu fără a-mi arunca o privire întrebătoare sau bănuitoare. Am întrebat-o pe Marcela cine e.

— E ceasornicarul de alături, un om cumsecade ; nevastă-sa e la fel ; şi fata lor e încîntătoare, nu-i aşa ? Se pare că mă iubeşte mult... ; sînt oameni de treabă.

Spunînd aceste cuvinte, Marcela avea un tremur de bucurie în glas ; obrazul ei parcă a fost inundat de un val de fericire.

XL

ÎN TRĂSURĂ

Tocmai atunci a intrat negrul aducînd ceasul cu un geam nou. Era şi timpul ; începuse să devină apăsătoare pentru mine şederea acolo ; i-am dat o monedă de argint servitorului ; Marcelei i-am spus că mă voi întoarce cu altă ocazie şi am ieşit întinzînd pasul. Ca să spun tot,

trebuie să mărturisesc că inima îmi bătea puțin mai tare decît de obicei ; dar era un fel de bătaie ca pentru mort. Sufletul îmi era îmbătat de senzații opuse. Notați că în ziua aceea totul îmi ieșise din plin pînă atunci. La prînz tata mi-a recitat cu anticipație primul discurs pe care-l aveam de pronunțat în camera deputaților ; ne-am prăpădit de rîs, și împreună cu noi a rîs și soarele, care strălucea foarte tare, ca în cele mai frumoase zile din lume ; în același fel cu care Virgília avea să rîdă desigur cînd aveam să-i povestesc fanteziile noastre de la dejun. Și iată că tocmai atunci îmi cade geamul de la ceas ; intru în prima prăvălie care-mi iese în cale ; trecutul se ridică în fața mea ; mă sfîșie și mă sărută ; mă interoghează, cu un chip ros de doruri și de vărsat...

Trecutul l-am lăsat acolo ; m-am vîrît în mare grabă în trăsură, care mă aștepta în piața São Francisco de Paula, și am poruncit birjarului să mîne iute pe unde are chef. Birjarul a dat bice cailor, trăsura a început să mă zguduie, arcurile gemeau, roțile brăzdau adînc noroiul pe care-l lăsase ploaia recentă, și cu toate acestea mi se părea că mă aflu în același loc. Nu-i așa că există, uneori, un anumit vînt călduț, nici tare, nici aspru, dar în schimb sufocant, care nu ne smulge pălăria din cap, nici nu învîrtejește fustele femeilor, și care totuși este sau pare să fie mai rău decît dacă ar face și una și cealaltă, fiindcă descurajează, slăbește și parcă dizolvă spiritele ? Eu duceam cu mine acest vînt ; și, fiind sigur că suflase pentru că mă aflam la acea răspîntie între trecut și prezent, doream cu ardoare să ies la suprafața viitorului. Cel mai rău lucru era că trăsura nu înainta.

— João ! i-am strigat birjarului. Merge sau nu merge trăsura ?

— Vai, domnișorule. Am oprit în fața porții lui dom' consilier.

XLI

HALUCINAȚIA

Era adevărat. Am intrat în grabă; am găsit-o pe Virgília nelinișitită, prost dispusă, cu fruntea înnegurată. Maică-sa, care era surdă, era cu ea în salon. După ce am încheiat salutările, fata mi-a spus sec :

— Te-am așteptat să vii mai devreme.

M-am scuzat cum am putut mai bine, am dat vina pe cal, care s-a încăpățînat și n-a mai vrut să meargă, pe un prieten, care mă oprise. Deodată glasul îmi piere pe buze, rămîn paralizat de uimire. Virgília... să fie oare Virgília tînăra aceea ? Am privit-o îndelung, și senzația a fost atît de îngrozitoare, încît m-am dat un pas înapoi și mi-am ferit privirea. M-am uitat apoi din nou la ea. Vărsatul îi ciupise toată fața ; pielea, încă atît de fină, atît de trandafirie și atît de curată în ajun, mi se părea acum galbenă, însemnată de același flagel care devastase chipul spanioloaicei. Ochii, care erau neastîmpărați, se ofiliseră ; avea buzele triste și atitudinea obosită. Am privit-o cu luare aminte ; i-am luat mîna și am chemat-o cu blîndețe spre mine. Nu mă înșelam ; erau ciupituri de vărsat. Cred că am făcut un gest de repulsie.

Virgília s-a depărtat și s-a dus să se așeze pe sofa. Eu am rămas un timp cu ochii pironiți la picioarele mele. Trebuia să plec sau să rămîn ? Am respins primul gînd, care era pur și simplu absurd, și m-am îndreptat spre Virgília, care stătea așezată în tăcere. Doamne ! Era din nou proaspătă, juvenilă, era înfloritoarea Virgília. În zadar am căutat pe fața ei vreo urmă de boală ; nu era nici una ; avea pielea fină și albă ca de obicei.

— Nu m-ai mai văzut pînă acum niciodată ? a întrebat Virgília, văzînd că eu o priveam cu atîta luare aminte.

— Atît de frumoasă, niciodată.

M-am așezat, în timp ce Virgília, tăcută, făcea să-i pocnească unghiile. S-au așternut atunci cîteva clipe de tăcere. I-am vorbit despre lucruri străine de incidentul dinainte. Dar ea nu-mi răspundea nimic, nici măcar nu mă vedea. Dacă n-ar fi fost zgomotul pe care-l făcea pocnindu-și unghiile, ai fi zis că e statuia Tăcerii. O singură dată m-a învrednicit cu o privire, dar foarte de sus, ridicînd colțul stîng al buzei și încruntîndu-și sprîncenele pînă și le-a împreunat ; tot acest ansamblu de gesturi dădea chipului ei o expresie jumătate comică, jumătate tragică.

Era o oarecare afectare în disprețul acela ; era un gest manierist. În forul ei interior suferea, și nu puțin, indiferent dacă era o suferință reală sau numai ciudă ; și cum durerea care se ascunde doare mai tare, e foarte probabil că Virgília suferea de două ori mai mult decît ar fi trebuit să sufere în realitate. Dar cred că e cazul să mă opresc, fiindcă am trecut în domeniul metafizicii.

XLII

CARE I-A SCĂPAT LUI ARISTOTEL

Un alt lucru care mi se pare metafizic e acesta : se imprimă o mișcare unei bile, de exemplu ; aceasta se rostogolește, se ciocnește cu o altă bilă, îi transmite impulsul, și iată acum cea de a doua bilă rostogolindu-se la fel cum s-a rostogolit prima. Să presupunem că prima bilă se numește... Marcela — e o simplă presupunere — ; cea de a doua Brás Cubas ; cea de a treia, Virgília. Rezultă că Marcela, primind primul bobîrnac al trecutului, s-a rostogolit pînă s-a lovit de Brás Cubas, care, cedînd forței impulsive, a început să se rostogolească și el pînă s-a

lovit de Virgília, care n-avea nimic de-a face cu prima bilă ; și iată cum, prin simpla transmitere a unei forțe, se ating extremele sociale și se stabilește un lucru pe care-l putem numi... solidaritatea plictiselii omenești. Cum de i-o fi scăpat acest capitol lui Aristotel ?

XLIII

MARCHIZĂ, FIINDCĂ EU VOI FI MARCHIZ

Cu siguranță că Virgília era un drăcușor, un drăcușor angelic, dacă vreți, dar era, și atunci...

Atunci a apărut Lôbo Neves, un om care nu era mai svelt ca mine, nici mai elegant, nici mai citit, nici mai simpatic, totuși a reușit să mi-o sufle pe Virgília și odată cu ea candidatura, în numai cîteva săptămîni, cu o impetuozitate cu adevărat cezariană. Faptul n-a fost precedat de nici o ceartă ; n-a existat nici o supărare din partea familiei Virgíliei. Dutra a venit să-mi spună, într-o bună zi, să aștept un alt prilej potrivit, deoarece candidatura lui Lôbo Neves era sprijinită de persoane foarte influente. Și eu am cedat : acesta a fost începutul înfrîngerii mele. O săptămînă mai tîrziu, Virgília l-a întrebat pe Lôbo Neves, zîmbind, cînd va fi ministru.

— De-ar fi după voia mea, aș fi chiar acum ; după voia celorlalți, peste un an.

Virgília a replicat :

— Îmi promiți că mă vei face cîndva baroneasă ?

— Marchiză, fiindcă eu voi fi marchiz.

Din acea clipă am pierdut partida. Virgília a făcut o comparație între vultur și păun și a ales vulturul, lăsîndu-l pe păun cu stupoarea și ciuda lui și cele cîteva sărutări pe care apucase să i le dea. Poate cinci sărutări, dar

chiar de-ar fi fost zece, aceasta nu însemna absolut nimic. Buzele bărbatului nu sînt asemeni copitei calului lui Atila, care pustia pămîntul pe unde călca ; sînt tocmai contrariul.

XLIV

UN CUBAS !

Tata a rămas uimit de deznodămîntul acelei relaţii şi chiar mi se pare că nu alta a fost cauza morţii lui. Îşi închipuise atîtea castele, îşi făcuse atîtea şi atîtea visuri, încît nu putea să le vadă năruindu-se în felul acesta fără să sufere o comoţie puternică în întregul organism. La început n-a vrut să creadă. Un Cubas ! O ramură a arborelui familiei Cubas ! Şi spunea aceasta cu atîta convingere, încît eu, informat încă de pe atunci de dogăria noastră, am uitat pentru o clipă de nestatornicia femeii pentru a contempla doar acel fenomen, nu neobişnuit, dar oricum foarte interesant : o imaginaţie care se transformase în conştiinţă.

— Un Cubas ! îmi repeta în dimineaţa următoare la ora dejunului.

Dejunul n-a fost prea vesel ; eu însumi eram mort de somn. Nu putusem dormi o bună parte din noapte. Din pricina dragostei ? Cu neputinţă ; nu iubeşti de două ori aceeaşi femeie, şi eu, care aveam s-o iubesc pe femeia aceea, cîtva timp mai tîrziu, nu mă simţeam atunci ataşat de ea prin nici o altă legătură, în afară de o fantezie trecătoare, oleacă de obedienţă şi multă înfumurare. Şi acestea sînt de ajuns pentru a explica insomnia ; era ciudă, o ciudă ascuţită ca un vîrf de ac, care s-a risipit, ca urmare a ţigărilor, a loviturilor de pumn şi a lecturilor in-

termitente, pînă cînd s-au ivit zorile, cel mai liniştit revărsat de zori din cîte am avut parte.

Dar eu eram tînăr ; aveam leacul în mine însumi. Tata, în schimb, n-a putut suporta uşor lovitura aceea. Dacă mă gîndesc bine, s-ar putea să nu fi murit chiar din pricina acelui dezastru ; dar că acel dezastru i-a agravat ultimele dureri e un lucru sigur. A murit după patru luni, abătut, trist, stăpînit de o îngrijorare intensă şi continuă, asemănătoare cu remuşcarea, o dezamăgire mortală, care i-a înlocuit reumatismele şi accesele de tuse. A mai avut o jumătate de oră de bucurie, cînd unul din miniştrii de atunci i-a făcut o vizită. I-am văzut — îmi aduc bine aminte — i-am văzut zîmbetul plăcut de altădată şi în ochi avea o concentrare de lumină, care era, ca să spunem aşa, ultima scăpărare a acelui suflet muribund. Dar tristeţea s-a întors imediat după aceea, tristeţea de a muri fără să mă vadă instalat într-un post înalt, cum desigur mi se cuvenea.

— Un Cubas !

A murit la cîteva zile după vizita ministrului, într-o dimineaţă de mai ; la căpătîiul lui se aflau cei doi copii ai săi, Sabina şi eu, precum şi unchiul Ildefonso şi cumnatul meu. A murit fără ca ştiinţa medicilor să-i slujească la ceva, nici dragostea noastră, nici îngrijirile, care au fost destule, nici nimic altceva ; trebuia să moară şi a murit.

— Un Cubas !

XLV

NOTE

Suspine, lacrimi, casa îndoliată, catifea neagră la intrare, un om care a venit să îmbălsămeze cadavrul, altul

care a luat măsurile pentru sieriu ; catafalc, sfeşnice, invitaţii, invitaţi care intrau, încet, cu paşi uşori şi strîngeau mîna membrilor familiei, unii trişti, cu toţii serioşi şi tăcuţi, preot şi dascăl, rugăciuni, stropire cu agheasmă, momentul cînd s-a închis sicriul, cu cuie şi lovituri de ciocan, şase persoane care-l ridică de pe catafalc şi-l duc pe umeri şi-l coboară cu dificultate pe scară, fără să ţină seama de ţipetele, suspinele şi lacrimile care şiroiau pe feţele membrilor familiei, şi ajung pînă la carul mortuar, şi-l aşază deasupra, şi petrec şi strîng curelele, trăsurile pornesc una după alta... Acestea sînt notele, asemănătoare cu un simplu inventar, pe care le-am luat pentru un capitol trist şi banal pe care nu-l mai scriu.

XLVI

MOŞTENIREA

Cititorul e rugat să ne vadă la opt zile după moartea tatei. Sora mea aşezată pe sofa ; puţin mai aproape, Cotrim, în picioare, sprijinit de o consolă, cu braţele încrucişate şi muşcîndu-şi mustaţa ; eu plimbîndu-mă de colo-colo, cu ochii în pămînt. Doliu mare. Tăcere profundă.

— Dar la urma urmei, a spus Cotrim, casa aceasta valorează ceva mai mult de treizeci de *contos ;* să presupunem că valorează treizeci şi cinci...

— Face cincizeci, l-am întrerupt ; Sabina ştie că a costat cincizeci şi opt...

— Se poate să fi costat şi şaizeci, a răspuns Cotrim ; dar nu înseamnă că a şi valorat atîta, şi cu atît mai puţin că valorează şi acum. Tu ştii că preţul caselor, de cîţiva ani, a scăzut mult. Uite, dacă aceasta face cinci-

zeci de *contos*, atunci cît face casa pe care o vrei pentru tine, cea din afara orașului ?

— Să nu mai vorbim despre asta ! E o casă veche...

— Veche ! a exclamat Sabina, ridicînd mîinile spre tavan.

— Vrei să zici că-i nouă ?

— Uite, frate, las-o baltă, a spus Sabina ridicîndu-se de pe sofa ; putem aranja totul în bună înțelegere și cu sinceritate. De exemplu, Cotrim nu acceptă negrii, îi vrea doar pe vizitiul tatei și pe Paulo.

— Vizitiul nu, am răspuns ; trăsura-mi rămîne mie, și n-am să umblu acum să caut alt vizitiu.

— Bine ; rămîn cu Paulo și Prudêncio.

— Prudêncio e liber.

— Liber ?

— De doi ani.

— Liber ? Oh, cum hotăra taică-tu lucrurile astea fără să anunțe pe nimeni nimic ! Bine. Cît privește argintăria, presupun că n-a eliberat și argintăria...

Ajunsesem la subiectul cel mai delicat : argintăria, vechea veselă de argint de pe vremea lui Dom José [1], partea cea mai importantă din moștenire, atît prin finețea cu care era lucrată și prin vechimea ei, cît și prin originea proprietății ; tata zicea că, pe vremea cînd era vicerege al Braziliei, contele de Cunha i-o dăruise străbunicului meu Luis Cubas.

— Cît privește argintăria, a continuat Cotrim, nu m-ar interesa absolut deloc, dacă n-ar fi dorința soră-tii de a rămîne cu ea ; și cred că are dreptate. Sabina e căsătorită și are nevoie de o veselă fină, prezentabilă. Tu ești holtei, nu dai recepții, nu...

— Dar pot să mă căsătoresc.

— De ce ? m-a întrerupt Sabina.

Era atît de sublimă această întrebare, încît timp de cîteva clipe m-a făcut să uit interesele. Am zîmbit ; am

[1] *Dom José Manuel I*, rege al Portugaliei între 1750 și 1777 (n.t.).

luat mîna Sabinei, i-am dat cîteva lovituri uşoare în palmă, toate acestea într-un mod atît de afectuos, încît Cotrim a interpretat gestul meu ca pe o încuviinţare şi mi-a mulţumit.

— Cum ? am protestat eu. N-am cedat cu nimic şi nici n-o să cedez.

— Nu cedezi ?

Am scuturat din cap.

— Lasă asta, Cotrim, i-a spus sora mea bărbatului ei ; întreabă-l dacă vrea să rămînă şi cu hainele pe care le-avem pe noi ; că numai asta mai lipsea.

— Nu mai lipseşte nimic. Vrea trăsura, vrea vizitiul, vrea argintăria, vrea tot. Uite, e mult mai simplu să ne dai în judecată şi să dovedeşti cu martori că Sabina nu e sora ta, că eu nu sînt cumnatul tău şi că Dumnezeu nu e Dumnezeu. Fă asta şi nu pierzi nimic, nici o linguriţă. Bine, prietene, să trecem la altceva !

Era atît de iritat, şi eu nu mai puţin, încît m-am gîndit să-i propun o soluţie de conciliere : să împărţim argintăria. El a rîs şi m-a întrebat care din noi avea să ia samovarul şi care zaharniţa ; după această întrebare a declarat că vom avea timp să ne limităm pretenţiile, cel puţin la judecată, dacă nu altfel. Între timp Sabina se dusese la fereastra care dădea spre grădină ; după o clipă s-a întors şi a propus să mi-l cedeze pe Paulo şi încă un negru, cu condiţia să rămînă ea cu argintăria ; eu tocmai voiam să spun că nu-mi convine, dar Cotrim mi-a luat-o înainte şi a spus acelaşi lucru :

— Asta niciodată ! Eu nu fac pomeni ! a strigat.

Am cinat într-o atmosferă tristă. Unchiul meu canonicul şi-a făcut apariţia puţin după masă şi a mai putut asista la o mică ciondăneală.

— Fiii mei, a spus, amintiţi-vă că fratele meu a lăsat o pîine foarte mare, care vă ajunge s-o împărţiţi cu toţii.

Dar Cotrim a răspuns :

— Te cred, te cred. Dar problema nu e aici pîinea, ci untul. Eu unul nu pot înghiți pîinea goală.

S-a făcut în cele din urmă împărțeala ; dar am rămas certați. Trebuie să vă spun că oricum mi-a părut rău că m-am certat cu Sabina. Eram prieteni atît de buni ! Jocuri de copii, ciondăneli ale primilor ani, bucurii și triste ale vîrstei adulte, am împărțit de multe ori această pîine a bucuriei și a mizeriei, frățește, ca buni frați ce eram. Dar acum ne dușmăneam. La fel ca frumusețea Marcelei, care s-a risipit odată cu apariția ciupiturilor de vărsat.

XLVII

CLAUSTRATUL

Marcela, Sabina, Virgília. Uitați-mă cum contopesc toate contrastele, de parcă aceste nume și persoane n-ar fi decît moduri de a fi ale afectelor mele interioare. Pană cu obiceiuri rele, pune o cravată stilului tău, îmbracă-l cu o cămașă cu gulerul mai puțin murdar ; și atunci da, atunci poți veni cu mine ; intră în casa aceasta, întinde-te în hamacul acesta care m-a legănat cea mai mare parte a anilor scurși de la inventarul averii lăsate de tata pînă în 1842. Vino ; dacă ajunge pînă la tine vreo adiere de parfum, să nu crezi că l-am împrăștiat pentru desfătarea mea ; e o urmă a vreunei N., sau Z., sau U., căci toate aceste majuscule și-au legănat aici eleganta lor desfrînare. Dar dacă pe lîngă parfum vrei și altceva, pune-ți pofta-n cui, fiindcă n-am păstrat nici portrete, nici scrisori, nici amintiri ; chiar și emoția s-a risipat, și n-au rămas decît literele inițiale.

Am trăit pe jumătate claustrat, ieșind doar din cînd în cînd la vreun bal, ori la teatru, ori la vreo conferință,

dar cea mai mare parte a timpului o petreceam cu mine însumi. Trăiam ; mă lăsam purtat de fluxul şi refluxul evenimentelor şi zilelor, ba zbuciumate, ba liniştite, cînd ros de ambiţii, cînd cuprins de deznădejde. Scriam politică şi făceam literatură. Trimeteam articole şi versuri la ziare, şi am ajuns să dobîndesc o oarecare reputaţie de polemist şi de poet. Cînd îmi aminteam de Lôbo Neves, care era acum deputat, şi de Virgília, viitoare marchiză, mă întrebam de ce să nu fiu eu mai bun deputat şi mai bun marchiz decît Lôbo Neves, eu, care valoram mai mult, mult mai mult decît el ; şi spuneam aceasta privindu-mi vîrful nasului...

XLVIII

UN VĂR AL VIRGÍLIEI

— Ştii cine a venit ieri din São Paulo ? m-a întrebat într-o seară Luís Dutra.

Luís Dutra era un văr al Virgíliei, care era şi el favoritul muzelor. Versurile lui plăceau şi erau mai bune decît ale mele ; dar avea nevoie de părerea celor din jur, care să-i confirme admiraţia celorlalţi. Cum era destul de timid, nu întreba pe nimeni, dar se desfăta auzind cuvinte de preţuire ; atunci prindea forţe noi şi relua tinereşte lucrul.

Bietul Luís Dutra ! De cum publica ceva, dădea fuga la mine şi începea să se învîrtească în jurul meu, spionînd o părere, un cuvînt, un gest care să aprobe recenta lui producţie, şi eu îi vorbeam despre o mie de lucruri diferite, despre ultimul bal la palatul Catete, despre discuţia din cele două Camere, despre berline şi cai, despre tot, în afară de versurile ori prozele lui. El îmi răspundea

la început cu însufleţire, apoi mai puţin încîntat, începea să îndrepte conversaţia pe făgaşul dorit de el, deschidea o carte, mă întreba dacă aveam vreo lucrare nouă, şi eu îi răspundeam că da sau nu, dar îndreptam conversaţia pe alt făgaş, şi atunci el pornea din nou pe urmele mele pînă cînd renunţa de tot şi în cele din urmă pleca trist. Intenţia mea era să-l fac să se îndoiască de el însuşi, să-şi piardă curajul, să-l elimin. Şi toate acestea privindu-mi vîrful nasului...

XLIX

VÎRFUL NASULUI

Nasule, conştiinţă fără remuşcări, tu mi-ai slujit la multe în viaţă... Te-ai gîndit vreodată, prietene cititor, la destinul nasului ? După explicaţia învăţatului Pangloss, nasul a fost creat pentru a susţine ochelarii, şi mărturisesc că o asemenea explicaţie mi s-a părut, o bună bucată de vreme, definitivă ; dar a venit o zi în care, pe cînd eu rumegam aceasta şi alte obscure probleme de filosofie, am găsit singura, adevărata şi definitiva explicaţie.

Într-adevăr, mi-a fost de-ajuns să reflectez la obiceiurile fachirului. Cititorul ştie că fachirul îşi petrece ceasuri întregi privindu-şi vîrful nasului, cu singurul scop de a vedea lumina cerească. Cînd îşi pironeşte privirile în vîrful nasului pierde sentimentul lucrurilor exterioare, se extaziază în faţa invizibilului, simte impalpabilul, se desprinde de pămînt, se dizolvă, se eterizează. Această sublimare a fiinţei prin vîrful nasului este fenomenul cel mai înălţător al spiritului, şi facultatea de a o obţine nu aparţine doar fachirului : e universală. Fiecare om simte nevoia şi are puterea de a-şi contempla propriul său nas cu scopul de a vedea lumina cerească,

şi această contemplare, al cărui efect este subordonarea universului, faţă de un simplu nas, constituie echilibrul societăţilor. Dacă nasurile s-ar contempla exclusiv unele pe altele, specia umană n-ar fi reuşit să dăinuiască mai mult de două secole ; s-ar fi stins odată cu primele triburi.

Aud în acest punct o obiecţie a cititorului : Cum poate să fie aşa — zice el — dacă nimeni n-a văzut niciodată oamenii contemplîndu-şi propriul lor nas ?

Cititorule obtuz, aceasta dovedeşte că niciodată n-ai intrat în mintea unui pălărier. Un pălărier trece prin faţa unui magazin de pălării ; e magazinul unui rival, care a fost inaugurat în urmă cu doi ani ; avea atunci două uşi, astăzi are patru şi promite să aibă şase sau opt. În vitrine sînt expuse pălăriile rivalului ; pe uşi intră clienţii rivalului ; pălărierul compară magazinul acela cu al lui, care e mai vechi şi are doar două uşi, şi acele pălării cu ale lui, mai puţin căutate, deşi au acelaşi preţ. E mîhnit, firește ; dar merge mai departe, concentrat, cu ochii în pămînt sau aţintiţi înainte, cercetînd cauzele prosperităţii celuilalt şi ale propriului său regres, cînd el, ca pălărier, e mult mai bun decît celălalt. În clipa aceea ochii lui se fixează pe vîrful nasului.

Concluzia, prin urmare, e că există două forţe capitale : iubirea, care multiplică specia, şi nasul, care o subordonează individului. Procreaţie, echilibru.

L
VIRGÍLIA MĂRITATA

— A sosit din São Paulo vara mea Virgília, măritata cu Lôbo Neves, a continuat Luís Dutra.

— Ah !

— Şi de-abia azi am mai aflat ceva, potlogarule !

— Ce ?

— Că ai vrut să te însori cu ea.

— Era ideea lui taică-meu. Cine ţi-a spus ?

— Chiar ea. I-am vorbit mult despre tine, şi atunci ea mi-a povestit tot.

A doua zi, pe cînd mergeam pe Rua do Ouvidor, la intrarea tipografiei Plancher am văzut apropiindu-se, de la distanţă, o femeie splendidă. Era ea ; n-am recunoscut-o decît atunci cînd a ajuns la cîţiva paşi de mine, atît de mult se schimbase, în asemenea măsură natura şi arta îi dăduseră ultimul retuş. Ne-am salutat ; ea şi-a urmat drumul, s-a urcat cu bărbatul ei în trăsura care-i aştepta puţin mai încolo ; am rămas cu gura căscată.

Opt zile mai tîrziu am întîlnit-o la un bal ; cred că am reuşit să schimbăm două sau trei cuvinte. Dar la un alt bal la care am fost o lună mai tîrziu, în casele unei doamne care fusese podoaba saloanelor din timpul primului Imperiu şi care nu încetase să fie nici în cel de al doilea [1], apropierea a fost mai mare şi de mai lungă durată, fiindcă am stat de vorbă şi am dansat un vals. Valsul e ceva delicios. Am dansat ; nu neg că, apropiindu-mi corpul de acel corp flexibil şi magnific, am avut o senzaţie extraordinară, senzaţia că fusesem răpit.

— E foarte cald, a spus ea cînd s-a terminat dansul. Mergem pe terasă ?

— Nu ; ai putea să răceşti. Hai în alt salon.

În salonul alăturat era Lôbo Neves, care mi-a adus o mulţime de elogii pentru scrierile mele politice, adăugînd că nu spunea nimic despre cele literare pentru că nu se pricepea la asemenea lucruri ; dar cele politice erau excelente, bine gîndite şi bine scrise. I-am răspuns cu egale

[1] Primul Imperiu ţine de la 1822 la 1831 (Dom Pedro I), al Doilea Imperiu, de la 1840 la 1889 (Dom Pedro al II-lea) ; între ele se situează Regenţa (1831—1840), cît timp Dom Pedro al II-lea a fost minor (n.t.).

dovezi de curtoazie, şi ne-am despărţit mulţumiţi unul de celălalt.

La vreo trei săptămîni după aceea am primit o invitaţie de la el pentru o reuniune intimă. M-am dus : Virgilia m-a primît cu aceste grăţioase cuvinte :

— Azi trebuie să dansezi cu mine.

Ce-i drept, eu aveam pe atunci faima de mare cunoscător al valsului, şi eram într-adevăr ; nu e de mirare că ea îmi acorda preferinţă. Am dansat o dată, şi încă o dată. O carte a adus pierzania Francescăi ; nouă ne-a adus-o un vals. Cred că în seara aceea i-am strîns mîna cu multă putere, şi ea n-a spus nimic, parcă distrată, şi eu o îmbrăţişam, şi toţi erau cu ochii asupra noastră şi asupra celorlalte perechi care se îmbrăţişau şi ele şi se învîrteau... Un delir.

LI

E A MEA !

— E a mea ! mi-am zis cînd am trecut-o în braţele altui cavaler, şi mărturisesc că tot restul serii gîndul acesta mi-a pătruns în adîncul sufletului ; nu ca un ciocan, ci ca un burghiu, care e mai insinuant.

„E a mea !“ îmi ziceam ajungînd în faţa casei. Dar acolo, de parcă destinul ori hazardul, ori ce-o fi fiind, ar fi simţit dorinţa de a-mi satisface setea de posesiune, a strălucit pe jos ceva rotund şi galben. M-am aplecat ; era o monedă de aur, o jumătate de dublon.

— E a mea ! am repetat rîzînd şi am vîrît-o în buzunar. În seara aceea nu m-am mai gîndit la monedă ; dar în ziua următoare, amintindu-mi întîmplarea, am simţit nişte zguduiri ale conştiinţei şi am auzit un glas

care mă întreba de ce naiba trebuia să fie a mea o monedă pe care eu n-o moștenisem și nici n-o cîștigasem, ci doar o găsisem pur și simplu pe stradă. Evident, nu era a mea ; era a altuia, a celui care o pierduse, bogat ori sărac, și poate că era sărac, vreun muncitor care n-avea ce da de mîncare nevestei și copiilor lui ; dar și dacă era bogat, datoria mea era aceeași. Trebuia să restitui moneda, și cel mai bun mijloc, singurul mijloc, era să dau un anunț la ziar sau să dau de știre la poliție. Am scris o scrisoare șefului poliției trimițîndu-i obiectul găsit și rugîndu-l ca, prin mijloacele ce-i stăteau la dispoziție, să-l facă să ajungă la adevăratul său stăpîn.

Am trimis scrisoarea și am dejunat liniștit, pot spune chiar bucuros. Conștiința mea dansase atîtea valsuri în ajun, încît s-a sufocat, i s-a tăiat respirția ; dar restituirea jumătății de dublon a fost o fereastră care s-a deschis spre cealaltă parte a moralei ; a intrat un val de aer curat, și biata doamnă a respirat adînc. Aerisiți-vă conștiința ! Nu vă spun altceva. În afară de aceasta, făcînd abstracție de împrejurări, actul meu era frumos, fiindcă exprimase un scrupul just, sentimentul unui suflet delicat. Era un act pe care mi-l dictase doamna mea interioară, într-un mod auster și duios în același timp ; iată ce-mi spunea, stînd aplecată peste pervazul ferestrei deschise.

— Ai făcut bine, Cubas ; ai fost perfect. Aerul acesta nu este numai curat ; are proprietăți de balsam, e o mireasmă a grădinilor eterne. Vrei să vezi ce-ai făcut, Cubas ?

Și amabila doamnă a scos o oglindă și mi-a pus-o în fața ochilor. Am văzut cu claritate moneda de jumătate de dublon din ajun, rotundă, strălucitoare, multiplicîndu-se de la sine : erau zece, apoi treizeci, pe urmă cinci sute, exprimînd astfel beneficiul pe care avea să mi-l dea în viață și în moarte simplul act al restituirii. Și eu

îmi destăinuiam întreaga fiinţă în contemplarea acelui act, mă revedeam în el, mă găseam pe mine însumi bun, poate chiar mare. Şi nu era decît o simplă monedă, vedeţi ? Asta înseamnă să dansezi puţintel prea mult.

Aşa se face că eu, Brás Cubas, am descoperit o lege sublimă, legea echivalenţei ferestrelor şi am stabilit că modul de a compensa o fereastră închisă e să deschizi alta, cu scopul de a îngădui moralei să aerisească permanent conştiinţa. Poate că nu înţelegi cele ce ţi-am spus ; poate că vrei un lucru mai concret, un pachet, de exemplu, un pachet misterios. Uite că-ţi ofer pachetul misterios.

LII

PACHETUL MISTERIOS

Întîmplarea a făcut ca, după cîteva zile, ducîndu-mă în Botafogo [1], să mă împiedic de un pachet care se afla pe plajă. Ba ce spun : mai curînd i-am dat un picior decît m-am împiedicat de el. Văzînd un pachet, nu prea mare, dar curat şi îngrijit făcut, legat cu o sfoară rezistentă, un pachet care părea să conţină ceva, mi-a dat prin gînd să-i dau un picior, ca să-i încerc tăria, şi pachetul a rezistat. Am aruncat o privire în jur ; plaja era pustie ; în depărtare se jucau cîţiva copii, un pescar îşi repara plasele ceva mai încolo... ; nu era nimeni care ar fi putut vedea ce făceam ; m-am aplecat, am cules pachetul şi mi-am văzut de drum.

[1] Cartier aristocratic din Rio de Janeiro, situat pe malul golfului ; apare frecvent ca loc al acţiunii în romanele şi nuvelele lui Machado de Assis (n.t.).

Mi-am văzut de drum, dar nu fără teamă. Putea fi o glumă a unor băieţandri. Mi-a venit poftă să arunc pe plajă pachetul găsit, dar după ce l-am mai pipăit o dată am respins acest gînd. Ceva mai încolo am făcut cale întoarsă şi m-am îndreptat spre casă.

— Ia să vedem, mi-am spus intrînd în camera mea.

Şi am şovăit o clipă, cred că de ruşine. M-a asaltat încă o dată teama să nu fie o glumă proastă. Sigur că nu era acolo nici un martor străin ; dar aveam în mine însumi un copil care avea să fluiere, să behăie, să grohăie, să bată din picioare, să scheaune, să cotcodăcească, să strige nu ştiu ce dacă m-ar fi văzut deschizînd pachetul şi găsind înăuntru o grămadă de cîrpe vechi sau de *goiabe* stricate. Era tîrziu, curiozitatea mea era excitată, aşa cum trebuie să fie şi a cititorului ; am desfăcut pachetul şi am văzut... am găsit... am numărat... am mai numărat o dată nu mai puţin de cinci *contos de reis* [1]. Nu mai puţin. Poate chiar încă vreo zece *milréis* [2]. Cinci *contos* în bilete şi monede, totul curat şi ordonat, un lucru rar. Am împachetat totul la loc. La ora cinei mi s-a părut că unul din servitorii negri îi făcea altuia un semn mut din ochi. Oare mă spionaseră ? I-am întrebat pe ocolite şi am tras concluzia că nu mă spionaseră. După cină m-am dus iarăşi în camera mea, am examinat banii şi am rîs de grija mea maternă pentru cele cinci *contos*... eu, care eram destul de bogat.

Ca să nu mă mai gîndesc la bani, m-am dus în seara aceea la Lôbo Neves, care mă rugase insistent să nu lipsesc cumva de la recepţiile date de soţia lui. Acolo l-am întîlnit pe şeful poliţiei ; i-am fost prezentat ; el

[1] Sumă care echivala pe atunci cu peste cinci sute de lire sterline (n.t.).

[2] Aproximativ zece şilingi, la schimbul epocii (n.t.).

şi-a amintit pe loc de scrisoare şi de moneda de o jumătate de dublon pe care eu i le trimisesem cu cîteva zile în urmă. A lăudat mult gestul meu ; Virgília mi s-a părut că a apreciat mult felul cum procedasem, şi toţi cei de faţă s-au întrecut care mai de care să povestească întîmplări asemănătoare, pe care eu le-am ascultat impacientat ca o femeie isterică.

În timpul nopţii, a doua zi şi în tot timpul acelei săptămîni m-am gîndit cît mai puţin la cele cinci *contos* şi chiar mărturisesc că le-am lăsat să stea liniştite într-un sertar al biroului. Îmi plăcea să vorbesc despre orice, numai despre bani, şi mai ales banii găsiţi, nu ; la urma urmei, nu era o crimă să găseşti bani, era o fericire, un noroc, era poate o manifestare a Providenţei. Nu putea fi altceva. Nu pierzi cinci *contos* cum ai pierde o batistă. Cinci *contos* îi aduni cu treizeci de mii de osteneli, îi numeri mereu, îi păzeşti necontenit cu ochii, cu mîinile, cu gîndul, şi ca să-i pierzi aşa, prosteşte, pe o plajă, e nevoie ca... În nici un caz nu putea fi o crimă faptul că-i găsisem ; nici crimă, nici dezonoare, nici nimic care să poată păta reputaţia unui om. Îi găsisem, era o întîmplare fericită, ca premiul cel mare, ca un cîştig la curse, ca un cîştig la un joc cinstit, şi chiar aş spune că fericirea mea era meritată, fiindcă eu nu mă simţeam rău, şi nici nevrednic de binefacerile Providenţei.

„Aceste cinci *contos*, îmi ziceam trei săptămîni mai tîrziu, trebuie să le folosesc pentru o faptă bună, poate zestrea unei fete sărace sau ceva asemănător... o să mă mai gîndesc..."

În aceeaşi zi i-am dus la Banca Braziliei. Acolo am fost primit cu multe şi delicate aluzii la întîmplarea cu jumătatea de dublon, căci ştirea se răspîndise printre persoanele care mă cunoşteau ; am răspuns, supărat, că

întîmplarea nu merită să stîrnească atîta vîlvă ; mi-au lăudat atunci modestia ; şi, cum eu m-am înfuriat, mi-au replicat că eram pur şi simplu un om mare.

LIII

Singura fiinţă care nu-şi mai amintea de jumătatea de dublon era Virgília ; atenţia ei era concentrată în întregime asupra mea, asupra ochilor mei, asupra vieţii mele, asupra gîndurilor mele ; aşa spunea ea şi era adevărat.

Sînt unele plante care răsar şi care cresc repede ; altele sînt tîrzii şi rahitice. Iubirea noastră era ca cele dintîi ; a răsărit cu atîta putere şi atîta sevă, încît în scurt timp era copacul cel mai înalt, frumos şi falnic din toată pădurea. N-aş putea spune cu deplină certitudine cîte zile a ţinut această naştere. Îmi amintesc în schimb că într-o noapte s-a deschis floarea, ori sărutarea, dacă vreţi să-i spuneţi astfel, o sărutare pe care mi-a dat-o ea, tremurînd — sărmana de ea —, tremurînd de frică, fiindcă eram la intrarea în grădină. Ne-am unit într-o sărutare unică, scurtă ca ocazia care ne-o prilejuise, arzătoare ca dragostea, prolog al unei vieţi de desfătări, de remuşcări, de plăceri care se încheiau cu durere, de suferinţe care se deschideau spre bucurie... ; o ipocrizie răbdătoare şi sistematică, singurul frîu al unei pasiuni fără frîu, viaţă de agitaţii, de mînii, de deznădejdi şi de gelozii, pe care o oră o răsplătea cu dobîndă, dar venea o altă oră şi o înghiţea pe cea dintîi, şi întreg cortegiul

ei, pentru a lăsa la suprafață agitațiile și tot restul, și restul restului, plictisul și saţietatea : aceasta a fost cartea care se deschisese cu acel prolog.

LIV

PENDULA

Am plecat de acolo savurînd sărutul. N-am putut dormi, m-am întins în pat, ce-i drept, dar degeaba. Am auzit bătînd toate orele nopții. De obicei, cînd îmi fugea somnul, bătăile pendulei îmi făceau foarte rău ; acest tictac trist, lent și sec parcă spunea cu fiecare lovitură că aveam o clipă mai puțin de trăit. Îmi închipuiam atunci un drac bătrîn, așezat între doi saci, cel al vieții și cel al morții, luînd monedele vieții pentru a le da morții și numărîndu-le așa :

— Încă una mai puțin...

— Și încă una mai puțin...

— Și încă una mai puțin...

— Și încă una mai puțin...

Lucrul cel mai neobișnuit e că, dacă ceasul se oprea, eu îl întorceam, pentru ca el să nu înceteze să meargă și ca să pot număra toate secundele pierdute. Există inventii care se transformă sau pier pentru că și-au trăit traiul ; chiar și instituțiile mor ; ceasul e definitiv și perpetuu. Pînă și ultimul om, despărțindu-se de soarele rece și palid, tot va avea un ceas în buzunar pentru a ști ora exactă în care îi e dat să moară.

Noaptea aceea n-am avut parte de această tristă senzație de supărare, ci de o alta, plină de desfătare. Fan-

teziile se înghesuiau în mintea mea, se îngrămădeau unele peste altele, semănînd cu bigotele care se îmbulzesc să vadă relicvele scoase la procesiuni. Nu auzeam clipele pierdute, ci minutele cîştigate. De la un anumit moment încolo n-am mai auzit nimic, fiindcă gîndurile mele, viclene şi neastîmpărate, au sărit pe fereastră şi şi-au luat zborul spre casa Virgíliei. Acolo au întîlnit pe pervazul altei ferestre gîndurile Virgíliei, s-au salutat şi au rămas să stea de vorbă. Noi ne zvîrcoleam în pat, poate înfriguraţi, avînd nevoie de odihnă, şi ele, gîndurile noastre, stăteau acolo leneşe, pe pervazul ferestrei, şi repetau vechiul dialog dintre Adam şi Eva.

LV

VECHIUL DIALOG DINTRE ADAM ŞI EVA

BRÁS CUBAS

! ! ! ! ! ! ! . ?

VIRGÍLIA

! ! ! ! ! ! !

BRÁS CUBAS

! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! ! !
! ! ! ! ! ! ! ! ! !

VIRGÍLIA

BRÁS CUBAS

VIRGÍLIA

BRÁS CUBAS

VIRGÍLIA

BRÁS CUBAS

VIRGÍLIA

BRÁS CUBAS

VIRGÍLIA

LVI

MOMENTUL POTRIVIT

Dar la naiba cu toate acestea ! Cine-mi poate explica motivul acestei deosebiri ? Într-o zi ne-am văzut, am fost la un pas de a ne căsători, am desfăcut logodna şi ne-am despărţit cu răceală, fără durere, fiindcă nu existase nici o pasiune, abia dacă am simţit o oarecare ciudă, dar nimic mai mult. Trec anii, o văd din nou, ne învîrtim de cîteva ori într-un vals, şi iată că ne dăm seama deodată că ne iubim unul pe altul ca într-un delir. Frumuseţea Virgíliei ajunsese, ce-i drept, la un înalt grad de perfecţiune, dar noi eram în fond aceiaşi, şi eu, dinspre partea mea, nu devenisem nici mai chipeş, nici mai elegant. Cine-mi va putea explica motivul acestei deosebiri ?

Motivul nu putea fi altul decît momentul potrivit. Nu era potrivít primul moment fiindcă, deşi nici unul dintre noi nu era necopt pentru dragoste, amîndoi eram necopţi pentru dragostea noastră : distincţie fundamentală. Nu există dragoste posibilă fără un moment potrivit oferit partenerilor. Această explicaţie am găsit-o eu însumi, doi ani după sărut, într-o zi în care Virgília se plîngea de un fante care o urmărea şi o curta stăruitor.

— Ce pisălog ! spunea, făcînd o strîmbătură de furie.

Am tresărit, m-am uitat la ea, am văzut că indignarea ei era sinceră. Atunci mi-a trecut prin minte că poate şi eu aş fi provocat cîndva aceeaşi strîmbătură şi am înţeles pe loc întreaga măreţie a evoluţiei mele. Trecusem de la momentul nepotrivit la momentul potrivit.

LVII

DESTINUL

Da, domnule, ne iubeam. Acum, cînd toate legile sociale ne stăteau în cale, tocmai acum ne iubeam cu adevărat. Eram înjugaţi alături, asemenea celor două suflete pe care poetul le-a întîlnit în Purgatoriu.

Di pari, come buoi che vanno a giogo ;

şi comparaţia cu boii şchioapătă, fiindcă noi eram o altă specie de vieţuitoare, mai puţin greoaie, mai isteţe şi mai lascive. Iată-ne mergînd fără a şti încotro s-o luăm ca să nimerim pe cărări cît mai neumblate ; problemă care m-a speriat timp de cîteva săptămîni, dar a cărei soluţie am lăsat-o în voia destinului. Bietul Destin ! Pe unde umbli acum, mare făuritor al întîmplărilor omeneşti ? Poate că ai grijă de o nouă fiinţă, cu alt chip, alte maniere, alt nume, şi nu e imposibil ca... Nu-mi mai aduc aminte unde am rămas... A, da ! La cărările neumblate. Mi-am zis că atunci fie ce-o vrea Dumnezeu. Să ne iubim era destinul nostru ; de n-ar fi fost aşa, cum să ne explicăm valsul şi tot ce a urmat ? Virgília gîndea la fel. Într-o zi, după ce mi-a mărturisit că avea clipe de remuşcare, i-am spus că dacă simţea remuşcări era fiindcă nu mă iubea, şi atunci Virgília m-a cuprins cu braţele ei magnifice, murmurînd :

— Te iubesc ; e voinţa cerului.

Şi acest cuvînt nu-l spunea la întîmplare. Virgília era puţintel religioasă. Nu se ducea duminica la biserică, ce-i drept, ba chiar cred că nu mergea la biserică decît în zilele de sărbători religioase şi cînd nu era prea multă lume. Dar se ruga în fiecare seară cu fervoare sau cel puţin cu credinţă. Îi era frică de furtuni ; cînd se stîrnea cîte o furtună, îşi astupa urechile şi spunea printre dinţi toate rugăciunile catehismului. În alcovul ei se afla o mică firidă de palisandru, frumos sculptată, înaltă de trei palme, cu trei icoane înăuntru ; dar nu vorbea despre ea cu prietenele ei ; dimpotrivă, le considera bigote pe femeile religioase. Cîtva timp am bănuit că exista în sufletul ei o oarecare ruşine de a crede şi că religia ei era ca o cămaşă de flanelă, protectoare şi neştiută de nimeni, dar, bineînţeles, mă înşelam.

LVIII

CONFIDENŢA

La început Lôbo Neves mă făcea să-mi fie frică. Era o simplă închipuire a mea. Cum îşi adora nevasta, nu se sfia să mi-o spună de multe ori ; Virgília i se părea desăvîrşirea însăşi, un mănunchi de calităţi trainice şi fine, duioasă, elegantă, austeră, un model. Şi încrederea lui nu se oprea aici. Dintr-o simplă firidă, se transformă într-o uşă larg deschisă pentru mine. Într-o bună zi mi-a mărturisit că un singur lucru îl întrista şi îl rodea pe dinăuntru : îi lipsea gloria politică. L-am îmbărbătat, i-am spus multe lucruri frumoase, pe care el le-a ascultat cu acea reculegere religioasă a unei dorinţe care nu vrea să moară, şi atunci am înţeles că ambiţia lui obosise să tot bată din aripi fără a-şi putea lua zborul. După

cîteva zile mi-a spus toate supărările şi toate dezamăgirile lui, amărăciunile înghiţite, mîniile stăpînite ; mi-a povestit că viaţa politcă era o ţesătură de invidii, răutăţi, intrigi, perfidii, interese şi deşertăciuni. Evident, trecea printr-o criză de melancolie ; am încercat să i-o uşurez.

— Eu ştiu ce-ţi spun, mi-a replicat cu tristeţe. Nu-ţi poţi închipui prin ce-am trecut. Am intrat în politică împins de plăcere, de familie, de ambiţie şi niţel de vanitate. Vezi dar cum am întrunit toate motivele care-l mînă pe om spre viaţa publică ; mi-a lipsit doar interesul de altă natură. Văzusem teatrul de la parter ; şi pe cuvînt de onoare că era frumos ! Superbă scenă, cu multă viaţă, mişcare şi graţie a reprezentării. Am păşit pe scenă ; mi-au dat un rol care... Dar de ce să te mai plictisesc cu toate acestea ? Lasă-mă cu durerile mele. Crede-mă că am trecut prin nişte ore şi nişte zile... Nu există sentimente statornice, nu există recunoştinţă, nu există nimic... nimic... nimic...

A tăcut, profund deprimat, cu ochii pironiţi în zare, părînd că nu aude nimic în afară de ecoul propriilor lui cugetări. După cîteva clipe s-a ridicat şi mi-a întins mîna :

— Dumitale probabil că-ţi vine să rîzi, mi-a spus, dar scuză-mă pentru această nevoie de a-mi descărca sufletul ; supărările mă apăsau prea tare.

Şi rîdea într-un mod sumbru şi trist ; pe urmă mi-a cerut să nu povestesc nimănui ce vorbisem amîndoi ; eu i-am răspuns că în realitate nu vorbisem nimic deosebit. Au intrat doi deputaţi şi şeful politic al districtului. Lôbo Neves i-a primit cu veselie, la început întrucîtva prefăcută, dar apoi foarte firească. După o jumătate de oră nimeni n-ar fi zis că nu era el cel mai fericit dintre oameni, conversa, spunea anecdote şi rîdea, şi rîdeau cu toţii.

LIX

O ÎNTÎLNIRE

Trebuie să fie un vin tare politica, îmi spuneam în sinea mea plecînd de la Lôbo Neves ; şi am mers, am tot mers, pînă cînd, pe Rua dos Barbonos, am văzut o trăsură şi în ea pe unul din miniştri, vechi coleg de-al meu de liceu. Ne-am salutat călduros, trăsura şi-a urmat drumul, şi eu am mers mai departe... mai departe... mai departe...

„De ce să nu fiu eu ministru ?"

Gîndul acesta, măreţ şi luminos — înveşmîntat „cu toată splendoarea", cum ar spune părintele Bernardes [1] —, gîndul acesta a început să facă un vîrtej de piruete, şi eu am rămas cu ochii pironiţi la el, găsindu-l nostim. Nu m-am mai gîndit la tristeţea lui Lôbo Neves, am simţit atracţia abisului. Mi-am adus aminte de acel coleg de liceu, de alergăturile pe colinele oraşului, bucuriile şi ştrengăriile vîrstei şi l-am comparat pe copil cu omul matur, întrebîndu-mă de ce n-aş fi şi eu ca el. Intram în momentul acela în grădina Passeio Público şi mi se părea că totul în jurul meu spunea unul şi acelaşi lucru : „De ce să nu fii ministru, Cubas ?" „Cubas, de ce să nu fii ministru al afacerilor străine ?" Auzind acele cuvinte o senzaţie delicioasă îmi împrospăta întreg organismul. Am intrat şi m-am aşezat pe o bancă, rumegînd gîndul acela. Ce mult i-ar plăcea Virgîliei ! Cîteva minute mai tîrziu văd îndreptîndu-se spre mine un chip care nu mi s-a părut necunoscut. Îl cunoşteam de undeva, fără să pot spune de unde.

Închipuiţi-vă un bărbat de vreo treizeci şi opt sau patruzeci de ani, înalt, slab şi palid. După haine, dacă fă-

[1] *Manuel Bernardes* (1644—1710), teolog şi poet, unul din clasicii literaturii portugheze (n.t.).

ceai abstracție de croială, părea să fi scăpat din captivitatea în Babilonia ; pălăria lui era contemporană cu a lui Gessler, dușmanul lui Wilhelm Tell. Închipuiți-vă acum o redingotă mai largă decît cerea trupul — sau mai curînd oasele — persoanei despre care vă vorbesc ; culoarea neagră era înlocuită de un galben fără strălucire ; părul dispărea puțin cîte puțin ; din cei opt nasturi de la început rămăseseră trei. Pantalonii, de pînză gri, făcuseră niște genunchi uriași, iar manșetele erau roase de tocurile unor cizme care nu mai știau de mult ce sînt crema și peria. La gît îi fluturau capetele unei cravate în două culori, ambele spălăcite, strîngînd un guler nespălat de multă vreme. Cred că avea și vestă, o vestă de mătase închisă la culoare, ruptă în mai multe locuri și cu nasturii neîncheiați.

— Pun prinsoare că nu mă cunoști, domnule Cubas, mi-a spus.

— Nu-mi amintesc...

— Sînt Borba, Quincas Borba.

M-am dat înapoi înspăimîntat... De ce n-am acum verbul solemn al unui Bossuet ori al unui Vieira [1], pentru a povesti o atît de mare dezolare ! Era Quincas Borba, fermecătorul copil de altădată, colegul meu de liceu, atît de inteligent și atît de bogat. Quincas Borba ! Nu ; imposibil ; nu putea fi el. Nu-mi puteam crede ochilor că figura aceea scheletică, barba aceea albită, zdrențărosul acela îmbătrînit înainte de vreme, că ruina aceea era Quincas Borba. Dar el era. Ochii lui aveau un rest de expresie din alte timpuri, și zîmbetul lui nu-și pierduse aerul zeflemist care-l caracteriza. Între timp, el suporta cu tărie spaima mea. După cîteva minute mi-am întors privirea în altă parte ; pe cît era figura lui de respingătoare, tot pe atît era comparația de întristătoare.

[1] *Antônio Vieira* (1608—1697), mare orator portughez din secolul al XVII-lea ; și-a petrecut o mare parte din viață în Brazilia, unde a învățat în școlile ordinului iezuit (n.t.).

— Nu-i nevoie să-ţi povestesc nimic, a spus în cele din urmă ; dumneata poţi bănui tot. O viaţă de suferinţe, de zbucium şi de lupte. Îţi aduci aminte de serbările noastre, în care eu făceam pe regele ? Ce prăbuşire ! Am ajuns un cerşetor...

Şi, înălţînd mîna dreaptă şi ridicînd din umeri, cu un aer de indiferenţă, părea resemnat în faţa loviturilor soartei, şi n-aş putea spune dacă nu era chiar mulţumit. Poate că era mulţumit. Cu deplină siguranţă se poate spune că era imposibil. Nu era vorba la el de o resemnare creştină sau de o împăcare filosofică. Mizeria parcă-i bătătorise sufletul, pînă îl făcuse să piardă senzaţia noroiului. Îşi tîra zdrenţele ca odinioară mantia : cu o anumită graţie indolentă.

— Caută-mă, i-am spus ; aş putea să te ajut cu ceva.

Buzele i s-au deschis într-un zîmbet magnific :

— Nu eşti primul care-mi promite ceva, mi-a răspuns, şi nu ştiu dacă eşti ultimul care nu va face nimic pentru mine. Şi pentru ce ? Eu nu cer nimic, în afară de bani ; bani, da, fiindcă e nevoie să mănînci, şi la bodegi nu-ţi dau nimic pe credit. Nici la plăcintării. Nici o ciosvîrtă, nici măcar o gogoaşă, nimic nu-ţi dau pe credit. Un infern, pri... era să spun prietene... Un infern ! Pe toţi dracii ! Uite, chiar astăzi încă n-am mîncat nimic la prînz.

— Nu ?

— Nu ; am plecat foarte devreme de acasă. Ştii unde locuiesc ? Pe a treia treaptă a scărilor bisericii São Francisco, pe mîna dreaptă cum urci ; nu-i nevoie să baţi la uşă. Casă răcoroasă, extrem de răcoroasă. Aşa că am plecat devreme şi încă n-am mîncat...

Am scos portofelul şi am ales o bancnotă de cinci *milréis* — cea mai puţin curată — şi i-am dat-o. El a primit-o cu ochii strălucind de lăcomie. A ridicat bancnota în aer şi a fluturat-o entuziasmat.

— *In hoc signo vinces !* [1] a strigat.

Şi apoi a sărutat-o, cu multe demonstraţii de duioşie şi o expresie atît de zgomotoasă, încît mi-a produs un sentiment de repulsie şi de milă. El, inteligent cum era, m-a înţeles ; a rămas serios şi mi-a cerut scuze pentru bucuria lui, spunînd că era bucuria săracului care nu văzuse de mai mulţi ani o bancnotă de cinci *milréis*.

— De dumneata depinde să vezi multe altele asemenea, i-am spus.

— Da ? a răspuns, sărind în sus de bucurie.

— Muncind.

A făcut un gest de dispreţ ; a tăcut cîteva clipe ; apoi mi-a spus pe şleau că nu vrea să muncească. Eu eram scîrbit de acea decădere atît de comică şi atît de tristă şi am dat să plec.

— Nu pleca fără să te învăţ filosofia mea, care e filosofia mizeriei, a spus, proţăpindu-se în faţa mea.

LX

ÎMBRĂŢIŞAREA

M-am gîndit că bietul de el era nebun şi mă pregăteam să mă depărtez, cînd el m-a apucat de încheietura mîinii şi s-a uitat cîteva clipe la briliantul pe care-l purtam pe un deget. Am simţit în mîna lui o înfiorare de lăcomie, o dorinţă aprinsă de posesiune.

— Minunat ! a spus.

Apoi a început să se rotească în jurul meu, examinîndu-mă cu luare aminte.

— Dumneata arăţi bine, a spus. Bijuterii, haine fine, elegante şi... Compară pantofii ăştia cu ai mei : ce deose-

[1] Cu acest semn vei învinge (lat.).

bire ! E limpede ! Îţi spun că arăţi bine. Şi femeile ? Cum stai cu femeile ? Eşti însurat ?

— Nu.

— Nici eu.

— Stau pe strada...

— Nu vreau să ştiu unde stai, mi-a retezat-o Quincas Borba. Dacă vreodată ne mai vedem, nu uita să-mi mai dai şi atunci o bancnotă de cinci *milréis ;* dar îngăduie-mi să nu te caut acasă. E un soi de mîndrie... Acum, la revedere ; văd că ţi-ai pierdut răbdarea.

— La revedere !

— Îţi mulţumesc. Îmi îngădui să-ţi mulţumesc mai îndeaproape ?

Şi zicînd aceste cuvinte m-a îmbrăţişat cu atîta căldură, încît nu m-am putut feri. Ne-am despărţit în sfîrşit, şi eu am luat-o la picior, cu cămaşa mototolită de îmbrăţişare, scîrbit şi trist. Nu-mi mai stăpînea sufletul partea plăcută a senzaţiei, ci cealaltă. Aş fi vrut să văd în el sărăcia demnă. Totuşi, n-am putut să nu compar încă o dată bărbatul de acum cu copilul de altădată, să nu mă întristez şi să nu meditez la prăpastia care desparte speranţele unui timp de realitatea unui alt timp...

„Şi acum gata ! Să mergem la masă", mi-a spus.

Duc mîna la vestă şi nu-mi găsesc ceasul. Ultima dezluzie ! Borba mi-l şterpelise în timpul îmbrăţişării.

LXI

UN PROIECT

Am mîncat trist. Nu atît lipsa ceasului mă durea, cît imaginea pe care mi-o lăsase autorul furtului şi reminiscenţele din copilărie, şi încă o dată comparaţia, şi con-

cluzia pe care o trăsesem. Încă de la supă a început să se deschidă în mine floarea galbenă și morbidă din capitolul XXV, și atunci am cinat în grabă, ca să dau fuga acasă la Virgília. Virgília era prezentul ; eu voiam să mă refugiez în el pentru a scăpa de apăsarea trecutului, fiindcă întîlnirea cu Quincas Borba mă făcuse să-mi întorc ochii spre trecut, nu așa cum fusese în realitate, ci spre un trecut zdrențăros, dezgustător, cerșetor și borfaș.

Am ieșit din casă, dar era prea devreme ; i-aș fi găsit la masă. M-am gîndit din nou la Quincas Borba și am simțit atunci o dorință de a mă întoarce în Passeio Público, să văd dacă-l întîlnesc ; s-a născut în sufletul meu, ca o necesitate puternică, gîndul de a-l îndrepta pe drumul cel bun. M-am dus, dar nu l-am mai întîlnit. Am vorbit cu paznicul, și el mi-a spus că într-adevăr „individul ăsta" trecea uneori pe acolo.

— La ce oră ?

— N-are oră fixă.

Nu era imposibil să-l întîlnesc cu altă ocazie ; mi-am făgăduit să mă întorc altă dată. Necesitatea de a-l ajuta să se îndrepte, de a-l face să muncească și de a-i reda respectul pentru propria lui persoană îmi umplea inima ; începeam să simt o bunăstare, o elevație sufletească, o admirație pentru mine însumi... Între timp s-a înserat ; m-am dus la Virgília.

LXII

PERNA

M-am dus la Virgília ; curînd am uitat de Quincas Borba. Virgília era perna spiritului meu, o pernă moale, călduță, parfumată, înfățată în șifon și dantelă de Bru-

xelles. Spiritul meu se odihnea de obicei pe perna aceea de toate senzaţiile rele, apăsătoare, neplăcute şi chiar dureroase. Dacă te gîndeai bine, nu alta era raţiunea existenţei Virgíliei ; nu putea fi alta. Cinci minute au fost de ajuns pentru a-l da uitării pentru totdeauna pe Quincas Borba ; cinci minute de contemplare reciprocă, ţinînd fiecare mîinile celuilalt într-ale sale ; cinci minute şi o sărutare. Şi pe loc s-a risipit amintirea lui Quincas Borba... Rîie a vieţii, zdreanţă a trecutului, ce-mi pasă mie că exişti şi că jigneşti ochii celorlalţi, dacă eu am două palme dintr-o pernă divină, pentru a închide ochii şi a dormi ?

LXIII

SĂ FUGIM !

Vai ! Nu întotdeauna pentru a dormi. Trei săptămîni mai tîrziu, ducîndu-mă la Virgília — era ora patru după-amiază — am găsit-o tristă şi deprimată. N-a vrut să-mi spună ce era ; dar, văzînd că eu stăruiam, mi-a spus :

— Cred că Damião bănuieşte ceva. Am observat cîteva lucruri ciudate la el... Nu ştiu... Se poartă frumos cu mine, fără îndoială ; dar privirea lui parcă nu-i aceeaşi. Dorm prost ; nu mai departe decît azi-noapte m-am trezit înspăimîntată ; visam că voia să mă omoare. Poate că e o închipuire, dar eu cred că el bănuieşte...

Am liniştit-o cum am putut ; i-am spus că puteau fi griji politice. Virgília a părut că începe să-mi dea dreptate, dar a mai rămas un timp foarte surescitată şi nervoasă. Ne aflam în salonul de primire, care dădea chiar în grădina în care ne sărutasem întîia oară. O fereastră deschisă lăsa să intre vîntul, care scutura uşor perdelele, şi eu am rămas cu ochii aţintiţi la perdele, fără să le văd,

Luasem în mîini binoclul imaginației ; întrezăream în depărtare o casă a noastră, o viață a noastră, o lume a noastră, în care nu exista Lôbo Neves, nici căsnicie, nici morală, și nici o altă legătură care să ne oprească să dăm frîu liber dorințelor. Gîndul acesta m-a îmbătat ; după ce am eliminat astfel lumea, morala și pe soțul ei, nu-mi rămînea de făcut altceva decît să pătrund în acel sălaș al îngerilor.

— Virgília, i-am spus, îți propun ceva.

— Ce ?

— Mă iubești ?

— Oh ! a suspinat, cuprinzîndu-mă cu brațele pe după gît.

Virgília mă iubea cu fervoare ; răspunsul acela era adevărul adevărat. Cu brațele atîrnînd de gîtul meu, tăcută, respirînd profund, m-a privit lung cu ochii ei mari și frumoși care dădeau o senzație deosebită de lumină umedă ; m-am uitat și eu lung în ochii aceia și m-am delectat cu parfumul gurii ei, proaspătă ca revărsatul zorilor și nesățioasă ca moartea. Frumusețea Virgíliei avea acum un ton grandios pe care nu-l avusese înainte de a se căsători. Era una din acele statui sculptate în marmoră grecească, dăltuite cu noblețe, forță și puritate, de o frumusețe liniștită, fără să fie apatică sau rece. Dimpotrivă, avea aspectul naturilor calde, și se putea spune că, în realitate, rezuma întreaga dragoste. O rezuma mai ales în momentul acela, în care exprima pe tăcute tot ce poate spune pupila umană. Dar timpul ne zorea ; mi-am desprins mîinile dintr-ale sale, am luat-o de încheietura mîinilor și, cu ochii ațintiți într-ai ei, am întrebat-o dacă are curaj.

— Pentru ce ?

— Pentru ca să fugim. Vom merge unde ne va fi mai comod, vom sta într-o casă mare sau mică, cum vrei tu, la țară sau la oraș, sau în Europa, unde ți se pare ție mai potrivit, undeva unde să nu ne deranjeze nimeni și să nu

fie nici o primejdie pentru tine, unde să trăim unul pentru celălalt... Da ? Hai să fugim. Mai devreme sau mai tîrziu, el poate descoperi ceva, şi ai fi pierdută... Auzi ce-ţi spun ? Pierdută... moartă... şi el odată cu tine, fiindcă eu o să-l omor, ţi-o jur.

M-am întrerupt. Virgília a pălit complet, a lăsat să-i cadă braţele şi s-a aşezat pe canapea. A stat aşa cîteva clipe, fără să-mi spună un cuvînt, nu ştiu dacă şovăind în alegerea pe care trebuia s-o facă ori înspăimîntată de gîndul descoperirii legăturii noastre şi al morţii. M-am apropiat de ea, am stăruit în propunerea mea şi i-am vorbit despre toate avantajele unei vieţi în doi, fără gelozii, fără temeri, fără suferinţe. Virgília mă asculta în tăcere ; apoi a spus :

— Poate că n-am scăpa ; el ar veni să mă caute şi tot m-ar omorî.

I-am demonstrat că n-avea dreptate. Lumea era prea largă şi eu posedam mijloace pentru a trăi oriunde ar fi fost aer curat şi mult soare ; el n-ar putea ajunge pînă acolo ; numai marile pasiuni sînt capabile de acţiuni mari, şi el n-o iubea atît de mult ca s-o caute dacă ea ar fi plecat departe. Virgília a făcut un gest de spaimă, aproape de indignare ; a murmurat că bărbatul ei o iubea mult.

— Se poate, am răspuns ; poate că da...

Am făcut cîţiva paşi spre fereastră şi am început să bat toba cu degetele pe pervaz. Virgília m-a chemat, dar eu am rămas acolo, rumegîndu-mi gelozia şi simţind o poftă grozavă să-l strîng de gît pe bărbatul ei, dacă mi-ar fi căzut în mînă... Chiar în clipa aceea a apărut în grădină Lôbo Neves. Nu tremura aşa, cititoare palidă, linişteşte-te, că n-o să pătez pagina aceasta cu o baltă de sînge. De îndată ce şi-a făcut apariţia în grădină, eu i-am făcut un gest prietenesc cu mîna, însoţit de o vorbă de duh ; Virgília s-a retras în grabă din salon şi el a intrat după vreo trei minute.

— Eşti de mult aici ? m-a întrebat.

— Nu.

Intrase serios, greoi, aruncînd priviri în jur într-un mod distrat, cum îi era obiceiul, pentru a trece apoi la o adevărată expansiune de jovialitate cînd l-a văzut sosind pe fiul său, Nhonhô, viitorul bacalaureat din capitolul VI ; l-a luat în braţe, l-a ridicat în aer şi l-a sărutat de cîteva ori. Eu, care-l uram pe băiat, m-am depărtat de ei. Virgília s-a întors în clipa aceea în salon.

— Ah ! a respirat Lôbo Neves, aşezîndu-se leneş pe sofa.

— Obosit ? l-am întrebat.

— Foarte ; a trebuit să suport doi pisălogi de mîna-ntîi, unul în Cameră şi altul pe stradă. Şi încă nu s-a terminat, ne mai aşteaptă una, a adăugat, uitîndu-se la soţia lui.

— Ce-i ?

— O... Ghiceşte !

Virgília se aşezase lîngă el ; i-a luat o mînă, i-a potrivit cravata şi l-a întrebat din nou ce-i.

— Ce să fie ? O lojă.

— Ca s-o auzim pe Candiani [1] ?

— Ca s-o auzim pe Candiani.

Virgília a bătut din palme, s-a ridicat, i-a dat o sărutare băiatului, cu un aer de bucurie copilărească ce distona destul de mult cu faţa ei, şi apoi a întrebat dacă loja era lîngă scenă sau centrală şi şi-a consultat bărbatul în şoaptă în legătură cu toaleta pe care avea s-o poarte, cu opera care se cînta şi cu nu mai ştiu ce alte lucruri.

— Rămîi la noi la masă, mi-a spus Lôbo Neves.

— Păi tocmai de aceea a venit, a confirmat soţia lui ; zice că tu ai vinul cel mai vechi din Rio de Janeiro.

— Totuşi, nu bea mult.

La ora cinei, l-am dezmiţit ; am băut mai mult decît

[1] Celebră soprană italiană care, cîntînd în Brazilia în 1844, şi-a îndrăgit atît de mult gazdele, încît şi-a stabilit reşedinţa în Rio de Janeiro (n.t.).

de obicei ; mai puţin, totuşi, decît era nevoie ca să-mi pierd capul. Eram întărîtat, şi băutura m-a întărîtat şi mai tare. Pentru prima dată eram grozav de mînios pe Virgília. Nu m-am uitat niciodată la ea în timpul cinei ; am vorbit despre politică, despre presă, despre minister, cred că aş fi vorbit şi despre teologie, dacă m-aş fi priceput sau dacă mi-ar fi trecut prin cap. Lôbo Neves mă urmărea cu multă placiditate şi demnitate, spunînd şi el din cînd în cînd cîte ceva cu un aer de superioritate binevoitoare ; şi toate acestea mă iritau şi făceau ca cina să mi se pară şi mai amară şi lungă. Mi-am luat rămas bun de îndată ce ne-am ridicat de la masă.

— Pe curînd, nu-i aşa ? a întrebat Lôbo Neves.

— Tot ce se poate.

Şi am plecat.

LXIV

TRANZACŢIA

Am rătăcit pe străzi şi m-am întors acasă la ora nouă. Cum nu puteam dormi, m-am pus pe citit şi pe scris. La unsprezece îmi părea rău că nu mă dusesem la teatru ; m-am uitat la ceas şi am vrut să mă îmbrac şi să ies. Dar după aceea m-am gîndit că aş ajunge tîrziu ; în afară de aceasta, ar fi fost o dovadă de slăbiciune. Evident, Virgília începea să se plictisească de mine, îmi spuneam, şi gîndul acesta m-a făcut să fiu, pe rînd, disperat şi rece, dispus s-o uit şi s-o ucid. O vedeam de acolo, rezemată de balustrada lojei, cu magnificele ei braţe goale — braţe care erau ale mele, numai ale mele —, fascinînd privirile întregii lumi, cu rochia superbă pe care desigur o purta, cu gîtul ei mai alb ca laptele, cu părul pieptănat cu cărare

pe mijloc, după moda epocii, și cu briliantele ei, mai puțin strălucitoare decît ochii... O vedeam așa, și mă durea gîndul că o văd și alții. Pe urmă începeam s-o dezbrac, să-i scot giuvaerurile și mătăsurile, s-o despletesc cu mîinile mele nerăbdătoare și desfrînate, s-o fac să fie din nou, nu știu dacă mai frumoasă ori mai firească, dar a mea, numai a mea, numai și numai a mea.

A doua zi n-am putut să mă stăpînesc ; m-am dus la Virgília ; am găsit-o cu ochii roșii de atîta plîns.

— Ce s-a întîmplat ? am întrebat-o.

— Tu nu mă iubești, a fost răspunsul ei ; niciodată n-ai avut pentru mine nici măcar o umbră de iubire. Ieri te-ai purtat cu mine de parcă m-ai urî. De-aș ști măcar ce ți-am făcut ! Dar nu știu. Nu-mi spui ce-a fost ?

— Ce tot spui ? Cred că n-a fost nimic.

— Nimic ? Te-ai purtat cu mine mai rău decît cu un cîine.

În clipa aceea i-am luat mîinile într-ale mele, i le-am sărutat, și două lacrimi i-au izvorît din ochi.

— Acum a trecut tot, a trecut tot, i-am spus.

N-am avut curaj să-i reproșez ceva, și la urma urmei ce puteam să-i reproșez ? Doar nu era vinovată că bărbatul ei o iubea. I-am spus că nu-mi făcuse nimic, că nu puteam să nu fiu gelos pe celălalt, că nu puteam să-l suport întotdeauna cu zîmbetul pe buze ; am adăugat că poate era silită să se prefacă foarte mult și că cea mai bună soluție pentru a termina odată cu spaimele și frămîntările era să accepte ideea mea din ajun.

— M-am gîndit la asta, a răspuns Virgília ; o căsuță numai a noastră, izolată, înconjurată de o grădină, pe o stradă dosnică, nu-i așa ? Mi se pare o idee bună ; dar de ce-i nevoie să fugim ?

A spus aceste cuvinte cu tonul naiv și leneș al celui care nu se gîndește la nimic rău, și zîmbetul din colțurile gurii avea aceeași expresie de candoare. Atunci, întorcîndu-i acuzația, i-am răspuns :

— Tu ești cea care nu m-ai iubit niciodată.

— Eu ?

— Da... Ești o egoistă ! Preferi să mă vezi cum sufăr zi de zi... Ești o egoistă fără seamăn !

Virgília a izbucnit în plîns și, pentru ca să nu vină cineva să vadă ce se întîmpla, și-a pus batista la gură și și-a înăbușit suspinele ; izbucnirea aceea m-a descumpănit ; dacă ar fi auzit-o cineva, totul ar fi fost pierdut. M-am aplecat asupra ei, am luat-o de încheieturile mîinilor, i-am murmurat la ureche alintările cele mai dulci ale intimității noastre ; i-am arătat primejdia la care ne expuneam ; pînă la urmă a potolit-o spaima.

— Nu pot, a spus după cîteva clipe ; nu pot să-mi las băiatul ; iar dacă-l iau cu mine pe băiat, sînt sigură că el o să mă caute pînă la capătul pămîntului. Nu pot ; omoară-mă dacă vrei, ori lasă-mă să mor... Ah ! Dumnezeule ! Dumnezeule !

— Liniștește-te ; gîndește-te că te poate auzi cineva.

— Să mă audă ! Nu-mi pasă de nimic.

Era încă foarte tulburată ; i-am cerut să uite tot, să mă ierte, că eu eram un idiot, că nebunia mea începea cu ea și avea să se încheie tot cu ea. Virgília și-a șters lacrimile și mi-a întins mîna. Amîndoi zîmbeam ; după cîteva minute ne întorceam la povestea cu casa izolată, pe o stradă dosnică...

LXV

SANTINELE ȘI SPIONI

Ne-a întrerupt zgomotul unei trăsuri în grădină. A venit un sclav spunînd că era baroneasa X. Virgília m-a consultat din ochi.

— Dacă te mai supără migrena, i-am spus, eu cred că-i mai bine să n-o primeşti.

— A coborît din trăsură ? l-a întrebat Virgília pe sclav.

— Da ; şi spune că doreşte mult să vă vorbească.

— Să intre !

Baroneasa a intrat după cîteva clipe. Nu ştiu dacă se aştepta să mă găsească în salon ; dar era greu de imaginat un entuziasm mai mare ca al ei.

— Ce bine-mi pare că te văd ! a exclamat. Unde te-ai ascuns, că nu poţi fi văzut pe nicăieri ? Ieri m-am mirat foarte mult că nu te-am văzut la teatru. Candiani a fost delicioasă. Ce femeie ! Îţi place Candiani ? Fireşte. Voi, bărbaţii, iubiţi cu toţii la fel. Baronul spunea aseară în lojă că o singură italiancă face cît cinci braziliene. Ce nerușinare ! Şi încă nerușinare de bătrîn, care-i mai rea. Dar de ce n-ai venit la teatru ieri ?

— O migrenă.

— Hm... ! Vreo poveste de dragoste ; tu ce spui, Virgília ? În cazul ăsta, prietene, grăbeşte-te, fiindcă probabil că ai vreo patruzeci de ani... sau aproape... Încă n-ai împlinit patruzeci ?

— Nu-ţi pot spune cu siguranţă, i-am răspuns ; dar dacă-mi dai voie, am să mă uit în certificatul de naştere.

— Lasă, lasă... Şi întinzîndu-mi mîna : Pe cînd ne faci o vizită ? Sîmbătă sîntem acasă ; baronul doreşte mult să te vadă...

Cînd am ajuns în stradă mi-a părut rău că plecasem. Baroneasa era una dintre persoanele care se arătau foarte bănuitoare cu noi. Cincizeci şi cinci de ani, care păreau patruzeci, blîndă, surîzătoare, cu urme de frumuseţe, ţinută elegantă şi maniere fine. Nu vorbea mult şi nici fără rost ; poseda marea artă de a-i asculta pe ceilalţi, spionîndu-i ; se lăsa atunci pe spătarul scaunului, scotea din teacă o privire lungă şi ascuţită şi rămînea mult timp aşa. Ceilalţi, fără să-şi dea seama ce primejdie-i paşte, vor-

beau, se uitau, gesticulau, în timp ce ea nu făcea decît să se uite, uneori fix, alteori plimbîndu-şi privirea dintr-o parte într-alta, ducînd viclenia pînă acolo încît se uita uneori înăuntrul ei însăşi, fiindcă-şi închidea pleoapele, dar cum genele ei erau ca nişte jaluzele, privirea îşi continua activitatea, răscolind sufletul şi viaţa celorlalţi.

Cea de a doua persoană era o rudă a Virgíliei, pe nume Viegas, un boşorog de şaptezeci de ierni, gălben şi scofîlcit, care suferea de un reumatism tenace, de o astmă nu mai puţin tenace şi de o leziune a inimii : era un spital concentrat. Dar ochii lui străluceau de viaţă şi sănătate. Virgília, în primele săptămîni, nu se temea deloc de el ; zicea că atunci cînd Viegas pare că spionează, cu privirea fixă, nu face decît să numere bani. Într-adevăr, era un mare avar.

Trebuia să-l punem la socoteală şi pe vărul Virgíliei, Luís Dutra, pe care eu îl dezarmam acum vorbindu-i de versuri şi proze şi prezentîndu-l cunoscuţilor mei. Cînd aceştia, legînd numele de persoană, se arătau mulţumiţi de prezentări, Luís Dutra sărea în sus de bucurie, fără îndoială ; dar eu îi făceam această plăcere numai şi numai cu speranţa că el nu mă va denunţa. În sfîrşit, mai erau vreo două sau trei doamne, cîţiva descreieraţi şi servitorii, care se lepădau firește de condiţia lor servilă, şi cu toţii alcătuiau o adevărată pădure de santinele şi spioni, printre care trebuia să ne strecurăm cu tactica şi mlădierea viperelor.

LXVI

PICIOARELE

Ei bine, în timp ce eu mă gîndeam la oamenii aceia, picioarele mă purtau pe stradă în jos, în aşa fel că m-am

trezit pe neașteptate la intrarea hotelului Pharoux. Acolo cinam de obicei, dar cum nu mersesem deliberat, n-aveam nici un merit că ajunsesem acolo, singurul merit fiind al picioarelor. Binecuvîntate fie picioarele ! Și sînt unii care vă tratează cu dispreț ori indiferență. Chiar eu, pînă atunci, nu vă prețuiam deloc, mă supăram pe voi cînd oboseați, cînd nu puteați umbla dincolo de un anumit loc și mă făceați să-mi vină chef să zbor, asemenea găinii cu picioarele legate.

Dar întîmplarea aceea a fost o rază de lumină. Da, prietenele mele, voi ați lăsat în seama capului meu sarcina de a se gîndi la Virgília și v-ați spus : „El are nevoie de hrană, e ora cinei, hai să-l ducem la Pharoux ; să-i împărțim în două conștiința, o parte să rămînă cu femeia gîndurilor lui, și să se ne ocupăm noi de cealaltă, pentru ca el să meargă drept, să nu se ciocnească de trecători ori să dea peste el vreo trăsură, să-i salute pe cunoscuți ridicînd pălăria și în sfîrșit să ajungă teafăr la hotel." Și v-ați realizat planul cu propriul vostru risc, voi, picioare amabile, ceea ce mă obligă să vă imortalizez în aceste pagini.

LXVII

CĂSUȚA

Am cinat și m-am dus acasă. Acolo am găsit o cutie cu trabucuri, pe care mi-o trimisese Lôbo Neves, învelită în hîrtie de mătase și împodobită cu panglici de culoare roz. Am înțeles, am deschis-o și am citit acest bilet :

„Iubitul meu B...

Sîntem bănuiţi ; totul e pierdut ; uită-mă pentru totdeauna. Adio ; uit-o pe nefericita

V...a."

Scrisoarea aceasta a fost o lovitură ; totuşi, de îndată ce s-a înserat, am dat fuga la Virgília. Era şi timpul ; avea remuşcări. În dreptul unei ferestre mi-a povestit ce se întîmplase cînd a rămas singură cu baroneasa. Baroneasa i-a spus deschis că se vobise mult la teatru cu o seară înainte în legătură cu absenţa mea din loja lui Lôbo Neves ; se comentaseră relaţiile mele cu ei şi vizitele mele la ei acasă ; pe scurt, eram obiectul bănuielii publice. A încheiat spunînd că nu ştie ce să facă.

— Cel mai bun lucru e să fugim, i-am propus eu.

— Niciodată, a răspuns ea, clătinînd din cap.

Am văzut că era imposibil să despart două lucruri care în sufletul Virgíliei erau indisolubil legate : dragostea noastră şi buna ei reputaţie. Virgília era în stare de sacrificii deopotrivă de mari pentru a salva ambele avantaje, şi fuga îi lăsa numai unul. Poate că am simţit ceva asemănător cu ciuda ; dar emoţiile din acele două zile erau şi aşa prea multe, încît ciuda s-a risipit de îndată. În sfîrşit, să încercăm, deci, să obţinem căsuţa.

Într-adevăr, am găsit-o, cîteva zile mai tîrziu, parcă anume făcută pentru noi, într-un colţişor din cartierul Gamboa. O mică bijuterie ! Nouă, proaspăt văruită, cu patru ferestre în faţă şi două de fiecare parte — toate cu jaluzele de culoare cărămizie — îmbrăcată cu viţă, cu grădină în faţă ; loc izolat, numai bun pentru întîlniri tainice. O mică bijuterie !

Ne-am gîndit că cel mai bun lucru era să trimitem să locuiască acolo o femeie, o cunoştinţă a Virgíliei, care fusese croitoreasă şi doamnă de companie în casa ei. Virgí-

lia exercita asupra acestei femei o adevărată fascinație. Nu-i va spune totul ; ea avea să accepte cu ușurință restul.

Pentru mine aceea era o situație nouă a dragostei noastre, o aparență de posesiune exclusivă, de stăpînire absolută, ceva care mă putea ajuta să-mi adorm conștiința și să păstrez aparențele onorabile. Eram sătul pînă peste cap de perdelele celuilalt, de scaune, de covor, de canapea, de toate lucrurile acelea care făceau să-mi sară-n ochi permanent fățărnicia noastră. Acum puteam evita dejunurile frecvente la ei, ceaiurile din fiecare seară, precum și prezența băiatului lor, complicele și dușmanul meu. Casa mă elibera de toate acestea ; lumea vulgară se va opri la ușă ; de acolo va începe infinitul, o lume întreagă, superioară, excepțională, a noastră, numai a noastră, fără legi, fără instituții, fără baronese, fără santinele, fără spioni... ; o singură lume, o singură pereche, o singură viață, o singură voință, o singură iubire : unitatea morală a tuturor lucrurilor prin excluderea celor care-mi erau potrivnice.

LXVIII

VÎNA DE BOU

Acestea erau reflecțiile pe care le făceam mergînd prin mahalaua Valongo, după ce văzusem și închiriasem casa. M-a trezit la realitate o mulțime de oameni strînși roată în jurul unui negru care-l biciuia pe un alt negru în piața publică. Acesta nu cuteza să fugă ; gemea, spunînd doar aceste cuvinte :

— Nu, iertare, stăpîne ! Iertare, stăpîne !

Dar cel dintîi nu ținea seama de gemetele lui și, la fiecare rugăminte, răspundea cu o nouă lovitură cu vîna de bou.

— Na, diavole ! îi spunea. Na încă o iertare, bețivule !

— Stăpîne ! gemea celălalt.

— Tacă-ţi gura, dobitocule ! răspundea cel cu vîna de bou.

M-am oprit, m-am uitat... Doamne, Dumnezeule ! Cine credeţi că era cel cu vîna de bou ? Nu era altul decît fostul nostru sclav Prudêncio, cel pe care tata îl eliberase cu cîţiva ani în urmă. M-am apropiat pînă am ajuns lîngă el ; s-a oprit pe loc şi mi-a cerut să-l binecuvîntez ; l-am întrebat dacă negrul acela era sclavul lui.

— Da, domnişorule.

— Ţi-a făcut ceva ?

— E un leneş şi un beţiv de prima clasă. Nu mai departe decît azi l-am lăsat în prăvălie şi, cum am plecat în centru, el a ieşit din prăvălie şi s-a dus să bea la cîrciumă.

— Bine, bine, iartă-l acum, am spus.

— Cum poruncşti, domnişorule. Domnişorul nu-mi cere, îmi poruncşte. Întră-n casă, beţivule !

Am plecat dintre oamenii aceia, care mă priveau înspăimîntaţi şi şopteau tot felul de lucruri pe care le presupuneau despre mine. Mi-am urmat drumul, ţesînd nenumărate gînduri pe care îmi pare rău că le-am uitat complet ; desigur că ar fi alcătuit materia pentru un întreg capitol, şi poate chiar vesel. Mie-mi plac capitolele vesele ; e slăbiciunea mea. Sub aspect exterior, episodul din Valongo era groaznic ; dar numai sub aspect exterior. De îndată ce am vîrît mai adînc cuţitul judecăţii, i-am găsit măduva amuzantă, fină şi chiar profundă. Era un mod prin care Prudêncio se răzbuna pentru ciomegele primite : transmiţîndu-le altuia. Eu, de mic, îl încălecam, îi puneam zăbala în gură şi-l deşelam fără milă ; el gemea şi suferea. Dar acum, cînd era liber, dispunea de el însuşi, de braţele lui, de picioarele lui, putea să muncească, să se distreze, să doarmă, eliberat de condiţia lui dinainte ; acum se răzbuna : a cumpărat un sclav, şi-l bătea într-una, plătind astfel, cu dobîndă mare, tot ce încasase de la mine. Vedeţi, dar, ce şiretenie de vulpoi !

LXIX

UN DRAM DE NEBUNIE

Incidentul acesta mă face să-mi aduc aminte de un nebun pe care l-am cunoscut bine. Îl chema Romualdo şi zicea că el e Timur Lenk. Era marea şi singura lui manie, şi avea un mod ciudat de a o explica.

— Eu sînt Timur Lenk, zicea. Înainte eram Romualdo, dar m-am îmbolnăvit şi am mîncat atîta tartru, atîta tartru, atîta tartru, încît m-am făcut tătar [1], ba chiar rege al tătarilor. Tartrul are proprietatea de a face tătari.

Bietul Romualdo ! Lumea rîdea de explicaţia lui, dar e probabil că cititorul nu va rîde, şi pe bună dreptate ; eu nu gîndesc deloc că are haz. Auzită, părea amuzantă ; dar nu povestită aşa, adică aşternută pe hîrtie, şi în legătură cu nişte lovituri cu vîna de bou primite şi transferate ; trebuie să mărturisesc că e mult mai bine să ne întoarcem la căsuţa din Gamboa ; să-i lăsăm în seama altora pe de-alde Romualdo şi Prudêncio.

LXX

DONA PLÁCIDA

Să ne întoarcem la căsuţă. Ţi-ar fi imposibil să intri în ea astăzi, cititorule curios ; a îmbătrînit, s-a înnegrit, a putrezit, şi proprietarul a dărîmat-o ca să ridice alta în loc, de trei ori mai mare, dar îţi jur că mult mai mică decît prima. Lumea era strîmtă pentru Alexandru ; un loc sub streaşină e infinitul pentru rîndunele.

[1] În portugheză, *tártaro* înseamnă şi tartru şi tătar (n.t.).

Privește acum neutralitatea acestui glob, care ne poartă, străbătînd spațiile, ca o canoe de naufragiați ce pînă la urmă ajunge la țărm : azi doarme o pereche virtuoasă pe aceeași bucată de pămînt care a suportat o pereche de păcătoși. Mîine poate dormi acolo o față bisericească, apoi un ucigaș, apoi un fierar, apoi un poet, și cu toții vor binecuvînta acest colț de pămînt care le-a procurat cîteva iluzii.

Virgília a făcut din casa aceea o bijuterie ; a ales mobilele cele mai potrivite și le-a aranjat cu intuiția estetică a femeii elegante ; eu am adus cîteva cărți, și totul a rămas sub supravegherea *donei* Plácida, presupusa și, dintr-un anume punct de vedere, adevărata stăpînă a casei.

I-a fost foarte greu să accepte acea însărcinare ; mirosise adevăratele noastre intenții, și slujba aceea o jignea ; dar pînă la urmă a cedat. Cred că plîngea la început ; îi era scîrbă de ea însăși. Cel puțin, vă asigur că n-a ridicat ochii ca să se uite la mine în primele luni ; îmi vorbea cu ochii plecați, serioasă, prost dispusă, uneori tristă. Eu voiam s-o cîștig de partea mea și nu mă arătam ofensat ; o tratam cu căldură și respect, făceam tot ce-mi stătea în putință pentru a-i cuceri bunăvoința și apoi încrederea. Pentru a-i cuceri încrederea am născocit o poveste patetică a iubirii mele pentru Virgília, ceva care se petrecuse înainte de căsătoria ei, cu împotrivirea tatălui, cu asprimea bărbatului și cu nu mai știu ce alte ingrediente de roman. *Dona* Plácida n-a respins nici o pagină a romanului ; le-a acceptat pe toate. Era o necesitate a conștiinței sale. După șase luni, cine ne-ar fi văzut împreună pe toți trei ar fi spus că *dona* Plácida e soacra mea.

N-am fost nerecunoscător față de ea ; i-am făcut un cadou de cinci *contos* — cele cinci *contos* găsite pe plaja de la Botafogo — în chip de pensie pentru anii bătrîneții. *Dona* Plácida mi-a mulțumit cu lacrimi în ochi și de atunci n-a încetat să se roage pentru mine, în fiecare

seară, în fața icoanei Sfintei Fecioare pe care o ținea în camera ei. Așa i-a trecut scîrba pe care o simțea pentru slujba ei.

LXXI

CUSURUL CĂRȚII

Încep să regret că scriu această carte. Nu pentru că m-aș simți obosit : n-am mare lucru de făcut ; și, la drept vorbind, a expedia cîteva capitole neînsemnate pe lumea celor vii e o sarcină care te mai distrage puțin de la veșnicie. Dar cartea e supărătoare, miroase a mormînt, are nu știu ce contracție cadaverică, viciu grav și, pe de altă parte, infim, pentru că cel mai mare defect al acestei cărți ești tu, cititorule. Tu te grăbești să îmbrătrînești, iar cartea mea merge alene ; ție îți place narațiunea directă și îmbelșugată, stilul regulat și curgător, iar cartea aceasta și stilul meu sînt ca niște bețivi, se leagănă la dreapta și la stînga, merg și se opresc, bombăne, strigă, rîd cu hohote, amenință cerul, se împiedică și cad...

Și cad ! Frunze jalnice ale chiparosului meu, trebuie să cădeți, ca orice alte frunze frumoase și virtuoase, și dacă eu aș avea ochi aș vărsa pentru voi o lacrimă de duioșie. Acesta este marele avantaj al morții, care, dacă nu-ți lasă gură ca să rîzi, nu-ți lasă nici ochi ca să plîngi... Trebuie să cădeți.

LXXII

BIBLIOMANUL

Poate că voi suprima capitolul anterior, între alte motive, fiindcă există în el, în ultimele rînduri, o frază care

conține o mare doză de absurd, și eu nu vreau să dau apă la moară criticii viitorului.

Uitați despre ce este vorba : peste șaptezeci de ani, un individ uscățiv, gălbejit, cenușiu, care nu iubește nici un lucru în afară de cărți, se apleacă asupra paginii anterioare, încercînd să descopere absurditatea ; citește, recitește, recitește din nou, descompune cuvintele, le examinează pe dinăuntru și pe dinafară, pe toate părțile, contra luminii, le scutură, le freacă de genunchi, le spală, și nimic ; nu găsește absurditatea.

E un biblioman. Nu-l cunoaște pe autor ; numele Brás Cubas nu figurează în dicționarele biografice. A găsit volumul din întîmplare, în hruba unui anticar. L-a cumpărat cu două sute de *reis* [1]. A întrebat, a cercetat, a verificat și în cele din urmă a descoperit că e un exemplar unic... Unic ! Voi, care nu numai că iubiți cărțile, dar suferiți de mania lor, cunoașteți voi foarte bine valoarea acestui cuvînt și ghiciți prin urmare desfătările bibliomanului meu. El ar refuza coroana Indiei, scaunul papei, toate muzeele Italiei și ale Olandei, dacă ar trebui să dea în schimb acest unic exemplar ; și nu fiindcă ar fi exemplarul *Memoriilor* mele : ar face același lucru cu *Almanahul* lui Laemmert, dacă ar fi unic.

Cel mai rău lucru e absurditatea. Omul nostru continuă să stea aplecat asupra paginii, cu un monoclu la ochiul drept, absorbit complet de nobila și aspra sarcină de descifrare a absurdității. Ba chiar și-a propus să scrie un scurt memoriu în care să relateze găsirea cărții și descoperirea absurdității, dacă va fi existînd cu adevărat ascunsă sub acea frază obscură. Pînă la urmă nu găsește nimic și se mulțumește cu faptul că a ajuns în posesia cărții. O închide, o privește, o privește cu luare aminte, o apropie de fereastră și o pune în dreptul soarelui. Un exemplar unic ! În momentul acela trece pe sub fereastră un Cezar sau un

[1] Pe atunci, vreo cinci *penny* (n.t.).

Cromwell, în drum spre putere. El ridică din umeri, închide fereastra, se întinde în hamac și răsfoiește cartea încet, cu dragoste, savurînd-o... Un exemplar unic !

LXXIII

LUNCH-UL

Absurditatea m-a făcut să mai pierd un capitol. N-ar fi mai bine să spun lucrurilor pe nume, neted și deschis, fără toate aceste ocolișuri ? Am comparat ceva mai înainte stilul meu cu mersul beţivilor. Dacă ideea vi se pare necuviincioasă, vă voi spune atunci că e la fel cum erau mesele mele cu Virgília, în căsuţa din cartierul Gamboa, unde uneori făceam micile noastre petreceri, *lunch*-ul nostru : vin, fructe, dulceţuri. Mîncam, ce-i drept, dar era o mîncare presărată cu vorbe dulci, cu priviri tandre, cu alintări și strengării copilărești, nenumărate aparteuri ale inimii, care alcătuiesc în fond adevăratul, neîntreruptul discurs al dragostei. Uneori proasta dispoziţie reușea să tempereze excesiva dulcegărie a situaţiei. Ea pleca de lîngă mine, se refugia într-un colţ al canapelei, sau se ducea în casă să audă nimicurile *donei* Plácida. După cinci sau zece minute, reînnodam firul conversaţiei, așa cum reînnod eu povestirea pentru a o deznoda iarăși. Ia aminte că, departe de a o exclude de la flecăreala noastră, o invitam întotdeauna pe *dona* Plácida să ia loc cu noi la masă ; dar *dona* Plácida nu accepta niciodată.

— Mi se pare că nu mă mai iubești, i-a spus într-o bună zi Virgília.

— Sfîntă Fecioară ! a exclamat biata femeie ridicînd mîinile spre tavan. Eu să n-o mai iubesc pe Doamna ? Păi atunci pe cine să mai iubesc pe lumea asta ?

Şi, luînd-o de mîini, s-a uitat la ea lung, lung, pînă cînd i s-au umezit ochii de atîta încordare. Virgília a mîngîiat-o cu multă duioşie, şi eu i-am strecurat în buzunarul şorţului o monedă de argint.

LXXIV

POVESTEA *DONEI* PLÁCIDA

Să nu-ţi pară rău că eşti generos ; cu mica monedă de argint am cîştigat încrederea *donei* Plácida, şi ca urmare acest capitol. După cîteva zile am găsit-o singură acasă şi am intrat în vorbă ; ea mi-a povestit atunci, în linii mari, povestea ei... Era fiica nelegitimă a unui paracliser al Catedralei şi a unei femei care trăia din vînzarea de dulceţuri şi zaharicale. Tatăl ei a murit cînd ea avea zece ani. Încă de pe atunci răzuia nuci de cocos, şi o ajuta după puterile ei pe maică-sa la prepararea dulceţurilor. La cincisprezece ori şaisprezece ani s-a măritat cu un croitor, care a murit de ftizie după puţin timp, lăsînd-o cu o fată. Văduvă şi tînără, a rămas să aibă grijă de fiică-sa, de doi ani, şi de maică-sa, obosită de muncă. Avea de hrănit trei guri. Făcea dulciuri, căci aceasta-i era meseria, dar mai şi cosea, zi şi noapte, cu sîrg, pentru trei sau patru aşezăminte, şi mai făcea şi pe învăţătoarea pentru cîţiva copii din cartier pentru zece *tostões* [1] pe lună. Şi aşa treceau anii, dar nu şi frumuseţea, fiindcă niciodată nu fusese frumoasă. A avut cîţiva pretendenţi, care i-au făcut propuneri de a trăi împreună, ori au încercat să o seducă, dar ea i-a respins pe toţi.

[1] *Tostõ*, veche monedă de nichel, în valoare de o sută de *reis* (n.t.).

— De-aș fi putut găsi un bărbat de ispravă, mi-a spus, crede-mă că m-aș fi măritat ; dar nimeni nu voia să se însoare cu mine.

Unul din pretendenți a reușit să se facă acceptabil în ochii *donei* Plácida ; totuși, cum nu era mai delicat decît ceilalți, ea i-a făcut vînt în același chip, nu fără a plînge cu lacrimi amare după ce l-a trimis la plimbare. Și a continuat să coasă pentru alții și să ia spuma de pe cratițele de dulcețuri. Maică-sa avea un umor negru din cauza temperamentului, a anilor și a nervilor ; își chinuia fiica, îndemnînd-o să ia pe unul din soții de împrumut și de ocazie care-i cereau mîna. Și striga :

— Vrei să fii mai bună decît mine ? Nu știu de unde-ți vin izmenelile astea, care stau bine oamenilor cu stare, nu nouă. Viața nu se lasă în voia soartei, fetițo ; nu trăiești în vînt. Ascultă-mă pe mine ! Băieți așa de buni ca Policarpo, ăla cu bodega, sărmanul... Ori poate aștepți vreun prinț ?

Dona Plácida s-a jurat să nu aștepte nici un prinț. Era un lucru care ținea de firea ei : voia să fie căsătorită. Știa foarte bine că maică-sa nu fusese, și cunoștea multe femei care obțineau ușor un bărbat cînd aveau poftă ; dar era un lucru care ținea de firea ei să vrea să fie căsătorită. Și nici pentru fiică-sa nu dorea altceva. Muncea mult, arzîndu-și degetele la cuptor și genele la lumina lumînării pentru a cîștiga o pîine și a-și duce traiul de azi pe mîine. A slăbit, s-a îmbolnăvit, și-a pierdut mama, a îngropat-o cu ajutorul oamenilor și a continuat să dea în brînci. Fiică-sa avea acum paisprezece ani ; dar era foarte slăbuță și nu făcea nimic altceva decît să-i atîțe pe potlogarii care-i dădeau tîrcoale. *Dona* Plácida trăia cu imense griji și, cînd trebuia să iasă pentru a duce clienților lucrurile terminate, o lua întotdeauna cu ea. Lumea de prin prăvălii deschidea ușile și făcea cu ochiul, convinsă că o lua ca să pescuiască pentru ea vreun bărbat sau chiar un ibovnic. Unii îi adresau complimente, făceau tot felul de

glume ; *dona* Plácida a ajuns să primească propuneri şi să i se ofere bani...

S-a întrerupt o clipă, apoi a continuat :

— Fiică-mea a plecat de acasă ; s-a dus cu un derbedeu, nici nu vreau să ştiu cu cine... M-a lăsat singură, şi atît de tristă, atît de tristă, încît am vrut să mor. Nu mai aveam pe nimeni pe lume şi eram bătrînă şi bolnavă. Pe atunci am cunoscut familia stăpînei, oameni cumsecade, care mi-au dat de lucru şi chiar m-au adăpostit sub acoperişul lor. Am stat acolo cîteva luni, un an, mai mult de un an, ca doamnă de companie şi cusătoreasă. Am plecat cînd stăpîna s-a căsătorit. Pe urmă am trăit în voia soartei. Uită-te la degetele mele, uită-te la mîinile astea...

Şi mi-a arătat mîinile, groase şi crăpate, şi vîrfurile degetelor înţepate cu acul.

— Nimic din toate astea nu se petrece la întîmplare, domnule, a urmat ea ; Dumnezeu ştie foarte bine de ce se întîmplă aşa... Din fericire, domnişoara m-a protejat, şi dumneata la fel, domnule... Eu mă temeam să nu ajung pe drumuri, să cer de pomană...

Spunînd ultima frază, dona Plácida a tresărit înfiorată. Apoi, de parcă şi-ar fi venit în fire, a părut că-şi dă seama cît de nepotrivită era acea mărturisire făcută amantului unei femei căsătorite şi a început să rîdă, să se dezică, să spună că e o proastă, o femeie plină de „izmeneli", cum îi zicea maică-sa ; în cele din urmă, stînjenită de tăcerea mea, s-a retras din salon. Eu am rămas cu ochii pironiţi la vîrful cizmelor mele.

LXXV

ÎN SINEA MEA

Dat fiind că se prea poate ca unii din cititorii mei să fi sărit capitolul anterior, le atrag atenţia că e nevoie

să-l citească pentru a înțelege ce mi-am spus în sinea mea, de îndată ce dona Plácida a ieșit din salon. Mi-am spus următoarele :

— Așadar, paracliserul Catedralei, într-o bună zi, pe cînd îl ajuta pe preot la slujbă, a văzut intrînd o femeie, care avea să fie colaboratoarea lui la conceperea donei Plácida. A văzut-o și în alte zile, timp de cîteva săptămîni, a găsit-o nostimă, i-a spus cîteva vorbe cu haz, a călcat-o ușor pe picior cînd a trecut pe lîngă ea ducîndu-se să aprindă lumînările la altar, în zilele de sărbătoare. Ei i-a plăcut, și s-au apropiat, și s-au iubit. Din această împreunare de porniri desfrînate, s-a ivit *dona* Plácida. Se poate presupune că *dona* Plácida nu vorbea încă în clipa cînd s-a născut, dar de-ar fi vorbit, le-ar fi putut spune celor care i-au dat viață : „Sînt aici. De ce m-ați chemat ?" Iar paracliserul și femeia lui i-ar fi răspuns, firește : „Te-am chemat ca să-ți arzi degetele în fața cratițelor și ochii pe cusătură, ca să mănînci prost, ori ca să nu mănînci, ca să umbli de colo-colo, muncind din greu, îmbolnăvindu-te și sculîndu-te din boală, pentru a te îmbolnăvi din nou și a te scula din nou din boală, cînd tristă, cînd disperată, cînd resemnată, dar mereu cu mîinile pe cratiță și cu ochii pe cusătură, pînă ce vei sfîrși într-o zi în noroi ori în spital ; de asta te-am chemat, într-o clipă de plăcere."

LXXVI

GARANȚIA

Deodată conștiința mea a sărit în sus și m-a acuzat că făcusem să capituleze probabilitatea *donei* Plácida, silind-o să joace un rol urît, după o lungă viață de trudă

şi privaţiuni. Nu era mai frumos să fii codoaşă decît concubină, şi eu o coborîsem la această funcţie, cu ajutorul darurilor şi al banilor. Aşa mi-a vorbit conştiinţa ; am rămas vreo zece minute fără a şti ce să-i răspund. Ea a adăugat că profitasem de fascinaţia exercitată de Virgília asupra ex-cusătoresei, de recunoştinţa acesteia, în sfîrşit, de nevoile ei. Mi-a amintit împotrivirea *doneĭ* Plácida, lacrimile pe care le-a vărsat în primele zile, faţa tristă, tăcerile, ochii plecaţi, şi arta mea de a suporta toate acelea, pînă am biruit-o. Şi a sărit din nou în sus, iritată şi nervoasă.

Am căzut de acord că aşa era, dar am invocat faptul că bătrîneţea *donei* Plácida era acum la adăpost de cerşit : era o compensaţie. Dacă n-ar fi fost dragostea mea pentru Virgília, probabil că *dona* Plácida ar fi sfîrşit ca atîtea alte fiinţe omeneşti ; de unde s-ar putea trage concluzia că viciul e adesea garanţia virtuţii. Aceasta nu împiedică virtutea să fie o floare înmiresmată şi sănătoasă. Conştiinţa mi-a dat dreptate, şi eu m-am dus să-i deschid uşa Virgíliei.

LXXVII

ÎNTREVEDEREA

Virgília a intrat zîmbitoare şi liniştită. Timpul îăcuse să dispară spaimele şi ruşinea. Ce plăcut era s-o vezi sosind în primele zile, înfiorată şi pudică ! Venea cu trăsura, cu faţa acoperită cu un voal, înfăşurată într-un fel de mantie care-i ascundea mlădierile mijlocului. Prima dată s-a prăbuşit pe canapea, sufocată, stacojie la faţă, cu ochii în pămînt ; şi — pe cuvînt de onoare ! — în nici

o altă ocazie nu mi s-a părut atît de frumoasă, poate fiindcă niciodată nu m-am simțit atît de flatat.

Dar acum, așa cum spuneam, se terminaseră spaimele și jena ; întrevederile intrau în perioada cronometrică. Intensitatea iubirii era aceeași ; diferența consta în faptul că flacăra își pierduse nebunia din primele zile pentru a se transforma într-un simplu mănunchi de raze, liniștit și constant, ca într-o căsnicie.

— Sînt foarte supărată pe tine, mi-a spus așezîndu-se.

— De ce ?

— Fiindcă n-ai venit ieri, așa cum mi-ai spus. Damião a întrebat de mai multe ori dacă nu vii cel puțin să bei ceaiul cu noi. De ce n-ai venit ?

Într-adevăr, nu mă ținusem de cuvînt, și de vină era numai Virgília. Era o chestiune de gelozie. Această femeie splendidă știa că este și-i plăcea să i se spună că este splendidă, cu voce tare sau în șoaptă. În urmă cu două zile, dansase la baroneasă două valsuri cu un filfizon, după ce-i ascultase complimentele într-un colț, lîngă fereastră. Era atît de veselă ! Atît de exuberantă ! Atît de plină de ea însăși ! Cînd a descoperit între sprîncenele mele cuta întrebătoare și amenințătoare, n-a avut nici o tresărire, nici n-a devenit imediat serioasă ; dar l-a trimis la plimbare pe filfizon cu complimentele lui cu tot. S-a apropiat apoi de mine, m-a luat de braț și m-a dus în alt salon, mai puțin aglomerat, unde mi s-a plîns că se simte obosită și a vorbit despre multe alte lucruri, cu aerul copilăresc pe care-l lua de obicei în asemenea ocazii, și eu o ascultam aproape fără să răspund nimic.

Chiar acum îmi venea greu să-i răspund ceva, dar pînă la urmă i-am spus motivul absenței... Nu, stele veșnice, niciodată n-am văzut ochi mai speriați. Gura întredeschisă, sprîncenele arcuite, o uimire vizibilă, tangibilă, care nu se putea tăgădui, aceasta a fost prima replică a Virgíliei. A clătinat din cap cu un zîmbet de milă și înduioșare, care pînă la urmă m-a zăpăcit complet.

— Cum poţi să crezi aşa ceva ? !

Şi s-a dus să-şi scoată pălăria, sprintenă, veselă, ca o fetiţă care se întoarce de la şcoală ; pe urmă s-a apropiat de mine, care stăteam jos, mi-a dat cîteva lovituri uşoare în cap, cu un singur deget, repetînd ;

— Na, na.

Iar eu n-am avut încotro şi a trebuit să zîmbesc şi eu ; şi totul s-a încheiat cu o glumă. Era limpede că mă înşelasem.

LXXVIII

PREŞEDINŢIA

Într-o zi, cîteva luni mai tîrziu, de cum a intrat pe uşă, în casa lui, Lôbo Neves a spus că poate va ajunge să ocupe o preşedinţie în provincie. Eu, care eram acolo, m-am uitat la Virgília, care s-a făcut palidă ; el, care a văzut că ea devine palidă, a întrebat-o :

— Trebuie să înţeleg că nu ţi-a plăcut vestea asta, Virgília ?

Virgília a clătinat din cap.

— Nu-mi place prea mult, a fost răspunsul ei.

Nu s-a mai vorbit atunci despre chestiunea asta ; dar seara Lôbo Neves a insistat asupra proiectului, cu puţin mai multă hotărîre decît după-amiază ; două zile mai tîrziu i-a declarat soţiei lui că preşedinţia era un lucru definitiv. Virgília n-a putut să-şi ascundă neplăcerea pe care i-o producea vestea aceea. Bărbatul ei răspundea la toate întrebările invocînd necesităţile politice.

— Nu pot refuza să fac ce mi se cere ; e chiar un lucru care ne prinde bine şi nouă ; gîndeşte-te la viitorul nostru, la blazoanele tale, dragostea mea, fiindcă eu ţi-am promis că vei fi marchiză, şi tu nu eşti nici măcar baro-

nesă. Vrei să spui că sînt ambiţios ? Sînt cu adevărat, dar tu nu trebuie să-mi tai aripile ambiţiei.

Virgília a rămas dezorientată. A doua zi am găsit-o tristă, în casa din Gamboa, aşteptîndu-mă ; îi povestise totul *donei* Plácida, care făcea tot ce putea ca s-o mîngîie. Eu n-am rămas mai puţin deprimat.

— Tu trebuie să vii cu noi, mi-a spus Virgilia.

— Eşti nebună ? Ar fi o nechibzuinţă.

— Atunci ?...

— Atunci, trebuie să-i dejucăm planurile.

— E cu neputinţă.

— El a şi acceptat ?

— Se pare că da.

M-am ridicat, am aruncat pălăria pe un scaun şi am început să mă plimb de colo-colo, fără a şti ce să fac. Am şovăit mult timp, şi nu mi-a venit nici o idee. În cele din urmă m-am apropiat de Virgília, care stătea jos, şi am luat-o de mînă ; *dona* Plácida s-a dus la fereastră.

— În mîna asta micuţă se află întreaga mea existenţă. i-am spus ; tu eşti răspunzătoare pentru ea ; fă cum ţi se pare mai bine.

Virgília a făcut un gest de îngrijorare ; eu m-am dus să mă sprijin de consola de alături. S-au scurs cîteva clipe de tăcere ; auzeam doar lătratul unui cîine, şi nu mai ştiu dacă nu cumva şi vuietul valurilor care mureau izbindu-se de plajă. Văzînd că nu vorbea, m-am uitat la ea. Virgília îşi ţinea ochii în pămînt, nemişcaţi, fără nici o strălucire, stătea cu mîinile inerte pe genunchi, cu degetele încrucişate, într-o atitudine de disperare supremă. Cu alt prilej, din motive diferite, fără îndoială că eu m-aş fi aruncat la picioarele ei şi aş fi ocrotit-o cu raţiunea şi cu duioşia mea ; dar de data aceasta era nevoie s-o silesc la un efort pe cont propriu, la sacrificii, la responsabilitatea pentru viaţa noastră comună, şi prin urmare s-o las neocrotită, s-o las singură şi să plec de acolo ; aşa am şi făcut.

— Îţi repet, fericirea mea e în mîinile tale, i-am spus.

Virgília a vrut să mă oprească, dar eu apucasem să trec pragul. Am reuşit s-o mai aud cum izbucneşte în lacrimi şi vă asigur că am fost cît pe-aci să mă întorc pentru a i le şterge cu o sărutare ; dar m-am stăpînit şi am plecat.

LXXIX

COMPROMISUL

N-aş mai isprăvi niciodată dacă ar trebui să povestesc amănunţit cît am suferit în primele ceasuri. Oscilam între o dorinţă şi alta, între mila care mă mîna spre casă, la Virgília, şi un alt sentiment — egoism, să presupunem — care-mi spunea : „Aşteaptă ; las-o să rezolve singură problema ; las-o, căci o va rezolva dîndu-i soluţia iubirii." Cred că aceste două forţe aveau aceeaşi intensitate, năvăleau şi rezistau în acelaşi timp, cu ardoare, cu tenacitate, şi nici una dintre ele nu ceda definitiv. Uneori simţeam dintele mărunt al remuşcării ; mi se părea că abuzez de slăbiciunea unei femei iubitoare şi vinovată, fără să sacrific ori să risc nimic, în ceea ce mă priveşte ; şi cînd eram gata să capitulez, venea iarăşi dragostea şi-mi repeta sfatul egoist, iar eu rămîneam nehotărît şi neliniştit, dorind s-o văd şi temător că la vederea ei m-aş simţi obligat să împart cu ea răspunderea soluţiei.

În sfîrşit, a intervenit un compromis între egoism şi milă : mă voi duce s-o văd acasă la ea, şi numai acasă la ea, în prezenţa soţului ei, pentru a nu-i spune nimic, aşteptînd efectul somaţiei mele. În felul acesta puteam împăca cele două forţe. Acum, cînd scriu aceste rînduri, aproape că mi se pare că acel compromis era o glumă batjocoritoare, că mila aceea nu era decît tot o formă de

egoism şi că hotărîrea de a mă duce s-o consolez pe Virgília nu era nimic mai mult decît o sugestie a propriei mele suferinţe.

LXXX

CA SĔCRETAR

În seara următoare m-am dus într-adevăr acasă la Lôbo Neves ; i-am întîlnit pe amîndoi. Pe Virgília foarte tristă, şi pe el foarte vesel. Vă jur că ea a simţit o uşurare cînd ochii noştri s-au întîlnit, plini de curiozitate şi de duioşie. Lôbo Neves mi-a vorbit despre planurile pe care le avea pentru preşedinţie, despre dificultăţile locale, despre speranţele lui, despre hotărîrile lui. Era atît de mulţumit ! Atît de plin de speranţe ! Virgília, stînd lîngă masă, se prefăcea că citeşte o carte, dar pe deasupra paginii se uita din cînd în cînd la mine, cu ochii încărcaţi de nelinişti şi de întrebări.

— Partea cea mai proastă, mi-a spus dintr-o dată Lôbo Neves, e că încă n-am găsit un secretar.

— Nu ?

— Nu, şi am o idee.

— Ah !

— O idee.. Nu vrei dumneata să faci o plimbare în Nord ?

Nu ştiu ce i-am răspuns.

— Dumneata eşti bogat, a continuat el, şi n-ai nevoie de un salariu prăpădit ; dar, dacă ai vrea să-mi dai un ajutor, ai veni cu mine ca secretar.

Sufletul meu a făcut o săritură înapoi, de parcă ar fi descoperit în faţa lui un şarpe. M-am uitat ţintă la Lôbo

Neves, imperios, încercînd să descopăr pe chipul lui vreun gînd ascuns... Nici umbră de așa ceva ; privirea lui era dreaptă și deschisă, pe fața lui se zugrăvea o liniște firească, deloc forțată, o liniște presărată cu bucurie. Am respirat și n-am avut curajul s-o privesc pe Virgília ; am simțit pe deasupra paginii privirea ei, care-mi cerea și ea același lucru, și am spus că da, că merg. Într-adevăr, un președinte, o președintă, un secretar, asta înseamnă să rezolvăm lucrurile într-un mod administrativ.

LXXXI

ÎMPĂCAREA

Totuși, plecînd de acolo, am avut o umbră de îndoială ; m-am gîndit dacă nu cumva expuneam în mod stupid reputația Virgíliei, dacă nu cumva exista un alt mijloc, mai rezonabil, de a împăca misiunea de stat cu căsuța din Gamboa. N-am găsit nimic. În ziua următoare, sculîndu-mă din pat, eram pregătit sufletește și hotărît să accept numirea. La amiază a venit un slujitor ca să-mi spună că în salon e o femeie acoperită cu un văl. Dau fuga ; era soră-mea Sabina.

— Situația asta nu mai poate continua așa, mi-a spus ; trebuie să ne împăcăm o dată pentru totdeauna. Familia noastră se sfîrșește ; n-o să continuăm să trăim ca doi dușmani.

— Păi nici eu nu-ți cer altceva, soră ! am strigat deschizînd brațele ca s-o îmbrățișez.

Am rugat-o să se așeze lîngă mine, am vorbit despre soțul ei, despre fiică-sa, despre afaceri, despre toate. Toate mergeau bine ; fiică-sa era drăguță foc. Bărbatu-său avea să vină să mi-o arate, dacă eram de acord.

— Nu-i nevoie. Vin eu s-o văd.

— Sigur ?

— Îţi dau cuvîntul meu.

— Ce bine-mi pare ! a respirat uşurată Sabina. Era şi timpul să punem capăt neînţelegerii.

Mi s-a părut mai grasă şi poate mai tînără. Părea să aibă douăzeci de ani şi avea mai mult de treizeci. Nostimă, afabilă, fără pic de timiditate, fără nici un resentiment. Ne-am privit unul pe altul, luîndu-ne de mîini, vorbind despre tot şi despre nimic, ca doi îndrăgostiţi. Era copilăria mea care renăştea, proaspătă, zburdalnică şi blîndă ; anii cădeau ca pachetele de cărţi de joc cu care eu mă jucam de mic, şi mă lăsau să văd casa, familia, petrecerile noastre. Am suportat amintirile cu oarecare efort ; dar un bărbier din vecini a început să zdrăngănească la clasica rebecă [1], şi acest glas — fiindcă pînă atunci amintirile erau mute —, acest glas al trecutului, fîrnîit şi nostalgic, m-a mişcat într-un asemenea grad, încît...

Ochii ei erau uscaţi. Sabina nu moştenise floarea galbenă şi morbidă. Ce importanţă are ? Era sora mea, sîngele meu, o părticică din mama mea, şi i-am spus-o, cu duioşie, cu sinceritate... Deodată aud bătăi în uşa salonului ; mă duc să deschid ; era un îngeraş de cinci ani :

— Intră, Sara, i-a spus Sabina.

Era nepoată-mea. Am ridicat-o de la pămînt, am sărutat-o de mai multe ori, şi micuţa, speriată, îmi împingea umărul cu mînuţa ei, răsucindu-şi trupul ca să se dea jos... Tocmai atunci apare în uşă o pălărie, şi apoi un bărbat, Cotrim, nici mai mult nici mai puţin decît Cotrim. Eu eram atît de emoţionat, încît am lăsat copila din braţe şi m-am repezit în braţele tatălui ei. Poate că această efuziune l-a descumpănit puţintel ; tot ce vă pot spune e că mi s-a părut timid.

[1] Un fel de vioară de fabricaţie populară, cu sunet trist (n.t.).

Acesta a fost doar prologul. După cîteva minute vorbeam ca niște buni și vechi prieteni. Nici o aluzie la trecut, multe planuri pentru viitor, promisiunea de a merge să mîncăm cît mai des unii la alții. N-am uitat să le spun că acele vizite reciproce și invitația la masă aveau să fie întrerupte pentru scurt timp, fiindcă eu aveam de gînd să fac o călătorie în Nordul țării. Sabina s-a uitat la Cotrim, Cotrim la Sabina ; amîndoi au fost de părere că era un gînd lipsit de bun-simț. Ce naiba puteam găsi eu în Nord ? Oare nu în capitală, în plină capitală, trebuia să continui să strălucesc, băgîndu-i în buzunar pe bărbații de vîrsta mea ? Fiindcă, într-adevăr, nu era nici unul care să se poată compara cu mine ; el, Cotrim, mă urmărea de departe și, în pofida acelei dispute ridicole dintre noi, s-a interesat întotdeauna, cu mîndrie și vanitate, de succesele mele. Auzea ce se spune despre mine pe stradă și în saloane, era un concert de laude și vorbe admirative. Și lăsam toate astea pentru a merge să-mi petrec cîteva luni în provincie, fără să fie nevoie, fără vreun motiv serios ? Cel puțin de-ar fi vorba despre politică...

— Ba chiar despre politică-i vorba, am răspuns.

— Nici chiar așa, a replicat el după o clipă.

Și după o altă tăcere :

— Oricum ar fi, vino să cinezi azi cu noi.

— Vin negreșit ; dar mîine sau poimîine trebuie să veniți voi să cinați cu mine.

— Nu știu, nu știu, a obiectat Sabina ; casă de burlac... Tu ai nevoie de însurătoare, frate. Și eu vreau o nepoată ; ei, ce spui ?

Cotrim a oprit-o cu un gest pe care nu l-am înțeles bine. N-are a face, împăcarea membrilor unei familii face mai mult decît un gest enigmatic.

LXXXII

O CHESTIUNE DE BOTANICĂ

Orice ar spune ipohondrii, viaţa e un lucru dulce. Aşa m-am gîndit atunci în sinea mea văzînd-o pe Sabina, cu bărbatu-său şi fiică-sa, cum coboară scările şi-mi trimite de jos o mulţime de cuvinte afectuoase, care ajung în capul scărilor, unde rămăsesem eu — pe palier — ca să le trimit, la rîndul meu, de sus altele asemenea. Şi am continuat să mă gîndesc că, în realitate, eram fericit. Iubeam o femeie, mă bucuram de încrederea soţului ei, mă duceam ca secretar al lor şi mă împăcasem cu ai mei. Ce mi-aş mai fi putut dori în douăzeci şi patru de ore ?

În aceeaşi zi, încercînd să pregătesc atmosfera, am început să răspîndesc ştirea că poate aveam să plec în Nord ca secretar de provincie, pentru a rezolva cîteva treburi politice de natură personală. Am spus aceasta pe Rua do Ouvidor, am repetat-o în ziua următoare la Pharoux şi la teatru. Cîţiva, legînd numirea mea de aceea a lui Lôbo Neves, care se comenta mai de mult, zîmbeau cu maliţie ; alţii mă băteau uşurel pe umăr ; la teatru, o doamnă mi-a spus că duc prea departe iubirea pentru sculptură : se referea la formele frumoase ale Virgíliei.

Dar aluzia cea mai neruşinată mi-a fost făcută la Sabina acasă, trei zile mai tîrziu. A făcut-o un oarecare Garcez, un chirurg bătrîn, scund, vulgar şi guraliv, care putea ajunge la şaptezeci, la optzeci, la nouăzeci de ani, fără să capete deloc acea înfăţişare austeră care e farmecul bătrînilor. Bătrîneţea ridicolă e poate ultima şi cea mai tristă surpriză a naturii omeneşti.

— Ştiu, de data asta o să-l citeşti pe Cicero, mi-a spus aflînd de călătoria mea.

— Cicero ! a exclamat Sabina.

— Sigur ! Fratele dumitale e un mare latinist. Îl traduce pe Vergiliu cu mare fluenţă. Bagă de seamă că spun Vergiliu, şi nu Virgília... nu confunda...

Şi rîdea, cu un rîs grosolan, josnic şi frivol. Sabina s-a uitat la mine, temîndu-se de vreo replică ; dar a zîmbit cînd m-a văzut zîmbind şi şi-a întors faţa pentru a-şi ascunde un zîmbet. Celelalte persoane mă priveau cu un aer de curiozitate, indulgenţă şi simpatie ; era cît se poate de limpede că nu auziseră nici o noutate. Cazul iubirii mele devenise mai public decît puteam eu să presupun. Am zîmbit totuşi cu un zîmbet scurt, fugar şi lacom, mai flecar decît coţofenele din Sintra. Virgília era o greşeală frumoasă, şi e atît de uşor să mărturiseşti o greşeală frumoasă ! La început mă indispuneam cînd auzeam vreo aluzie la dragostea noastră ; dar cu timpul, pe cuvîntul meu de onoare, am început să simt în piept un fel de mîngîiere moale şi măgulitoare. Pentru că s-a întîmplat să zîmbesc o dată, am continuat să zîmbesc şi celelalte dăţi. Nu ştiu dacă cineva ar putea să explice acest fenomen. Eu mi-l explic astfel : la început mulţumirea, fiind interioară, era, ca să spunem aşa, chiar zîmbetul, dar abia îmbobocit ; odată cu trecerea timpului s-a mai deschis, bobocul s-a transformat în floare şi a apărut în ochii semenilor. O simplă chestiune de botanică.

LXXXIII

13

Cotrim m-a scos din starea aceea atît de plăcută, ducîndu-mă la fereastră.

— Pot să-ţi spun ceva ? m-a întrebat ; nu face călătoria asta ; e nechibzuită, e periculoasă.

— De ce ?

— Știi tu bine de ce, mi-a răspuns ; e mai ales periculoasă, foarte periculoasă. Aici, în capitală, un caz ca ăsta se pierde în mulțimea oamenilor și a intereselor ; dar în provincie lucrurile se schimbă ; și fiind vorba de personaje politice, e cu adevărat o nechibzuință. Gazetele de opoziție, de îndată ce miros afacerea, o tipăresc cu litere de-o șchioapă, și atunci vin zeflemelele, înțepăturile, poreclele...

— Dar nu înțeleg...

— Ba înțelegi, înțelegi foarte bine. N-ai fi cu adevărat prietenul nostru, dacă ai tăgădui în fața mea ceea ce toată lumea știe. Eu știu de cîteva luni bunicele. Îți repet, nu face călătoria asta ; suportă absența, căci e mai bine, și evită un mare scandal și neplăceri mai mari...

A spus aceste cuvinte și s-a dus să stea de vorbă cu ceilalți. Eu am rămas cu ochii la felinarul din colț — un vechi felinar cu ulei —, trist, obscur și încovoiat, ca un semn de întrebare. Ce trebuia să fac ? Era cazul lui Hamlet : ori să mă plec în fața soartei, ori să lupt cu ea și s-o subjug. Cu alte cuvinte : să mă îmbarc ori să nu mă îmbarc. Aceasta era problema. Felinarul nu-mi spunea nimic. Cuvintele lui Cotrim răsunau în urechile memoriei mele într-un mod diferit de cuvintele lui Garcez. Poate că avea dreptate Cotrim ; dar puteam eu oare să mă despart de Virgília ?

Sabina a venit alături de mine și m-a întrebat la ce mă gîndeam. I-am răspuns că la nimic, că-mi era somn și nimic altceva, și că mă duceam acasă. Sabina a tăcut o clipă.

— Știu eu de ce ai tu nevoie : de o mireasă. Lasă-mă pe mine, că o să-ți găsesc eu una.

Am plecat de acolo apăsat de griji, dezorientat. Cînd eram gata cu totul de îmbarcare — spirit și inimă — iată că se ridică în fața mea acest portar al convenienței,

care-mi cere permisul de intrare. Am dat dracului convenienţele, şi odată cu ele constituţia, corpul legislativ, ministerul, tot.

În ziua următoare deschid un ziar politic şi citesc ştirea că, prin decretele din ziua de 13, au fost numiţi preşedinte şi secretar ai provinciei Lôbo Neves şi eu. I-am scris imediat Virgíliei şi m-am dus după două ore în Gamboa. Biata *dona* Plácida ! Era din ce în ce mai întristată : m-a întrebat dacă n-o să uităm de bătrînica noastră, dacă absenţa era îndelungată şi dacă provincia unde plecam era departe. Am încercat s-o mîngîi ; dar pe mine n-avea cine să mă mîngîie ; obiecţia lui Cotrim mă îngrijora. Virgília a sosit după puţin timp, voioasă ca o rîndunică ; dar văzîndu-mă trist a devenit foarte serioasă.

— Ce s-a întîmplat ?

— Nu m-am hotărît, i-am spus ; nu ştiu dacă trebuie să accept...

Virgília s-a aşezat pe canapea şi a început să rîdă.

— De ce ? a întrebat.

— Nu e prudent ; va atrage atenţia tuturor.

— Dar noi nu mai plecăm.

— Cum vine asta ?

Mi-a povestit că soţul ei avea să refuze numirea, dintr-un motiv pe care i l-a spus doar ei, cerîndu-i să păstreze cea mai mare taină ; nu-l putea mărturisi absolut nimănui.

— E copilăresc, îi spusese, e ridicol ; dar pe scurt e pentru mine un motiv foarte puternic.

Şi i-a spus apoi că decretul purta data de 13 şi că numărul acesta însemna pentru el o amintire funebră. Tatăl lui murise într-o zi de 13, la treisprezece zile după o masă la care fuseseră treisprezece persoane. Casa în care murise maică-sa avea numărul 13 şi aşa mai departe. Era o cifră fatidică. Nu putea invoca asemenea argumente în faţa ministrului ; îi va spune că avea motive personale pentru care nu putea accepta. Eu am rămas —

cum va rămîne şi cititorul — puţin surprins de acest sacrificiu pe altarul unui număr ; dar, cum Lôbo Neves era ambiţios, sacrificiul lui trebuie să fi fost sincer.

LXXXIV

CONFLICTUL

Număr fatidic, îţi aminteşti cum te-am binecuvîntat de nenumărate ori ? Aşa trebuie să fi binecuvîntat fecioarele din Teba iapa cu coama bălană care le-a înlocuit la sacrificiul Pelopidei... O iapă superbă care a murit acolo, acoperită de flori, fără ca nimeni să aibă pentru ea un cuvînt de duioşie. Ei bine, îţi adresez eu acest cuvînt de duioşie, iapă milostivă, nu numai pentru moartea de care ai avut parte, ci şi pentru că, printre fecioarele pe care le-ai salvat, nu-i deloc exclus să figureze o bunică a stirpei Cubas... Număr fatidic, tu ai fost salvarea noastră. Lôbo Neves nu mi-a mărturisit cauza recuzării sale ; mi-a spus şi mie că erau la mijloc motive particulare, şi chipul serios şi convins cu care eu l-am ascultat a făcut cinste artei disimulării omeneşti. El, în schimb, cu greu putea să-şi ascundă tristeţea profundă care-l rodea pe dinăuntru ; vorbea puţin, rămînea cufundat în gînduri, intra în casă ca să citească. Alteori primea lume, şi atunci stătea de vorbă cu musafirii şi rîdea mult, zgomotos şi afectat. Două lucruri îl apăsau : ambiţia, năruită de un scrupul, şi apoi îndoiala ; poate era la mijloc şi remuşcarea, dar o remuşcare pe care ar simţi-o din nou dacă s-ar repeta ipoteza, fiindcă fondul superstiţios exista. Se îndoia de superstiţie, fără a reuşi s-o spulbere. Această persistenţă a unui sentiment, care repugnă chiar individului care-l încearcă, e un fenomen vrednic de o oarecare atenţie.

Dar eu preferam naivitatea curată a *donei* Plácida, cînd zicea că nu poate vedea un pantof cu talpa în sus.

— Ce-i rău în asta ? o întrebam eu.

— Aduce nenorocire, era răspunsul ei.

Numai asta, numai acest răspuns, valora pentru ea mai mult decît cartea cu şapte peceţi : „Aduce nenorociri". I se spusese asta de copilă, fără altă explicaţie, şi ea se mulţumea să primească de-a gata, ca pe un lucru sigur, existenţa nenorocirilor. În schimb, nu se petrecea acelaşi lucru cînd cineva arăta o stea cu degetul ; atunci ea ştia perfect că celui care făcea aşa îi ieşea un neg.

Un neg sau altceva, ce importanţă mai avea aceasta pentru cine pierdea preşedinţia unei provincii ? Poate fi tolerată o superstiţie gratuită ori ieftină ; e insuportabilă însă cea care schimbă o bună parte din viaţă. Şi acesta era cazul lui Lôbo Neves, cu circumstanţa agravantă a îndoielii şi a spaimei de a nu fi fost cumva ridicol. Şi, pe lîngă aceasta, încă un factor agravant : faptul că ministrul nu a dat crezare acelor motive particulare ; a atribuit refuzul lui Lôbo Neves unor manevre politice, impresie complicată cu unele aparenţe ; l-a tratat rău, a comunicat colegilor neîncrederea lui ; au survenit o serie de incidente ; în sfîrşit, cu trecerea timpului, preşedintele demisionar a trecut în rîndurile opoziţiei.

LXXXV

VÎRFUL MUNTELUI

Cine scapă de o primejdie iubeşte viaţa cu o îndoită intensitate. Am început s-o iubesc pe Virgília cu mult mai multă înflăcărare după ce am fost gata s-o pierd, şi acelaşi lucru s-a petrecut cu ea. Astfel, preşedinţia n-a făcut

decît să înviioreze pasiunea veche ; a fost drogul cu care am dat mai multă savoare iubirii noastre, şi mai mult preţ totodată. În primele zile, după incidentul acela, ne făcea plăcere să ne închipuim durerea despărţirii, dacă ar fi avut loc o despărţire, tristeţea unuia şi a celuilalt, pe măsură ce marea, ca un ştergar elastic, s-ar fi dilatat între noi ; şi, asemenea copiilor care se refugiază în poala mamei pentru a fugi de o simplă grimasă, fugeam noi de presupusa primejdie, strîngîndu-ne într-o îmbrăţişare.

— Draga mea Virgília !

— Iubitul meu !

— Tu eşti a mea, nu-i aşa ?

— A ta, a ta...

Şi aşa am reînnodat firul aventurii, ca Şeherazada firul poveştilor sale. Aceasta a fost, după cîte cred, clipa cea mai intensă a poveştii noastre de dragoste, vîrful muntelui, de unde, pentru cîtva timp, am întrezărit văile dinspre răsărit şi apus şi, deasupra noastră, cerul liniştit şi albastru. După ce a trecut acest timp, am început să coborîm panta, cu mîinile împreunate ori libere, dar coborînd, coborînd...

LXXXVI

MISTERUL

La poalele muntelui, am văzut-o într-o zi puţin diferită, nu ştiu dacă deprimată sau nu, şi atunci am întrebat-o ce are ; a tăcut, a făcut un gest de supărare, de indispoziţie, de oboseală ; eu am insistat, şi ea mi-a spus că... Un fluid subtil mi-a străbătut tot corpul : senzaţia puternică, rapidă, neobişnuită, pe care niciodată nu voi reuşi s-o fixez pe hîrtie. I-am luat mîinile într-ale mele, am

atras-o ușor spre mine, cu o delicatețe de zefir și cu gravitatea lui Avram... Ea s-a înfiorat, mi-a luat capul între mîini, m-a privit în ochi, pe urmă m-a mîngîiat cu un gest matern... Iată un mister : să-i lăsăm cititorului timpul să descifreze acest mister.

LXXXVII

GEOLOGIA

S-a întîmplat în acest timp un dezastru : moartea lui Viegas. Viegas a plecat din lume foarte grăbit, cu cei șaptezeci de ani ai lui sufocați de astmă, dislocați de reumatism și pe deasupra cu o leziune pe inimă. A fost unul dintre cei mai subtili spioni ai aventurii noastre. Virgília nutrea mari speranțe că această rudă bătrînă, avar ca un mormînt, va sprijini viitorul fiului ei lăsîndu-i ceva prin testament ; și dacă soțul ei nutrea aceleași gînduri, cu siguranță le ascundea ori le înăbușea. Trebuie să spunem tot : Lôbo Neves avea o anumită demnitate fundamentală, un strat stîncos care rezista la uzură în raporturile cu oamenii. Celelalte, straturile de deasupra, din pămînt afînat și nisip, le dusese cu ea viața, care e un torent perpetuu. Dacă cititorul își mai amintește capitolul XXIII, va observa că aceasta e a doua oară cînd compar viața cu un torent, dar trebuie să observe și că de data aceasta îi adaug un adjectiv : perpetuu. Și Dumnezeu cunoaște forța unui adjectiv : mai ales în țări noi și calde.

Nouă în această carte este geologia morală a lui Lôbo Neves, și probabil aceea a cavalerului care mă citește. Da, aceste straturi de caracter, alterate, conservate sau împrăștiate de viață după rezistența pe care o au, aceste straturi ar merita un capitol pe care nu-l scriu pentru a

nu lungi naraţiunea. Spun doar că omul cel mai cinstit pe care l-am cunoscut în viaţa mea a fost un oarecare Jacó Medeiros sau Jacó Valadares, nu-mi aduc aminte bine numele. Poate că era Jacó Rodrigues ; pe scurt Jacó. Era cinstea în persoană ; ar fi putut ajunge bogat, dacă şi-ar fi învins un mic scrupul, dar n-a vrut ; a lăsat să-i scape printre degete nu mai puţin de patru sute de *contos* [1] ; avea o cinste atît de exemplară, încît ajungea să fie migăloasă şi plicticoasă. Într-o zi în care ne-am întîlnit, singuri, la el acasă, şi am stat de vorbă într-o atmosferă prietenească, i s-a spus că-l caută domnul B., un individ pisălog. Jacó a poruncit să i se spună că nu e acasă.

— Nu-ţi merge cu mine, a strigat un glas de pe coridor ; sînt aici, înăuntru.

Şi, într-adevăr, era domnul B., care a apărut apoi în uşa salonului. Jacó s-a dus să-l primească, afirmînd că înţelesese greşit, crezînd că era vorba de altcineva, şi nu de el, şi adăugînd că îi făcea mare plăcere vizita lui, ceea ce a însemnat pentru noi o jumătate de oră de plictiseală mortală, şi n-a plecat decît după ce Jacó s-a uitat la ceas ; domnul B. l-a întrebat atunci dacă se pregătea să plece.

— Da, cu soţia mea, a răspuns Jacó.

Domnul B. s-a retras, şi noi am răsuflat uşuraţi. După ce am răsuflat, i-am spus lui Jacó că minţise de patru ori în mai puţin de două ore : prima oară, negînd că e acasă ; a doua, bucurîndu-se de prezenţa pisălogului ; a treia, zicînd că trebuia să plece ; a patra, adăugînd că pleacă şi soţia lui cu el. Jacó a reflectat o clipă, apoi a mărturisit că observaţia mea i se pare justă, dar s-a scuzat zicînd că veracitatea absolută era incompatibilă cu o stare socială înaintată, în care pacea oraşelor nu se putea obţine decît cu preţul minciunilor reciproce... Ah ! Acum îmi amintesc : se numea Jacó Tavares.

[1] Sumă echivalentă, pe atunci, cu 45.000 de lire sterline (n.t.).

LXXXVIII

BOLNAVUL

Nu e nevoie să spun că am respins o atît de primejdioasă doctrină cu cele mai elementare argumente ; dar el se simţea atît de umilit de observaţia mea, încît a rezistat pînă la sfîrşit, susţinîndu-şi mai departe punctul de vedere cu o anumită însufleţire prefăcută, poate pentru a-şi linişti conştiinţa.

Cazul Virgíliei era puţintel mai grav. Ea era mai puţin scrupuloasă decît bărbatul ei : îşi exprima limpede speranţele pe care şi le pusese în moştenire şi îşi înconjura ruda cu toate darurile, atenţiile şi complimentele care puteau cîştiga cel puţin un codicil. La drept vorbind, îl adula ; dar eu am observat că adulaţia femeilor nu este aceeaşi cu cea a bărbaţilor. Aceasta din urmă frizează servilismul ; cea dintîi se confundă cu afectul. Formele graţios curbe, vorba dulce, însăşi slăbiciunea fizică dau acţiunii linguşitoare a femeii o culoare locală, un aspect legitim. N-are importanţă vîrsta celui adulat ; femeia va avea întotdeauna pentru el aere de mamă ori de soră, ba chiar de infirmieră, altă ocupaţie feminină, în care cel mai destoinic dintre bărbaţi va fi lipsit întotdeauna de un element esenţial, de un fluid, de ceva imposibil de definit.

La aceste lucruri mă gîndeam în sinea mea cînd Virgília se topea toată de dovezi de dragoste pentru bătrîna ei rudă. Se ducea să-l primească la uşă, sporovăind şi rîzînd, îi lua pălăria şi bastonul, îi dădea braţul şi-l conducea pînă la un scaun, sau mai bine zis pînă la scaun, fiindcă în casă exista „scaunul lui Viegas", lucrat special, un scaun confortabil, făcut pentru persoanele bolnave sau în vîrstă. Se ducea să închidă fereastra cea mai apropiată dacă bătea puţin vîntul, ori s-o deschidă dacă era prea cald, dar cu grijă, în aşa fel încît să nu-l tragă curentul.

— Ce mai faceţi ? Azi arătaţi mai bine...

— Deloc ! Am avut o noapte proastă ; astma asta blestemată nu mă lasă să dorm.

Şi bărbatul răsufla zgomotos, trebuind să se odihnească după osteneala intrării şi urcatului scărilor, nu a drumului, fiindcă mergea mereu cu trăsura. Alături de el, puţin în faţa lui, se aşeza Virgília pe un scăunel, cu mîinile pe genunchii bolnavului. Între timp sosea domnişorul în salon, fără să facă hărmălia obişnuită, ci cuminte, liniştit, serios. Viegas ţinea mult la el.

— Vino aici, băiatul meu, îi spunea.

Şi băga anevoie mîna în buzunarul său larg, scotea o cutiuţă cu pastile, lua una în gură şi-i dădea alta micuţului. Pastile antiastmatice. Micuţul zicea că sînt foarte bune.

Scena aceasta se repeta, cu variante. Cum lui Viegas îi plăcea să joace dame, Virgília îi făcea pe plac, suportîndu-l o groază de timp, căci el muta piesele cu o mînă slabă şi înceată. Alteori cobora să se plimbe prin grădină ; ea îi dădea braţul, dar el nu accepta întotdeauna, zicînd că e puternic şi e în stare să meargă pe jos o leghe. Mergeau, se aşezau, porneau din nou, vorbind despre o mulţime de lucruri ; ba despre o treabă de familie, ba despre bîrfelile de salon, ba, în sfîrşit, despre o casă pe care el avea de gînd s-o construiască pentru propria lui folosinţă, ceva în stil modern, fiindcă a lui era o casă veche, contemporană cu regele Dom João al VI-lea [1], în stilul unora care şi astăzi (după cîte cred) pot fi văzute în cartierul São Cristóvão, cu coloanele lor mari la intrare. I se părea că acea căsoaie în care trăia putea fi refăcută şi încredinţase lucrarea unui constructor faimos. Ah ! Atunci da, atunci desigur că Virgília va putea să vadă ce înseamnă un bătrîn cu bun gust.

[1] Rege al Portugaliei, care a fugit de la Lisabona în Brazilia (1808) în faţa invaziei napoleoniene. A guvernat ca împărat al Braziliei din 1808 pînă în 1821 (n.t.).

Vorbea, cum se poate presupune, încet şi cu greutate, pradă la anumite intervale unei sufocări incomode pentru el şi pentru ceilalţi. Din cînd în cînd era surprins de un acces de tuse ; încovoiat, gemînd, îşi ducea batista la gură şi apoi o cerceta cu atenţie ; după ce trecea accesul, se întorcea la planul casei lui, care trebuia să aibă atîtea şi atîtea camere, o terasă, remiză pentru trăsuri... o frumuseţe.

LXXXIX

IN EXTREMIS

— Mîine îmi voi petrece ziua acasă la Viegas, mi-a spus Virgília odată. Sărmanul de el ! N-are pe nimeni.

Viegas căzuse la pat, în mod definitiv ; fiica lui, căsătorită, se îmbolnăvise tocmai în acele zile şi nu putea să stea cu el. Virgília se ducea din cînd în cînd pe la el. Eu am profitat de împrejurarea aceea pentru a-mi petrece toată ziua alături de ea. Era ora două după-amiază cînd am ajuns. Viegas tuşea cu atîta putere, încît eu însumi am simţit că-mi arde pieptul ; în intervalul dintre accese discuta preţul unei case cu un individ slab. Individul îi oferea treizeci de *contos*. Viegas cerea patruzeci [1]. Cumpărătorul stăruia, temîndu-se să nu piardă trenul, dar Viegas nu ceda ; a refuzat mai întîi cele treizeci de *contos*, apoi încă două, apoi încă trei, şi în sfîrşit a avut un acces puternic care i-a amuţit graiul timp de cincisprezece minute. Cumpărătorul l-a aşteptat plin de solicitudine, i-a potrivit pernele şi i-a oferit treizeci şi şase de *contos*.

— Niciodată ! a gemut bolnavul.

[1] La schimbul din vremea aceea, preţul casei oscila între 3 400 şi 3 500 lire sterline (n.t.).

A trimis după un sul de hîrtii din biroul lui ; cum n-avea destulă putere pentru a desface panglica de elastic cu care erau legate hîrtiile, mi-a cerut să o desfac eu ; am făcut ce mi-a cerut. Erau socotelile cheltuielilor de construcție a casei : socoteli ale constructorului, ale tîmplarului, pentru tapetul din salonul de vizite, pentru sufragerie, pentru dormitoare, pentru cabinete ; socoteli privind conductele, costul terenului. El le deschidea una cîte una cu mîna lui tremurătoare și-mi cerea să le citesc, și eu le citeam.

— Așa că vezi acum : o mie două sute, tapet de o mie două sute în fiecare încăpere. Balamale franțuzești... Vezi dar, ți-o dau pe gratis — a încheiat după ce i-am citit ultima notă de plată.

— Bine, bine... dar...

— Patruzeci de *contos ;* cu mai puțin nu ți-o dau. Numai dobînzile... fă socoteala dobînzilor...

Cuvintele îi ieșeau din gură tușite, bolborosite, silabisite, de parcă ar fi fost fărîmițe ale unui plămîn descompus. În orbitele lui îngropate se învîrteau niște ochi strălucitori, care-mi aminteau de lumina lampioanelor în zorii zilei. Sub cearșaf se desena structura osoasă a corpului ascuțit în două locuri, la genunchi și la vîrfurile picioarelor ; pielea lui galbenă, moale, zbîrcită, îmbrăca doar hîrca unui chip fără expresie ; o scufie de bumbac alb îi acoperea craniul, ras ca în palmă de trecerea timpului.

— Atunci ? a întrebat individul cel slab.

Eu i-am făcut semn să nu insiste, și el a tăcut cîteva clipe. Bolnavul a rămas cu ochii în tavan, tăcut, sufocîndu-se îngrozitor ; Virgilia s-a făcut palidă, s-a ridicat și s-a apropiat de fereastră. Bănuise că vine moartea și-i era frică. Eu am încercat să-i vorbesc despre alte lucruri. Individul cel slab a povestit o anecdotă și a adus apoi iarăși vorba de casă, mărindu-și oferta.

— Treizeci și opt de *contos,* a spus.

— Ah ? a gemut bolnavul.

Individul cel slab s-a apropiat de pat, a luat mîna bolnavului și a simțit că e rece. M-am apropiat și eu de bolnav și l-am întrebat dacă se simte rău, dacă nu vrea să bea un pahar de vin.

— Nu... nu... pa... pa... pa... patru...

A avut un acces de tuse, care a fost ultimul ; după cîteva minute își dădea sufletul, spre marea consternare a individului slab, care mi-a mărturisit pe urmă că era dispus să ofere cei patruzeci de *contos*. Dar era prea tîrziu.

XC

VECHIUL DIALOG ÎNTRE ADAM ȘI CAIN

Nimic. Nici o pomenire testamentară, nici măcar o pastilă, cu care cel puțin să nu pară nerecunoscător ori uituc. Nimic. Virgília a primit cu mînie această lovitură și mi-a spus-o cu oarecare precauție, nu pentru întîmplare luată în sine, ci pentru că era ceva care-l privea pe fiul ei, despre care știa că eu nu-l prea aveam la inimă. I-am sugerat că nu trebuie să se mai gîndească la asemenea lucruri. Cel mai bun lucru era să uite de mort, un dobitoc, un zgîrcit fără pereche, și să vorbească despre lucruri vesele ; despre fiul nostru, bunăoară...

Am uitat să vă descifrez taina, acea dulce taină care apăruse în urmă cu cîteva săptămîni, cînd Virgília mi s-a părut puțin diferită de cum era de obicei. Un copil ! O ființă ieșită din propria mea ființă ! Aceasta era preocuparea mea exclusivă în timpul acela. Ochii lumii, gelozia soțului ei, moartea lui Viegas, nimic nu mă interesa atunci, nici conflictele politice, nici revoluțiile, nici cutremurele, nici nimic altceva. Nu mă gîndeam la altceva decît la acel embrion anonim, cu paternitate obscură, și un gas secret îmi spunea : „E copilul tău". Copilul meu !

Şi repetam aceste două cuvinte, cu o anumită voluptate greu de definit şi cu vădite semne de mîndrie. Mă simţeam bărbat.

Partea cea mai frumoasă era că stăteam de vorbă în doi, embrionul şi eu, şi vorbeam despre lucruri prezente şi viitoare. Micuţul mă iubea, era un copilaş graţios, mă lovea uşurel în faţă cu mînuţele lui grăsune, ori apărea înveşmîntat în togă de avocat, fiindcă avea să fie avocat, şi ţinea un discurs în camera deputaţilor. Şi taică-su îl asculta de la tribună, cu ochii scăldaţi în lacrimi. După care se întorcea din nou la şcoală, mititel, cu tăbliţa şi cărţile subţioară, ori ajungea iar în leagăn, pentru ca ridicîndu-se să fie din nou un om în toată firea. În zadar încercam să-mi fixez în minte o vîrstă, o atitudine : acel embrion avea în ochii mei toate mărimile şi toate gesturile : sugea, scria, dansa, era toate acestea într-un flux interminabil, în limitele unui sfert de oră, bebeluş şi deputat, elev şi flăcăiandru. Uneori, cînd eram împreună cu Virgília, uitam de ea şi de tot ; Virgília mă scutura, îmi reproşa tăcerea ; zicea că eu n-o mai iubesc. Adevărul e că eram într-un dialog cu embrionul ; era vechiul dialog dintre Adam şi Cain, o conversaţie fără cuvinte între o viaţă şi o altă viaţă, o taină şi o altă taină.

XCI

O SCRISOARE EXTRAORDINARĂ

Cam tot pe atunci am primit o scrisoare extraordinară, însoţită de un obiect nu mai puţin extraordinar. Iată ce cuprindea scrisoarea :

„Dragul meu Brás Cubas,

Mai de mult, în Passeio Público, am împrumutat de la tine un ceas. Am plăcerea să ţi-l înapoiez împreună cu această scrisoare. Deosebirea este că nu e acelaşi ceas, ci altul, nu spun că e mai bun, dar cel puţin la fel cu primul. *Que voulez-vous, monseigneur ?* cum spunea Figaro. *C'est la misère !* [1] Multe lucruri mi s-au întîmplat după întîlnirea noastră, ţi le voi povesti în amănunţime, dacă nu-mi închizi uşa. Trebuie să ştii că nu mai port cizmele acelea rupte, şi nici redingota aceea faimoasă, ale cărei pulpane se pierdeau în noaptea timpurilor. Am cedat treapta mea de pe scările bisericii São Francisco ; în sfîrşit, acum dejunez cu regularitate.

Acestea fiind spuse, îţi cer permisiunea de a veni într-una din zilele următoare pentru a-ţi expune o lucrare, rod al unei cercetări îndelungate, un nou sistem filosofic, care nu numai că explică şi descrie originea şi desfăşurarea lucrurilor, dar face totodată un mare pas înainte în comparaţie cu Zenon şi Seneca, al căror stoicism era un adevărat joc de copii pe lîngă reţeta mea morală. E cu deosebire înspăimîntător acest sistem al meu ; rectifică spiritul uman, suprimă durerea, asigură fericirea şi umple de o glorie imensă ţara noastră. Îl numesc Umanitism, de la *Humanitas,* începutul lucrurilor. Primul meu gînd conţinea o mare doză de infatuare : voiam să-l numesc borbism, de la Borba, denumire vanitoasă, fără a mai pune la socoteală că ar fi fost stupidă şi supărătoare. Şi cu siguranţă exprima mai puţin. Vei vedea, dragul meu Brás Cubas, că e într-adevăr un monument ; şi, dacă există ceva care ar putea să mă facă să uit amărăciunile vieţii, atunci acest ceva este plăcerea de a fi aflat în sfîrşit adevărul şi fericirea. Acum am în mînă aceste două lucruri care-ţi scapă mereu printre degete ; după atîtea veacuri de lupte, de căutări, de descoperiri, de sisteme şi de căderi, se află în

[1] Ce vreţi, domnule ?... Mizeria-i de vină (fr.).

sfîrşit în mîinile omului. Pe curînd, dragul meu Brás Cubas. O îmbrăţişare de la vechiul tău prieten

Joaquim Borba dos Santos."

Am citit această scrisoare fără s-o înţeleg. Era însoţită de o cutiuţă în care se afla un frumos ceas cu iniţialele mele gravate şi această frază : Amintire de la bătrînul Quincas. M-am întors la scrisoare, am citit-o pe îndelete, cu mare atenţie. Restituirea ceasului excludea orice gînd că ar fi putut fi vorba de o glumă ; luciditatea, seninătatea, convingerea — niţel cam lăudăroasă, ce-i drept — păreau să excludă bănuiala de sminteală. Cu siguranţă, Quincas Borba moştenise o avere importantă de la una din rudele lui din Minas, şi bunăstarea lui economică îi restituise demnitatea de mai înainte. Nu spun chiar atît, căci sînt lucruri care nu pot fi redobîndite în întregime ; dar, în sfîrşit, regenerarea nu era imposibilă. Am păstrat scrisoarea şi ceasul şi am aşteptat filosofia.

XCII

UN OM EXTRAORDINAR

Acum voi încheia cu lucrurile extraordinare. Tocmai puneam bine scrisoarea şi ceasul, cînd a venit să mă caute un bărbat uscăţiv şi comun, cu un bilet de la Cotrim, prin care eram invitat la masă. Aducătorul era însurat cu o soră a lui Cotrim, sosise cu cîteva zile în urmă din Nord, se numea Damasceno şi participase la revoluţia din 1831 [1]. Chiar el mi-a spus toate acestea, într-un interval de cinci minute. Plecase din Rio de Janeiro fiindcă era în dezacord

[1] Această revoluţie a determinat abdicarea lui Dom Pedro I, care a fost nevoit să se îmbarce spre Europa (n.t.).

cu Regentul [1], care era un măgar, chiar dacă mai puțin măgar decît miniștrii de care se înconjurase. Pe de altă parte, revoluția era din nou iminentă. Asupra acestui aspect, în pofida faptului că ideile lui erau nițel cam încîlcite, am reușit să le organizez și să formulez orientarea preferințelor lui ; se reduceau la un despotism temperat, nu prin cîntece, cum a spus cineva, ci prin panașele gărzii naționale. Singurul lucru pe care n-am reușit să-l descopăr e dacă el voia despotismul pentru unul, pentru trei, pentru treizeci ori pentru trei sute de oameni. Își exprima opinia despre o mulțime de lucruri, printre altele despre dezvoltarea traficului de sclavi africani și despre expulzarea englezilor. Îi plăcea mult teatrul : de cum a venit s-a dus la teatrul São Pedro, unde a văzut o dramă superbă, *Maria Joana*, și o comedie foarte interesantă, *Kettly sau întoarcerea în Elveția*. Îi plăceuse de asemenea cîntăreața Deperini în *Safo* sau în *Anne Boleyn*, nu-și mai amintea bine. Dar Candiani ! Da, domnule, era o minune. Acum voia să audă *Hernani*, opera pe care fiica lui o cînta acasă, la pian. *Ernani, Ernani, involami* [2]... Și spunea aceste cuvinte ridicîndu-se și fredonînd cu glas scăzut. În Nord aceste lucruri ajungeau doar ca un ecou. Fiica lui murea după opere și ar fi vrut să le audă pe toate. Avea un glas foarte plăcut. Și bun gust, un bun gust remarcabil. Ah ! El ardea de nerăbdare să se întoarcă la Rio de Janeiro. Cutreierase tot orașul, plin de un dor nestăvilit. Pe cuvînt de onoare ! În anumite locuri a fost cît pe-aci să plîngă. Dar nu se va mai îmbarca. Avusese rău de mare, ca toți ceilalți pasageri, în afară de un englez... Naiba să-i ia pe englezi ! Lucrurile nu vor merge bine cîtă vreme nu pleacă toți englezii de pe plajele noastre. Ce ne-ar putea face Anglia ? Dacă el ar găsi cîteva

[1] În 1831 a început să guverneze ca regent José Da Costa Carvalho (n.t.).

[2] Hernani, Hernani, răpește-mă (it.).

persoane de ispravă, expulzarea acestor *godemes* [1] ar fi o treabă de o noapte... Mulțumită lui Dumnezeu, era însuflețit de patriotism — și se bătea cu pumnul în piept —, ceea ce nu era de mirare, fiindcă era o tradiție a familiei ; descindea dintr-un căpitan-maior care fusese mare patriot. Da, nu era un oarecare. Dacă se ivea ocazia, el avea să dovedească din ce trunchi sărise așchia... Dar se făcuse tîrziu, se ducea să spună că eu voi veni negreșit la masă, și acolo mă aștepta ca să stăm de vorbă mai pe larg. L-am condus pînă la ușa salonului ; el s-a oprit zicînd că-i eram foarte simpatic. Cînd se căsătorise, eu eram în Europa. Îl cunoscuse pe tatăl meu, un om dintr-o bucată, împreună cu care dansase într-un celebru dans din Praia Grande. Cîte lucruri avea să-mi spună ! Cîte lucruri ! Mi le va spune mai pe urmă, se făcuse tîrziu, trebuia să-i ducă răspunsul meu lui Cotrim. A plecat : am închis ușa în urma lui...

XCIII

CINA

Ce supliciu a fost cina ! Din fericire, Sabina m-a pus la masă alături de fiica lui Damasceno, pe numele ei *dona* Eulália ori mai familiar Nhã-loló, o fată grațioasă, puțin cam timidă la început, dar numai la început. Îi lipsea eleganța, dar compensa această lipsă cu ochii, care erau superbi și aveau doar defectul că nu se desprindeau de mine, în afară de clipele cînd coborau spre farfurie, dar Nhã-loló mînca atît de puțin, încît aproape că nu se uita în farfurie. Mai tîrziu a cîntat. Vocea ei, după spusele

[1] Poreclă pitorească dată în Brazilia englezilor ; *godeme* înseamnă „palmă, pumn dat în față".

tatălui său, era „foarte fină". Totuşi, am reuşit să mă strecor de acolo. Sabina m-a condus pînă la uşă şi m-a întrebat cum mi se păruse fata lui Damasceno.

— Aşa şi-aşa.

— E foarte simpatică, nu ? a răspuns ea ; îi lipseşte doar o şedere mai lungă în capitală. Dar ce suflet frumos. E o perlă. O logodnică foarte bună pentru tine.

— Nu-mi plac perlele.

— Căpăţînosule ! Pînă cînd vrei să aştepţi ? Pînă cînd vei fi copt, ştiu. Ei, uite, chiar dacă nu vrei, tot o să te căsătoreşti cu Nhã-loló.

Şi spunea aceste cuvinte lovindu-mă uşor cu degetele pe obraz, ca un porumbel, şi în acelaşi timp cu un ton de somaţie şi plin de hotărîre. Sfinte Dumnezeule ! Să fie ăsta motivul împăcării ? Am rămas puţin mîhnit la gîndul acesta, dar un glas misterios mă chema spre casa lui Lôbo Neves ; mi-am luat rămas-bun de la Sabina şi de la ameninţările ei.

XCIV

CAUZA SECRETĂ

— Cum se simte scumpa mea mămică ?

La aceste cuvinte, Virgília s-a supărat, ca întotdeauna. Stătea într-un colţ, lîngă fereastră, singurică, privind luna, şi m-a primit cu bucurie ; dar cînd i-am vorbit despre copilul nostru s-a supărat. Nu-i plăceau asemenea aluzii şi o plictiseam cu aceste anticipate mîngîieri paterne. Eu, pentru care ea era o fiinţă sacră, un potir divin, o lăsam în pace. Am presupus la început că embrionul, acest profil de necunoscut, proiectîndu-se pe aventura noastră, îi restituise conştiinţa păcatului. Mă

înşelam. Niciodată nu mi se păruse Virgília mai expansivă, mai lipsită de rezerve, mai puţin preocupată de ceilalţi şi de soţul ei. Nu erau remuşcările de vină. Mi-am închipuit apoi că starea ei de graviditate era o născocire curată, un mod de a mă lega şi mai tare de ea, un mijloc fără eficacitate prea îndelungată, care probabil începea să o apese. Ipoteza aceasta nu era absurdă ; dulcea mea Virgínia minţea uneori cu atîta farmec !

În seara aceea am descoperit cauza adevărată. Era teama de naştere şi ruşinea sarcinii. Suferise mult cînd născuse primul copil ; şi acea oră, alcătuită din minute de viaţă şi minute de moarte, o făcea să sufere în imaginaţie şi să simtă fiorii eşafodului. Cît priveşte ruşinea, se accentua şi mai tare cu privarea forţată de anumite deprinderi ale vieţii elegante. Cu siguranţă asta era, i-am dat să înţeleagă, dojenind-o puţintel şi în numele drepturilor mele de tată. Virgília s-a uitat la mine ; îndată după aceea ş-a ferit ochii şi a rîs cu neîncredere.

XCV

FLORI DE ALTĂDATĂ

Unde sînt ele, florile de altădată ? Într-o după-amiază, după cîteva săptămîni de gestaţie, s-a năruit tot edificiul himerelor mele paterne. S-a năruit embrionul, în acel stadiu al evoluţiei în care nu se distinge un Laplace de o broască ţestoasă. Am aflat vestea din gura lui Lôbo Neves, care m-a lăsat în salon şi l-a însoţit pe medic în dormitorul frustratei mame. Eu m-am aplecat pe fereastră, privind spre grădină, unde înverzeau portocalii fără flori. Unde se duseseră ele, florile de altădată ?

XCVI

SCRISOAREA ANONIMĂ

Am simțit că cineva mă bate pe umăr ; era Lôbo Neves. Ne-am privit unul pe altul cîteva clipe, muți, neconsolați. L-am întrebat de Virgília și pe urmă am mai stat de vorbă vreo jumătate de oră. Atunci un slujitor i-a adus o scrisoare ; el a citit-o, a devenit îngrozitor de palid și a închis-o cu o mînă tremurătoare. Cred că l-am văzut făcînd un gest de parcă ar fi vrut să se năpustească asupra mea ; dar nu-mi amintesc bine. Îmi amintesc în schimb limpede că în zilele următoare m-a primit rece și tăcută. În sfîrșit, Virgília mi-a povestit totul, cîteva zile mai tîrziu, în căsuța din Gamboa.

Soțul ei i-a arătat scrisoarea de îndată ce ea s-a făcut bine. Era anonimă și ne denunța. Nu spunea tot ; nu vorbea, de exemplu, despre întrevederile noastre externe ; se limita să-l pună în gardă împotriva intimității mele, și adăuga că bănuiala era publică. Virgília a citit scrisoarea și i-a spus cu indignare că era o calomnie josnică.

— Calomnie ? a întrebat Lôbo Neves.

— Josnică.

Soțul ei a respirat ușurat, dar, întorcîndu-și ochii la scrisoare, se părea că fiecare din cuvintele ei îi făcea cu degetul un semn negativ, ca și cum fiecare literă ar striga împotriva indignării soției lui. Acest bărbat, curajos fără îndoială, era acum cea mai fragilă ființă din lume. Poate că imaginația i-a arătat, în depărtare, faimosul ochi al opiniei publice privindu-l sarcastic, cu un aer batjocoritor ; poate că o gură nevăzută i-a repetat la ureche glumele pe care el însuși le spusese sau le auzise altădată. I-a cerut stăruitor soției lui să mărturisească tot, fiindcă o s-o ierte pentru tot. Virgília a înțeles că e salvată ; s-a arătat iritată de insistența lui și a jurat că

din partea mea nu auzise decît cuvinte de amabilitate şi curtoazie. Scrisoarea trebuia să fi fost trimisă de vreun îndrăgostit fără noroc. Şi a pomenit cîţiva : unul care-i făcuse curte pe faţă, timp de trei săptămîni, altul care-i scrisese o scrisoare şi alţii asemenea. Le pomenea şi numele, dădea toate amănuntele privitoare la împrejurările în care o curtaseră, cercetînd tot timpul ochii bărbatului ei, şi a încheiat zicînd că, pentru a nu da apă la moară calomniei, mă va trata în aşa fel încît să nu mai calc în casa lor.

Am ascultat acestea putinţel tulburat, nu pentru sporirea disimulării de care trebuia să ne folosim de aci înainte, mergînd pînă la a nu mai călca deloc pragul casei lui Lôbo Neves, ci pentru liniştea morală pe care o vedeam la Virgília, pentru lipsa ei de zbucium, teamă, nostalgie şi chiar remuşcări. Virgília a băgat de seamă preocuparea mea, mi-a ridicat capul, fiindcă eu mă uitam în clipa aceea la podea, şi mi-a spus cu amărăciune :

— Tu nu meriţi sacrificiile pe care le fac pentru tine.

Nu i-am răspuns nimic ; era de prisos s-o fac să vadă că un pic de disperare şi de spaimă ar fi dat situaţiei noastre savoarea picantă din primele zile ; dar dacă i-aş fi spus aceasta, nu e imposibil ca ea să fi ajuns, lent şi cu multă dibăcie, la acel pic de disperare şi de spaimă. Nu i-am spus nimic. Ea bătea cu nervozitate în podea cu vîrful pantofului ; am tras-o spre mine şi am sărutat-o pe frunte. Virgília s-a dat înapoi, de parcă ar fi primit sărutarea unui defunct.

XCVII

ÎNTRE GURĂ ŞI FRUNTE

Simt că cititorul s-a înfiorat ; cel puţin, trebuia să se fi înfiorat. Frunte, ultimul cuvînt i-a sugerat două sau

trei reflecţii. Să privească bine tabloul : într-o căsuţă din cartierul Gamboa, două fiinţe care se iubesc de mult timp, una aplecată asupra celeilalte, dîndu-i o sărutare pe frunte, şi cealaltă dîndu-se înapoi, de parcă ar simţi atingerea gurii unui cadavru. Aici, în acest scurt interval, între gură şi frunte, înainte de sărutare şi după sărutare, există un spaţiu larg pentru multe lucruri : contracţia unui resentiment, cuta unei neîncrederi sau, în sfîrşit, nasul palid şi somnolent al saturaţiei...

XCVIII

SUPRIMAT

Ne-am despărţit veseli. Am stat la masă împăcat cu situaţia. Scrisoarea anonimă restituise aventurii noastre sarea misterului şi piperul primejdiei ; pe scurt, a fost foarte bine că Virgília nu-şi pierduse în criza aceea stăpînirea de sine. Seara m-am dus la Teatrul São Pedro ; se reprezenta o operă bună, în care Estela smulgea lacrimi. Intru, îmi plimb privirea prin loji, îl văd într-una din ele pe Damasceno cu familia lui ; fata e îmbrăcată cu o netăgăduită eleganţă, chiar cu rafinament, lucru greu de explicat, fiindcă taică-său abia cîştiga strictul necesar pentru a nu se îngloda în datorii ; dar, după cît se pare, chiar pentru toaletele astea făcea datoriile.

În pauză m-am dus să-i salut. Damasceno m-a primit cu un torent de cuvinte, soţia lui cu un torent de zîmbete. Cît despre Nhã-loló, nu şi-a mai luat ochii de la mine. Mi se părea acum mai drăguţă decît în ziua cinei. I-am găsit o anumită suavitate eterică, unită cu strălucirea formelor terestre : expresie vagă şi cu adevărat vrednică de un capitol în care totul trebuie să fie vag. În realitate, nu ştiu cum să vă spun că nu m-am simţit

rău lîngă fată, care purta cu grație o rochie elegantă, o rochie care-mi stîrnea pofte de Tartuffe. Contemplînd-o cum acoperea cast și complet genunchiul, am făcut o descoperire subtilă, și anume că natura a prevăzut veșmîntul omenesc, condiție necesară dezvoltării speciei noastre. Goliciunea obișnuită, dată fiind multiplicarea treburilor și grijilor individului, ar tinde să tocească simțurile și să domolească instinctul sexual, pe cînd îmbrăcămintea, provocînd natura, atîță și atrage voințele, le activează, le reproduce și prin urmare face să propășească civilizația. Binecuvîntat obicei, căruia îi datorăm pe Othello și vapoarele transatlantice.

Am chef să suprim acest capitol. Panta e primejdioasă. Dar, la urma urmei, eu îmi scriu memoriile mele, nu pe ale tale, cititorule blajin. Lîngă grațioasa domnișoară parcă mă năpădea o senzație dublă și imposibil de definit. Ea exprima în întregime dualitatea lui Pascal, *l'ange et la bête* [1], cu deosebirea că jansenistul nu admitea simultaneitatea celor două naturi, pe cînd în acest caz ele erau foarte strîns împletite : *l'ange,* care spunea ceva despre cer, și *la bête,* care... Nu ; sînt hotărît să suprim acest capitol.

XCIX

LA PARTER

La parter l-am întîlnit pe Lôbo Neves discutînd cu cîțiva prieteni ; am stat de vorbă superficial și rece, stînjeniți și unul și celălalt. Dar în pauza următoare, puțin înainte de ridicarea cortinei, ne-am întîlnit pe unul din coridoare, unde nu era nimeni. El s-a apropiat de mine

[1] Îngerul și bestia (fr.).

cu multă afabilitate, zîmbind, m-a dus în dreptul uneia din ferestrele teatrului și am vorbit pe larg, mai ales el, care părea cel mai liniștit dintre muritori. Am ajuns să-l întreb de soția lui ; a răspuns că e bine, dar a îndreptat apoi conversația spre subiecte generale, expansiv, aproape surîzător. Ghicească cine poate cauza diferenței de atitudine ; dau fuga la Damasceno, care mă spionează din ușa lojei.

N-am auzit nimic din actul următor, nici cuvintele actorilor, nici aplauzele publicului. Tolănit în fotoliu, prindeam în memorie frînturi din conversația cu Lôbo Neves, refăceam în gînd felul cum se purtase și trăgeam concluzia că era mult mai bună noua situație. Ne era de ajuns căsuța din Gamboa. Dacă aș fi continuat să frecventez cealaltă casă, aș fi stîrnit invidiile. Strict vorbind, ne puteam dispensa să stăm de vorbă în fiecare zi ; era chiar mai bine : aceasta punea o doză de nostalgie între întîlnirile noastre de dragoste. Pe de altă parte, eu trecusem de patruzeci de ani și nu eram nimic, nici măcar un simplu alegător în districtul meu. Trebuia să fac cît mai repede ceva, din dragoste pentru Virgília însăși, care avea să fie mîndră cînd va vedea strălucind numele meu... Cred că în clipa aceea au izbucnit aplauze puternice, dar nu pot să jur ; eu mă gîndeam la altceva.

O, mulțime, a cărei iubire am jinduit-o pînă la moarte, în felul acesta mă răzbunam uneori pe tine ; lăsam să zumzăie în jurul trupului meu gloata, fără s-o aud, așa cum făcea Prometeul lui Eschil cu călăii lui. Ah ! Tu credeai că mă poți ține înlănțuit de stînca frivolității tale, a indiferenței ori a agitației tale ? Fragile lanțuri, prietena mea ; eu le rupeam cu un gest de Gulliver. E un lucru banal să te duci să meditezi în pustiu. Încîntător și deosebit e ca un om să se izoleze în mijlocul unei mări de gesturi și cuvinte, de nervi și de pasiuni, să se declare străin, inaccesibil, absent. Cînd își vine în fire — adică, atunci cînd se întoarce la ceilalți — se poate

spune cel mult că a coborît din lună. Dar lumea unde se află luna, acest pod luminos şi ferit al creierului, ce altceva e decît afirmarea dispreţuitoare a libertăţii noastre spirituale ? Zău aşa ! Este un bun sfîrşit de capitol.

C

CAZUL PROBABIL

Dacă lumea aceasta n-ar fi o lume de spirite distrate, mi-aş putea îngădui să-i amintesc cititorului că eu nu fac altceva decît să afirm anumite legi cînd cu adevărat îmi dau seama de existenţa lor : în legătură cu altele mă limitez să admit probabilitatea. Un exemplu din cea de a doua categorie îl constituie capitolul de faţă, a cărui lectură o recomand tuturor persoanelor care iubesc cercetarea fenomenelor sociale. După cît se pare, şi nu e improbabil, există între faptele vieţii publice şi cele ale vieţii particulare o anumită acţiune reciprocă, regulată şi poate periodică ; ori, pentru a folosi o imagine, există ceva asemănător fluxului şi refluxului de pe Praia do Flamengo [1] şi de pe alte plaje la fel de agitate. Într-adevăr, cînd valul se sparge pe plajă, o acoperă cu apă înaintînd spre uscat cu cîteva palme bune ; dar aceeaşi apă se întoarce în mare, cu o forţă variabilă, şi va îngroşa valul următor, care la rîndul lui se va întoarce la fel ca primul. Aceasta e imaginea ; să vedem aplicarea.

Am spus mai înainte, la altă pagină, că Lôbo Neves, numit preşedinte de provincie, recuzase numirea din cauza datei decretului, care era o zi de 13 ; faptă gravă, a cărei consecinţă a fost plecarea din minister a soţului

[1] Praia do Flamengo este plaja cea mai apropiată de centrul oraşului Rio de Janeiro (n.t.).

Virgíliei. Astfel, un fapt particular : frica de un număr, a produs un fenomen de disidenţă politică. Ne mai rămîne să vedem cum, după cîtva timp, un act politic a determinat în viaţa particulară o încetare a mişcării. Deoarece nu se potriveşte cu metoda acestei cărţi să descriem imediat acest din urmă fenomen, mă mulţumesc să spun deocamdată că Lôbo Neves, la patru luni după întîlnirea noastră de la teatru, s-a împăcat cu cei din minister, fapt pe care cititorul nu trebuie să-l piardă din vedere dacă vrea să pătrundă subtilitatea gîndirii mele.

CI

REVOLUŢIA DALMATĂ

Virgília mi-a dat cea dintîi ştirea virajului politic al soţului ei, într-o dimineaţă de octombrie, între unsprezece şi douăsprezece ; mi-a vorbit de întrunire, de convorbiri, de un discurs...

— Prin urmare, de data asta, te faci baronesă, am întrerupt-o.

Ea a făcut o strîmbătură şi a clătinat din cap într-o parte şi într-alta, dar acest gest de indiferenţă era dezminţit de altul, mai greu de definit, mai puţin clar, o expresie de plăcere şi de speranţă. Nu ştiu de ce, mi-am închipuit că scrisoarea imperială de numire putea s-o atragă spre virtute, nu atît pentru virtutea însăşi, cît mai curînd din recunoştinţă faţă de soţul ei. Fiindcă ea iubea din toată inima nobilimea. Una din cele mai mari supărări din viaţa noastră a fost apariţia unui descreierat de la o legaţie — de la legaţia Dalmaţiei, să presupunem —, contele B.V., care i-a făcut curte Virgíliei timp de trei luni. Bărbatul acesta, un adevărat nobil de viţă, îi sucise binişor capul Virgíliei, care, pe lîngă alte lu-

cruri, poseda vocaţia diplomatică. Nu-mi pot da seama ce s-ar fi întîmplat cu mine dacă n-ar fi izbucnit în Dalmaţia o revoluţie care a răsturnat guvernul şi a schimbat personalul ambasadelor. A fost o revoluţie sîngeroasă, dureroasă, formidabilă ; cu fiecare vapor care sosea din Europa, ziarele aduceau reportaje în care erau transmise grozăviile, era cîntărit sîngele, erau numărate capetele căzute, toată lumea tremura de indignare şi de milă... Eu nu ; eu binecuvîntam acea tragedie, care-mi scotea o pietricică din pantof. Şi apoi, Dalmaţia era atît de departe !

CII

DE REAZEM

Dar acelaşi bărbat, care s-a bucurat de plecarea celuilalt, a comis după puţin timp... Nu, nu voi povesti acum, pe pagina aceasta ; să rămînă acest capitol ca un reazem al ruşinii mele. O acţiune grosolană, josnică, fără explicaţie posibilă... Repet, nu voi povesti cazul pe pagina aceasta.

CIII

DISTRACŢIE

— Nu, domnule, lucrurile astea nu se fac. Iartă-mă, dar lucrurile astea nu se fac.

Avea dreptate *dona* Plácida. Nici un cavaler nu vine cu o oră întîrziere la locul în care îl aşteaptă iubita lui.

Am intrat gîfîind ; Virgília plecase. *Dona* Plácida mi-a povestit că mă aşteptase mult, că se enervase, că plînsese, că se jurase să mă trateze de acum încolo cu dispreţ şi multe alte lucruri pe care gazda noastră le spunea cu lacrimi în glas, cerîndu-mi să n-o las fără ocrotire pe domnişoara, că aş fi fost tare nedrept cu o fată care sacrificase totul pentru mine. I-am explicat atunci că era la mijloc o neînţelegere... Şi nu era adevărat ; cred că a fost o simplă distracţie. O vorbă de duh, o conversaţie, o anecdotă, orice ; o simplă distracţie.

Sărmana *dona* Plácida ! Era cu adevărat mîhnită. Mergea de colo-colo, clătinînd din cap, oftînd din greu, pîndind pe după jaluzele. Sărmana *dona* Plácida ! Cu cîtă artă aranja rufăria, ne mîngîia pe obraz, încuraja capriciile dragostei noastre ! Ce imaginaţie bogată pentru a face cît mai liniştite şi scurte orele ! Flori, dulciuri — bunele zaharicale de altădată — şi multe rîsete, multe vorbe măgulitoare, rîsete şi vorbe măgulitoare care sporeau cu timpul, de parcă ar fi vrut să dea trăinicie aventurii noastre ori să-i restituie farmecul dintîi. Nimic nu uita confidenta şi gazda noastră ; nimic, nici minciuna, fiindcă şi unuia şi celuilalt ne vorbea despre suspine şi doruri pe care nu le văzuse la noi ; nimic, nici calomnia, fiindcă a ajuns odată să-mi atribuie o pasiune nouă. „Tu ştii bine că nu pot iubi o altă femeie", a fost răspunsul meu cînd Virgília mi-a vorbit de un asemenea lucru. Şi doar acest cuvînt, fără a fi nevoie de vreun protest sau vreo admonestare, a risipit minciuna *donei* Plácida, care s-a întristat.

— Bine, i-am spus după un sfert de oră ; Virgília trebuie să recunoască un lucru, şi anume că n-am avut nici o vină... Vrei dumneata să-i duci chiar acum o scrisoare ?

— Trebuie să fie foarte tristă, sărmana de ea ! Uite, eu nu doresc moartea nimănui, dar dacă dumneata ai să ajungi să te căsătorești într-o bună zi cu stăpîna, abia atunci o să vezi că e un adevărat înger !

Îmi amintesc că am întors fața și mi-am plecat ochii în pămînt. Recomand gestul acesta persoanelor care nu găsesc un cuvînt prompt de răspuns, precum și celor care se tem să se înfrunte cu pupila altor ochi. În asemenea cazuri, unii preferă să recite o octavă din *Lusiada*, alții adoptă un alt mijloc : fluieră o arie din *Norma* ; eu apelez la gestul pomenit puțin mai înainte ; e mai simplu, cere mai puțin efort.

Trei zile mai tîrziu i-am putut da explicații Virgíliei. Presupun că Virgília a rămas puțin surprinsă cînd i-am cerut scuze pentru lacrimile pe care le vărsase în acea situație neplăcută. Nu-mi amintesc dacă în sinea mea nu le-am atribuit atunci *donei* Plácida. Într-adevăr, se poate să se fi întîmplat ca *dona* Plácida să plîngă văzînd-o contrariată și ca, printr-un fenomen de nălucire, lacrimile pe care le avea în ochi să i se pară că șiroiesc din ochii Virgíliei. Oricum ar fi, totul fusese explicat, dar nu iertat, și cu atît mai puțin uitat. Virgília îmi spunea o mulțime de lucruri dure, mă amenința cu despărțirea și, în sfîrșit, își lăuda soțul. El era într-adevăr un om demn, cu mult superior mie, delicat, o perfecțiune de curtoazie și de dragoste ; așa spunea ea, în timp ce eu, stînd jos, cu brațele pe genunchi, mă uitam în podea, unde o muscă tîra o furnică ce o mușca, la rîndul ei, de un picior. Biata muscă ! Biata furnică !

— Dar nu spui nimic, nimic ? a întrebat Virgília, protăpîndu-se în fața mea.

— Ce pot să spun ? Nu ți-am explicat tot ? Văd că tu ți-ai pus în cap să te superi. Ce pot să spun ? Știi ce

mi se pare ? Mi se pare că tu eşti supărată, că te-ai plictisit, că vrei să termini...

— Asta e !

Şi s-a dus să-şi pună pălăria, cu mîna tremurătoare, mînioasă...

— La revedere, *dona* Plácida ! a strigat ca să fie auzită din spatele casei.

Apoi s-a îndreptat spre uşă, a tras zăvorul ; era cît pe-aci să iasă, cînd eu am luat-o de mijloc.

— Bine, bine, i-am spus.

Virgília s-a mai zbătut cîtva timp să iasă. Eu am reţinut-o, i-am cerut să rămînă, să uite ; ea s-a depărtat de uşă şi s-a trîntit pe canapea. M-am aşezat lîngă ea, i-am spus o mulţime de lucruri, unele cu duioşie, altele cu umilinţă, altele cu haz. Nu afirm că buzele noastre s-au apropiat pînă au ajuns la o distanţă de mărimea unui fir de păr sau chiar mai mică ; e o chestiune controversată. Îmi amintesc, în schimb, că în agitaţia aceea Virgíliei i-a căzut un cercel, pe care eu m-am aplecat să-l iau de jos, şi că musca de care am pomenit puţin mai înainte s-a cocoţat pe cercel, ducînd mai departe furnica prinsă de picior. Atunci eu, cu delicateţea înnăscută a unui bărbat al veacului nostru, am pus în palmă acea pereche de biete vieţuitoare ; am calculat întreaga distanţă de la mîna mea la planeta Saturn şi m-am întrebat ce interes ar putea oferi un episod atît de neînsemnat. Dacă de aici tragi concluzia că eram un om crud, te înşeli ; fiindcă i-am cerut Virgíliei o agrafă pentru a separa cele două insecte ; dar musca mi-a mirosit intenţia, şi-a deschis aripile şi a zburat. Sărmana muscă ! Sărmana furnică ! Şi Dumnezeu a văzut că erau bune, cum se spune în *Sfînta Scriptură*.

CIV

ERA EL !

I-am înapoiat agrafa Virgíliei, care şi-a prins-o din nou în păr şi s-a pregătit să plece. Era tîrziu ; bătuse de ora trei. Totul era uitat şi iertat ; *dona* Plácida, care pîndea ocazia potrivită pentru ca Virgília să poată ieşi, închise atunci pe neaşteptate fereastra şi exclamă :

— Sfîntă Fecioară ! Vine bărbatul stăpînei !

Clipa de spaimă a fost scurtă, dar completă. Virgília s-a făcut de culoarea dantelei de la rochie şi a dat fuga la uşa dormitorului ; *dona* Plácida, care trăsese jaluzelele, voia să închidă şi uşa pe dinăuntru, eu m-am pregătit să-l aştept pe Lôbo Neves. Această scurtă clipă a trecut. Virgília şi-a venit în fire, m-a împins spre dormitor şi i-a spus *donei* Plácida să se întoarcă la fereastră ; confidenta a ascultat.

Era el. *Dona* Plácida i-a deschis uşa cu multe exclamaţii de uimire.

— Vai, domnule, ce bine-mi pare că vă văd ! Atîta cinste pentru casa unei biete bătrîne ca mine ! Intraţi, vă rog. Ghiciţi cine e aici... Dar nu-i nevoie să ghiciţi, fiindcă n-aţi făcut atîta drum pentru altceva... Veniţi aici, doamnă.

Virgília, care stătea deoparte, a dat fuga spre soţul ei. Eu pîndeam prin gaura cheii. Lôbo Neves a intrat încet, palid, rece, liniştit, fără să explodeze, fără să izbucnească, şi a aruncat o privire de jur împrejurul salonului.

— Ce-i asta ? a exclamat Virgília. Tu aici ?

— Trecînd întîmplător pe aici, am văzut-o pe *dona* Plácida la fereastră şi am venit s-o salut.

— Vă mulţumesc mult, a răspuns *dona* Plácida. Şi pe urmă se mai spune că noi bătrînele nu avem nici un

preț... Ei, vedeți ! Stăpîna poate să fie geloasă pe mine. Și, acoperind-o de mîngîieri : Îngeraşul ăsta n-a uitat nici odată de bătrîna Plácida. Drăgălaşa de ea ! E leit maică-sa. Luați loc, domnule...

— N-am timp.

— Mergi acasă ? a întrebat Virgília. Mergem împreună.

— Bine.

— Dă-mi pălăria, *dona* Plácida.

— Uitați-o aici.

Dona Plácida s-a dus să caute o oglindă şi i-a ținut-o în față. Virgília îşi punea pălăria, îşi lega panglicile, îşi aranja părul şi în acelaşi timp vorbea cu soțul ei, care nu răspundea nimic. Bătrîna noastră, care se dovedise o femeie de ispravă, pălăvrăgea prea mult ; era un mod de a-şi ascunde spaima, căci tremura ca varga. Virgília, după ce şi-a revenit din zăpăceala primelor clipe, era din nou stăpînă pe ea însăşi.

— Gata, a spus. La revedere, *dona* Plácida ; nu uita să treci pe la noi ; ne-am înțeles ?

Dona Plácida a făgăduit că va trece şi le-a deschis uşa.

CV

ECHIVALENȚA FERESTRELOR

Dona Plácida a închis uşa şi s-a prăbuşit pe un scaun. Eu am ieşit imediat din dormitor şi am dat să ies în stradă, pentru a o smulge pe Virgília din mîinile soțului ei ; aşa i-am spus şi bine am făcut că am spus-o, fiindcă *dona* Plácida m-a oprit luîndu-mă de braț. A fost un timp în care am ajuns să presupun că nu spusesem acele cuvinte decît pentru ca ea să mă oprească ; dar

simpla reflecţie e de ajuns pentru a demonstra că, după ce am stat zece minute în dormitor, gestul cel mai autentic şi spontan nu putea fi altul decît acela. Şi aceasta în virtutea acelei frumoase legi a echivalenţei ferestrelor pe care eu am avut satisfacţia de a o descoperi şi pe care am formulat-o în capitolul LI. Era nevoie să-mi aerisesc conştiinţa. Dormitorul a fost o fereastră închisă ; eu am deschis alta, cu intenţia de a ieşi, şi am putut răsufla.

CVI

JOC PERICULOS

Am răsuflat din greu şi m-am aşezat jos. *Dona* Plácida făcea să bubuie salonul de trăznetele exclamaţiilor şi jeluirilor ei. Eu o auzeam fără să-i spun nimic ; reflectam în sinea mea dacă n-ar fi fost mai bine s-o fi închis pe Virgília în dormitor şi să fi rămas eu în salon ; dar pe urmă am băgat de seamă că ar fi fost mai rău ; ar fi confirmat bănuiala, focul ar fi ajuns la pulbere, şi s-ar fi petrecut o scenă sîngeroasă... A fost mult mai bine aşa. Dar pe urmă ? Ce avea să se întîmple la Virgília acasă ? O va ucide soţul ei ? O va bate ? O va închide ? O va alunga ? Întrebările acestea îşi făceau loc încet-încet în creierul meu, asemenea punctelor şi virgulelor care străbat cîmpul vizual al ochilor unui om bolnav ori obosit. Alergau într-un du-te-vino necontenit, cu aspectul lor sec şi tragic, şi eu nu puteam să prind nici unul din aceste semne şi să-i spun : „Eşti tu, tu şi nu altul".

Deodată văd o siluetă neagră ; era *dona* Plácida, care fusese în odaia ei, îşi pusese broboada şi venea să-mi

spună că e gata să se ducă acasă la Lôbo Neves. Am încercat s-o conving că era riscant, fiindcă el ar intra la bănuieli văzînd-o că vine în vizită atît de repede.

— Liniştește-te, m-a întrerupt ; voi şti eu să aranjez lucrurile. Dacă el e acasă, nu intru.

Şi s-a dus ; eu am rămas să rumeg incidentul şi posibilele lui consecinţe. La urma urmei, mi se părea că intrasem într-un joc primejdios şi mă întrebam dacă nu era timpul să mă ridic şi să-mi îndrept gîndurile spre lucruri mai vesele. Mă simţeam stăpînit de un dor de căsătorie, de o dorinţă de a-mi îndrepta viaţa pe un alt făgaş. De ce nu ? Inima mea mai avea şi alte teritorii de explorat ; nu mă simţeam incapabil de o iubire castă, severă şi curată. Într-adevăr, aventurile sînt partea torenţială şi vertiginoasă a vieţii, adică excepţia ; eu eram sătul de ele ; nu ştiu dacă nu mă împungeau chiar unele remuşcări. Abia m-am gîndit la acele lucruri, că imaginaţia m-a şi tîrît după ea ; m-am văzut îndată însurat, lîngă o femeie adorabilă, în faţa unui sugar care dormea în poalele doicii, şi noi toţi în fundul unei grădini umbroase şi verzi, spionînd prin desişul copacilor, un petec de cer albastru, extrem de albastru...

CVII

BILET

„Nu s-a întîmplat nimic, dar el bănuieşte ceva ; e foarte serios şi nu vorbeşte ; chiar acum a plecat. A zîmbit o singură dată, şi zîmbetul lui era adresat băiatului, după ce l-a privit mult timp, bosumflat. Nu s-a purtat

nici rău, nici bine cu mine. Nu știu ce se va întîmpla, să dea Dumnezeu să treacă totul cu bine. Fii prevăzător deocamdată, fii foarte prevăzător".

CVIII

CARE NU SE ÎNȚELEGE

Iată drama, iată vîrful urechii tragice a lui Shakespeare. Această bucățică de hîrtie, mîzgălită pe margine, încreștită de mîinile prin care a trecut, era un document pentru o analiză pe care n-o voi face în acest capitol, nici în celălalt, și poate nici în tot restul cărții. Aș putea eu oare să-i răpesc cititorului plăcerea de a observa el însuși răceala, perspicacitatea și curajul celor cîteva rînduri trasate în grabă, și dincolo de ele furtuna dezlănțuită în celălalt creier, mînia ascunsă, disperarea care se frămîntă și care meditează, fiindcă trebuie să hotărască pe ce drum s-o apuce : de glod, de sînge sau de lacrimi ?

În ceea ce mă privește, dacă vă spun că am citit biletul de trei sau patru ori în ziua aceea, credeți-mă, fiindcă e adevărul adevărat ; dacă vă mai spun că l-am recitit și în ziua următoare, înainte și după dejun, puteți să mă credeți, fiindcă este adevărul curat. Dar dacă vă spun cît am fost de mișcat, puteți să vă îndoiți nițel de afirmația mea și să n-o acceptați fără dovezi. Nici atunci și nici chiar acum n-am ajuns să decantez experiența aceea. Era teamă și nu era teamă ; era milă și nu era milă ; era vanitate și nu era vanitate ; în sfîrșit, era iubire fără iubire, adică fără delir ; și toate acestea produceau un amestec destul de complex și de vag, ceva ce nu veți putea înțelege și nici eu n-am înțeles. Să presupunem că n-am spus nimic.

CIX

FILOSOFUL

Aflați că am recitit scrisoarea înainte și după dejun, aflați și că am mîncat, și nu mai rămîne de spus decît că acest dejun a fost unul dintre cele mai frugale din viața mea : un ou, o felie de pîine, o ceașcă de ceai. N-am uitat această împrejurare măruntă ; dintre atîtea lucruri importante care s-au șters din amintire, s-a păstrat acest dejun. Motivul principal ar putea fi tocmai dezastrul meu ; dar nu-i așa : principalul motiv l-au constituit reflecțiile lui Quincas Borba, a cărui vizită am primit-o în ziua aceea. El mi-a spus că frugalitatea nu era necesară pentru a înțelege Umanitismul, și cu atît mai puțin pentru a-l pune în practică, că această filosofie se împăca ușor cu plăcerile vieții, inclusiv cu mesele bogate, cu spectacolele și cu iubirile ; și că, dimpotrivă, frugalitatea ar putea indica o anumită tendință spre ascetism, care era expresia desăvîrșită a prostiei omenești.

— Iată-l, bunăoară, pe sfîntul Ioan, a continuat ; se hrănea numai cu lăcuste în deșert, în loc să se îngrașe liniștit în oraș și să-i pună pe farisei la slăbit în templu.

Ferească-mă Dumnezeu de ispita de a vă spune povestea lui Quincas Borba, pe care am auzit-o în întregime în acea memorabilă împrejurare ; o poveste lungă, complicată, dar interesantă. Și dacă nu spun povestea vieții lui, mă dispensez totodată să-i descriu înfățișarea, foarte diferită, firește, de cea în care îmi apăruse în Passeio Público. Dar mă abțin ; spun doar că, dacă principala caracteristică a omului nu o constituie trăsăturile feței, ci îmbrăcămintea, el nu era Quincas Borba ; era un magistrat fără togă, un general fără uniformă, un negustor fără deficit. Am observat croiala perfectă a re-

dingotei, albeața cămășii, lustrul impecabil al cizmelor. Pînă și glasul, fonfăit altădată, părea să-și fi redobîndit sonoritatea lui plină dintîi. Cît despre gesturi, fără a-și fi pierdut vioiciunea de odinioară, nu mai aveau nimic dezordonat ca înainte, ci se supuneau unei anumite metode. Dar nu vreau s-o descriu. Dacă aș vorbi, bunăoară, despre acul de aur pe care-l purta la pieptarul cămășii și despre calitatea pielii din care erau lucrate cizmele, aș începe o descriere pe care n-aș mai termina-o niciodată, așa încît e mai bine să trec peste ea. Mulțumiți-vă să știți că cizmele erau de lac. Mai aflați că moștenise cîteva *contos de reis* bunicele de la un bătrîn unchi de-al lui din Barbacena.

Sufletul meu (îngăduiți-mi aici o comparație din universul copiilor), sufletul meu era în clipele acelea un fel de *peteca*[1]. Povestea vieții lui Quincas Borba îi dădea primul impuls, și el începea să urce ; cînd era gata să cadă, biletul de la Virgília avea efectul unui nou suflat în palmă, și din nou prindea să zboare ; cobora, și episodul din Passeio Público îl primea pentru a-l face să prindă din nou aripi, suflînd cu putere în palmă. Cred că nu m-am născut pentru situații complexe. Acest du-te-vino de lucruri opuse mă dezechilibrează ; grozav aș fi avut poftă să fac o boccea în care să-i vîr pe Quincas Borba, Lôbo Neves și biletul Virgíliei și să i-o trimit în dar lui Aristotel. Cu toate acestea, povestea filosofului nostru era plină de învățăminte ; te uimea la el mai ales spiritul de observație cu care descria zămislirea și dezvoltarea viciului, luptele interioare, capitulările tăcute, obișnuința cu noroiul.

— Uite, a observat el ; în prima noapte pe care mi-am petrecut-o pe scările de la São Francisco am dormit buș-

[1] În Brazilia, jucărie făcută din piele și pene, care se lansează în aer ca să zboare, suflînd în palmă (n.t.).

tean, de parcă m-aș fi culcat pe o saltea de puf. De ce ? Fiindcă am trecut treptat de la patul de rogojini la patul de scînduri, de la camera proprie la corpul de gardă, de la corpul de gardă în stradă...

A vrut să-mi expună în sfîrșit filosofia lui ; i-am cerut să renunțe.

— Astăzi am foarte multe pe cap și n-aș putea să te urmăresc ; vino altă dată ; sînt tot timpul acasă.

Quincas Borba a zîmbit maliţios ; poate că știa ceva despre aventura mea, dar n-a suflat o vorbă. Mi-a spus doar aceste ultime cuvinte din pragul ușii :

— Treci la Umanitism ; e marele refugiu al spiritelor ; marea eternă în care m-am cufundat pentru a smulge din adîncurile ei adevărul. Grecii scoteau adevărul dintr-o fîntînă. Ce concepție meschină ! Dintr-o fîntînă ! Păi tocmai de aceea nu l-au găsit. Greci, subgreci, antigreci, tot șirul nesfîrșit de oameni care s-a apropiat de fîntînă pentru a vedea ieșind adevărul, care nu-i acolo. Au prăpădit frînghii și căldări ; cîțiva mai curajoși au coborît în fîntînă și au scos o broască rîioasă. Eu m-am dus direct la mare. Treci la Umanitism.

CX

31

O săptămînă mai tîrziu, Lôbo Neves a fost numit președinte de provincie. M-am agățat de speranța recuzării lui, dacă decretul ar fi fost emis din nou într-o zi de 13 ; dar purta data de 31, și această simplă schimbare de loc a cifrelor a eliminat din ele întreaga substanță diabolică. Ce profunde sînt resorturile vieții !

CXI

ZIDUL

Cum nu-mi stă în obicei să ascund ceva ori să mă prefac, voi povesti pe această pagină întîmplarea cu zidul. Ei erau gata de îmbarcare. Intrînd în casa *donei* Plácida am văzut o hîrtiuţă împăturită pe masă ; era un bilet de la Virgília ; spunea că mă aşteaptă seara, în grădină, negreşit. Şi încheia : „Zidul e mai puţin înalt în partea dinspre fundătură."

Am făcut un gest de nemulţumire. Scrisoarea mi se părea neobişnuit de temerară, nechibzuită şi chiar ridicolă. Ar fi însemnat să stîrnim nu numai un scandal, dar în acelaşi timp şi ridicolul. M-am închipuit pe mine însumi sărind zidul, chiar de ar fi fost mai puţin înalt lîngă fundătură, şi în clipa în care săream mă vedeam înhăţat de un agent de poliţie, care mă ducea la corpul de gardă. Zidul nu e înalt ! Şi ce dacă nu era înalt ! Firește, Virgília nu ştia ce face ; se prea poate ca în momentul acela să regrete ce a scris. M-am uitat la bilet, o bucată de hîrtie mototolită, dar inflexibilă. Am simţit o poftă nebună să-l rup în mii de bucăţi şi să-l împrăştii în cele patru vînturi, ca pe ultima rămăşiţă a aventurii mele, dar m-am răzgîndit la timp ; amorul propriu, ruşinea de a da bir cu fugiţii, gîndul că îmi era frică... N-aveam încotro : trebuia să mă duc.

— Spune-i că voi veni.

— Unde ? a întrebat *dona* Plácida.

— Unde spune ea că mă aşteaptă.

— Mie nu mi-a spus nimic.

— Scrie în biletul ăsta.

Dona Plácida a făcut ochii mari.

— Dar biletul ăsta l-am găsit azi-dimineaţă, în sertarul dumneavoastră, şi m-am gîndit că...

Am încercat o senzație ciudată. Am recitit biletul, m-am uitat la el și iar m-am uitat ; era, într-adevăr, un bilet vechi de la Virgília, primit la începutul iubirii noastre, o întîlnire în grădină, pentru care a fost nevoie într-adevăr să sar zidul, un zid nu prea înalt și ușor de trecut. Am păstrat biletul și... Am încercat o senzație foarte plăcută.

CXII

OPINIA PUBLICĂ

Dar stătea scris că ziua aceea trebuia să fie ziua situațiilor încerte. Cîteva ore după aceea l-am întîlnit pe Lôbo Neves pe Rua do Ouvidor ; am vorbit despre președinție și despre politică. El a profitat de trecerea pe lîngă noi a primului cunoscut și m-a lăsat baltă, după o mulțime de vorbe de politețe. Îmi aduc aminte că era rezervat, dar cu o rezervă pe care se silea s-o ascundă. Mi s-a părut atunci (și cer iertare criticii, dacă această apreciere ar putea fi temerară), mi s-a părut că-i e frică ; nu frică de mine, nici de el însuși, nici de codul normelor morale, nici de conștiința lui ; îi era frică de opinia publică. Am presupus că acest tribunal anonim și invizibil, în care fiecare membru acuză și judecă, era limita pusă voinței lui Lôbo Neves. Poate că nu-și mai iubea soția ; și astfel poate că inima lui nu avea nimic de-a face cu indulgența ultimelor lui acte. Cred (și din nou implor bunăvoința criticii !), cred că el ar fi fost gata să se despartă de soția lui, așa cum și cititorul s-a despărțit de multe ființe apropiate ; dar opinia publică, această opinie care i-ar tîrî viața pe toate străzile, care ar deschide o anchetă minuțioasă asupra cazului său, care ar strînge una cîte una toate împrejurările, antecedentele, concluziile, do-

vezile, care le-ar povesti în conversațiile de salon ale celor care au timp de pierdut, această opinie teribilă, atît de curioasă să afle știrile de alcov, a împiedicat destrămarea familiei. În același timp a făcut imposibilă răzbunarea, care ar fi însemnat darea în vileag a faptelor. Nu putea să se arate plin de resentimente față de mine fără să treacă totodată la despărțirea conjugală ; prin urmare, a trebuit să simuleze aceeași ignoranță dinainte și, bineînțeles, aceleași sentimente.

Că-i venea foarte greu să facă aceasta, sînt sigur ; în zilele acelea mai ales, probabil că-i venea foarte greu să mă vadă în ochi. Dar timpul (și acesta e un alt aspect față de care sper că-și vor arăta indulgența oamenii cu scaun la cap !), timpul tocește sensibilitatea și șterge amintirea lucrurilor ; era de presupus că anii vor toci spinii, că distanța față de evenimente va estompa contururile respective, că o umbră de îndoială retrospectivă va acoperi goliciunea realității ; în sfîrșit, că opinia publică se va ocupa și de alte aventuri. Fiul lui, crescînd, va încerca să satisfacă ambițiile tatălui ; va fi moștenitorul tuturor sentimentelor lui. Faptul acesta, și activitatea externă, și prestigiul public, și apoi bătrînețea, boala, declinul, moartea ; o liturghie, o notiță biografică, și cartea vieții lui era încheiată, fără nici o pagină de sînge.

CXIII

SUDURA

Concluzia, dacă există vreuna la capitolul anterior, este că opinia publică e o bună sudură pentru instituțiile domestice. Nu-i imposibil să dezvolt acest gînd înainte de a termina cartea, dar nici nu e imposibil să-l las așa cum e.

Într-un fel sau altul, opinia publică e o bună sudură, atît în ordinea domestică, cît și în cea publică. Unii metafizicieni veninoși au mers pînă acolo încît o consideră un simplu produs al oamenilor stupizi ori mediocri ; dar un lucru este limpede : chiar dacă o concepție atît de extremistă nu poartă în ea însăși răspunsul, ar fi de ajuns să ținem seama de efectele salutare ale opiniei publice pentru a trage concluzia că este opera cea mai delicată a elitei, vreau să spun a majorității oamenilor.

CXIV

SFÎRȘITUL UNUI DIALOG

— Da, mîine. Vii pe bord ?
— Ești nebună ? E imposibil.
— Atunci, rămîi cu bine !
— Rămîi cu bine !
— Nu uita de *dona* Plácida. Treci s-o vezi din cînd în cînd. Sărmana de ea ! Ieri a fost să-și ia rămas bun de la noi ; a vărsat șiroaie de lacrimi, mi-a spus că n-o s-o mai revăd... E o femeie de treabă, nu-i așa ?
— Desigur.
— Dacă vrem să ne scriem, ea va primi scrisorile. Rămîi cu bine, pînă peste...
— Poate doi ani ?
— Nu ! El zice că stăm numai pînă se fac alegeri.
— Da ? Atunci pe curînd. Ai grijă că sîntem priviți.
— De cine ?
— De cineva de pe sofaua de colo. Să ne despărțim.
— Îmi pare rău.
— Trebuie. Rămîi cu bine, Virgília !
— Pe curînd. Rămîi cu bine !

CXV

DEJUNUL

N-am văzut-o plecînd, dar la ora hotărîtă pentru plecare am simţit ceva care nu era nici durere, nici plăcere, era ceva mixt, uşurare şi tristeţe, amestecate în doze egale. Cititorul e rugat să nu se arate iritat de această mărturisire. Ştiu prea bine că, pentru a face să vibreze strunele fanteziei lui, ar fi trebuit să cad pradă unei mari disperări, să vărs lacrimi amare şi să nu dejunez. Ar fi fost lucruri vrednice de un roman, dar nu de o biografie. Realitatea nudă este că am dejunat, ca în celelalte zile, hrănindu-mi inima cu amintirile aventurii mele şi stomacul cu mîncărurile domnului Prudhon...

...Bătrîni de pe vremea mea, vă mai amintiţi oare de bucătarul acela al nostru de la hotelul Pharoux, un individ care, după cîte spunea proprietarul hotelului, servise la faimoşii Véry şi Véfour la Paris şi în palatele contelui de Molé şi ducelui de La Rochefoucauld ? Era vestit. Şi-a făcut intrarea în Rio de Janeiro odată cu polka... Polka, M. Prudhon, Tivoli, dansul străinilor, Cazinoul, iată cîteva dintre cele mai frumoase amintiri din vremea aceea ; dar mai ales mîncărurile pregătite de maestrul bucătar erau delicioase.

Erau cu adevărat, şi în dimineaţa aceea se pare că împielitatul acela de om ghicise catastrofa noastră. Niciodată nu i-au fost atît de desăvîrşite inventivitatea şi arta. Ce condimente ráfinate ! Ce carne fragedă ! Ce forme surprinzătoare ! Mîncai cu gura, cu ochii, cu nasul. N-am păstrat nota din ziua aceea ; îmi amintesc doar că a fost pipărată. Vai, ce durere. Simţeam nevoia să-mi îngrop în chip magnific iubirea. Ei pluteau acum în largul mării, îndepărtîndu-se în spaţiu şi în timp, şi eu stăteam acolo, în capul mesei, cu cei patruzeci şi ceva de ani ai mei, atît

de inutili şi pustii ; eu rămăsesem acolo şi n-aveam s-o mai văd niciodată, fiindcă e-adevărat că putea să se întoarcă, şi chiar s-a întors, dar cine a cerut vreodată asfinţitului efluviile dimineţii ?

CXVI

FILOSOFIA FILELOR VECHI

Am rămas atît de trist la sfîrşitul ultimului capitol, încît nu mă mai simţeam în stare să-l scriu pe acesta ; voiam să mă odihnesc puţin, să-mi curăţ spiritul de melancolia care-l copleşeşte şi apoi să continui... Dar nu, nu vreau să pierd timp.

Plecarea Virgiliei m-a lăsat într-o soi de văduvie. În primele zile am rămas în casă şi prindeam muşte ca Domiţian, dacă nu minte Suetoniu, dar le prindeam într-un anumit fel : cu ochii. Le prindeam una cîte una, în fundul unui salon mare, întins în hamac, cu o carte deschisă în mîini. Asta era tot : nostalgii, ambiţii, un pic de plictiseală şi o mulţime de planuri himerice. Unchiul meu canonicul a murit în această perioadă ; *item*, doi veri de-ai mei. Nu m-am arătat prea impresionat : i-am dus la cimitir aşa cum ai duce nişte bani la bancă. Ce spun ? Aşa cum se duce o scrisoare la poştă : am lipit timbrele, am pus scrisoarea la cutie şi am lăsat poştaşului grija de a le încredinţa destinatarului. Tot pe atunci s-a născut nepoata mea Venância, fiica lui Cotrim. Unii mureau, alţii se năşteau : eu continuam să prind muşte.

Alteori mă agitam. Cotrobăiam prin sertare, răscoleam prin scrisorile vechi, de la prieteni, de la rude, de la iubite (pînă şi cele de la Marcela), şi le deschidem pe toate, le citeam una cîte una şi reconstituiam trecutul...

Cititorule ignorant, dacă nu păstrezi scrisorile din tinerețe, nu vei cunoaște într-o bună zi filosofia filelor vechi, nu vei gusta plăcerea de a te vedea, în depărtare, în penumbră, cu un tricorn, cizme de șapte poște și lungi bărbi asiriene, dansînd în sunetele unui cimpoi anacreontic. Păstrează scrisorile din tinerețe !

Ori, dacă nu-ți place tricornul, voi folosi expresia unui bătrîn marinar, care venea des în casa lui Cotrim ; voi spune că, dacă păstrezi scrisorile din tinerețe, vei avea ocazia „să cînți o *saudade* [1]". Se pare că marinarii noștri dau acest nume cîntecelor de pe uscat fredonate pe mare. Ca expresie poetică, e una dintre cele mai triste din cîte pot exista.

CXVII

UMANITISMUL

Dar două forțe, pe lîngă o a treia, mă împingeau să mă întorc la viața agitată pe care o duceam în mod obișnuit. Sabina și Quincas Borba. Sora mea m-a condus spre candidatura conjugală a lui Nhã-loló într-un mod cu adevărat impetuos. Cînd m-am trezit, eram cu fata aproape în brațe. Cît despre Quincas Borba, mi-a expus în sfîrșit Umanitismul, sistem filosofic destinat să ruineze toate celelalte sisteme.

— Humanitas, spunea el, începutul lucrurilor, nu e altceva decît unul și același om, distribuit în toți oamenii. Humanitas are trei faze : cea *statică*, anterioară creației ; cea *expansivă*, începutul lucrurilor, și cea *dispersivă*, marcată de apariția omului ; și va mai avea una, cea *contractivă*, caracterizată prin absorția omului și a lucrurilor.

[1] *Dor* (port.).

Expansiunea, inițiind universul, i-a sugerat Omenirii (Humanitas) dorința de a se bucura de el, și de aici *dispersarea*, care nu e altceva decît multiplicarea personificată a substanței originare.

Cum nu mi se părea suficient de clară această expunere, Quincas Borba a dezvoltat-o, într-un mod profund, schițînd marile linii ale sistemului. Mi-a explicat că, pe de o parte, Umanitismul era legat de brahmanism, prin distribuția oamenilor pe diferite părți ale corpului Omenirii ; dar ceea ce în religia hindusă nu avea decît o îngustă semnificație teologică și politică devine în Umanitism marea lege a valorii personale. Astfel, a descinde din pieptul sau rinichii Omenirii, adică a fi un om tare, nu era același lucru cu a descinde din păr sau din vîrful nasului. De aici necesitatea de a cultiva și a călî mușchii. Herakles n-a fost decît un simbol anticipat al Umanitismului. În această privință Quicas Borba m-a făcut să văd că păgînismul ar fi putut ajunge la adevăr, dacă n-ar fi coborît atît de mult prin partea galantă a mitu-rilor lui. Nimic din toate acestea nu se va petrece cu Umanitismul. În această biserică nouă nu există aventuri facile, nici căderi, nici triste̦i, nici bucurii puerile. Iubirea, de exemplu, e un sacerdoțiu, reproducerea e un ritual. Cum viața e cea mai mare binefacere a universului, și nu există cerșetor care să nu prefere morții mizeria (ceea ce este o delicioasă înrîurire a acestei Humanitas), rezultă că transmiterea vieții, departe de a fi un prilej de galanterii, este ceasul suprem al liturghiei spirituale. Așadar, nu există cu adevărat decît o singură nefericire : să nu te naști.

— Închipuie-ți, de pildă, că eu nu m-aș fi născut, a continuat Quincas Borba ; cu siguranță că n-aș avea acum plăcerea de a sta de vorbă cu tine, de a mînca acest cartof, de a merge la teatru și, pentru a spune tot cu un singur cuvînt, de a trăi. Bagă de seamă că nu fac din om un

simplu vehicul al Omenirii ; nu, el e în același timp vehicul, vizitiu și pasager ; el e însăși Omenirea la scară redusă ; de aici necesitatea de a se adora pe sine însuși. Vrei o dovadă a superiorității sistemului meu ? Să luăm, bunăoară, invidia. Nu există moralist grec ori turc, creștin ori musulman, care să nu tune și fulgere împotriva sentimentului invidiei. Acordul e universal, de la cîmpiile din Iduméia pînă la vîrful Tijuca. Ei bine ; lasă deoparte vechile prejudecăți, uită retoricile tocite și studiază invidia ; acest sentiment atît de subtil și atît de nobil. Fiind fiecare om o reducție a Omenirii, e limpede că nici un om nu e în mod fundamental opus altui om, oricît de contrare ar fi aparențele. Așa, de exemplu, călăul care-l execută pe condamnat poate stîrni tînguirea poeților ; dar în primul rînd Omenirea corectează în Omenire orice încălcare a legii Omenirii. Același lucru se poate spune despre individul care-l spintecă pe altul : e o manifestare a forței Omenirii. Nimic nu-l împiedică (și sînt o mulțime de exemple) să fie și el spintecat. Dacă m-ai urmărit cu atenție, vei pricepe lesne că invidia nu e altceva decît o admirație care luptă, și cum lupta e marea funcție a speciei umane, toate sentimentele belicoase sînt cele mai potrivite cu fericirea ta. De aici se deduce că invidia e o virtute.

De ce să tăgăduim ? Eu eram stupefiat. Claritatea expunerii, logica principiilor, rigoarea consecințelor, toate acestea păreau măreție la un nivel superior, și am fost nevoit să curm conversația timp de cîteva minute pentru a digera filosofia aceea nouă. Quincas Borba abia putea să-și ascundă satisfacția triumfului. Avea o aripă de pui în farfurie și o ataca cu filosofică seninătate. Eu am mai făcut cîteva obiecții, dar atît de slabe, încît n-a avut nevoie de prea mult timp ca să le distrugă.

— Pentru a înțelege bine sistemul meu, a încheiat, are o mare importanță să nu uiți niciodată principiul universal, răspîndit și rezumat în fiecare om. Războiul, bună-

oară, care pare o calamitate, e o operație convenabilă, am putea spune ca și cum Omenirea ar pocni din degete ; foamea (și spunea aceste cuvinte rontăind filosofic aripa de pui) e o probă la care Omenirea își supune mărunțaiele. Dar nu vreau altă dovadă a caracterului sublim al sistemului meu decît chiar acest pui. S-a hrănit cu porumb, care a fost plantat de un african, să presupunem importat din Angola. Acest african s-a născut, a crescut, a fost vîndut, a fost adus pe o corabie, o corabie construită din lemn tăiat din pădurea virgină de zece ori doisprezece oameni, împins de vele țesute de opt ori doisprezece oameni, fără a mai pune la socoteală parîmele și alte părți ale tachelajului nautic. Astfel, acest pui, pe care l-am mîncat chiar acum, e rezultatul unei mulțimi de eforturi și de lupte, pe care alții le-au executat cu singurul scop de a-mi potoli mie pofta de mîncare.

Între brînzeturi și cafea, Quincas Borba mi-a demonstrat că sistemul lui însemna înlăturarea durerii. Durerea, după Umanitism, era o pură iluzie. Cînd copilul e amenințat de un băț, chiar înainte de a fi lovit, închide ochii și tremură ; această predispoziție constituie baza iluziei umane, moștenită și transmisă. Nu e de ajuns, desigur, să adopți sistemul pentru a termina imediat cu durerea, dar în orice caz e indispensabil ; restul este evoluția firească a lucrurilor. După ce omul se va convinge pe deplin că e însăși Omenirea, nu-i rămîne de făcut altceva decît să se întoarcă la obîrșie cu gîndul și să se adape din substanța originară pentru a împiedica orice senzație dureroasă. Dar evoluția e atît de profundă, încît abia dacă se pot afecta cîteva mii de ani.

Quincas Borba mi-a citit după cîteva zile marea lui operă. Erau patru volume în manuscris, de cîte o sută de pagini fiecare, cu litere mărunte și citate latinești. Ultimul volum se compunea dintr-un tratat politic, întemeiat pe Umanitism ; era poate partea cea mai plicticoasă a

sistemului ; chiar dacă era concepută cu o formidabilă rigoare logică. Dacă s-ar fi reorganizat societatea după metoda lui Quincas Borba, n-ar fi fost, prin acest simplu fapt, eliminate insurecţiile şi războiul, o simplă palmă dată în obraz, lovitura anonimă dată cu pumnalul, mizeria, foamea, bolile ; dar cum aceste presupuse flageluri erau adevărate erori de înţelegere, fiindcă nu depăşeau limitele unor simple mişcări externe ale substanţei interioare, destinate să nu aibă o influenţă prea mare asupra omului, ci să aibă doar rolul de a rupe monotonia universală, era limpede că existenţa lor nu va împiedica fericirea omenească. Pe de altă parte, chiar atunci cînd asemenea flageluri (ceea ce era cu totul fals) ar fi corespuns în viitor concepţiei meschine din timpurile vechi, sistemul n-ar fi fost distrus din pricina aceasta, din două motive : 1°, deoarece, fiind Omenirea substanţa creatoare şi absolută, fiecare individ trebuia să găsească cea mai mare plăcere din lume în sacrificiul pe altarul principiului din care decurge ; 2°, deoarece, chiar şi aşa, nu s-ar fi micşorat puterea spirituală a omului pe pămînt, inventat numai şi numai pentru distracţia lui, la fel ca stelele, brizele, curmalele şi reventul. Pangloss — îmi spunea el închizînd cartea — nu era atît de neghiob cum l-a zugrăvit Voltaire.

CXVIII

A TREIA FORŢĂ

A treia forţă care mă chema spre clocotul societăţii era plăcerea de a străluci şi mai ales incapacitatea de a trăi singur. Mă atrăgea mulţimea, iubeam aplauzele. Dacă ideea cataplasmei mi-ar fi venit pe atunci, cine ştie ?

N-aş fi murit atît de repede şi aş fi devenit celebru. Dar cataplasma n-a venit. A venit în schimb dorinţa de a mă amesteca în ceva, de a mă ocupa cu ceva şi pentru ceva.

CXIX

PARANTEZA

Vreau să las aici, între paranteze, cîteva maxime din mulţimea celor pe care le-am scris pe vremea aceea. Sînt căscături de plictiseală, pot sluji drept epigraf pentru discursuri fără subiect :

*

* *

Se suportă cu răbdare durerea aproapelui.

*

* *

Noi omorîm timpul, timpul ne îngroapă pe noi.

*

* *

Un birjar filosof spunea că plăcerea de a merge cu trăsura n-ar fi atît de mare dacă toţi ar merge cu trăsura.

*

* *

Ai încredere în tine, dar nu te îndoi mereu de ceilalţi.

*

* *

Nu-i pot înţelege pe indigenii din Minas Gerais care-şi găuresc buza de jos pentru a şi-o împodobi cu o bucată de lemn. Această reflecţie e a unui bijutier.

*

* *

Nu te înfuria dacă nu eşti răsplătit pentru o binefacere ; e mai bine să cazi din nori decît de la etajul trei.

CXX

COMPELLE INTRARE

— Nu, domnule, acum, vrînd-nevrînd, trebuie să te însori, mi-a spus Sabina. Frumos viitor ! Un holtei fără copii.

Fără copii ! Gîndul de a avea copii mi-a produs un fior ; m-am simţit străbătut din nou de un fluid misterios. Da, trebuia să fiu tată. Viaţa de holtei putea avea anumite avantaje, dar palide şi cumpărate cu preţul singurătăţii. Fără copii ! Nu ; imposibil. Eram gata să accept totul, chiar şi înrudirea cu Damasceno. Fără copiii ! Cum încă de pe atunci aveam o mare încredere în Quincas Borba, m-am dus să-l văd şi i-am expus mişcările externe ale paternităţii mele. Filosoful m-a ascultat entuziasmat, a declarat că Humanitas se agita în pieptul meu ; m-a îndemnat să mă însor ; mi-a demonstrat că mai erau cîţiva invitaţi care băteau la uşă. *Compelle intrare,* cum spunea Iisus. Şi n-a pierdut prilejul de a-mi dovedi că apologul evanghelic nu este decît o prevestire a Umanitismului, greşit interpretat de popi.

CXXI

PE COLINĂ ÎN JOS

După trei luni totul mergea strună. Fluidul, Sabina, ochii fetei, dorinţele tatălui ei erau tot atîtea imbolduri care mă conduceau la căsătorie. Amintirea Virgiliei apărea din cînd în cînd în pragul uşii, şi odată cu ea un diavol negru şi-mi punea în faţă o oglindă, în care o vedeam în depărtare pe Virgilia, cu ochii scăldaţi în lacrimi ; dar

îndată apărea un alt diavol, de culoare trandafirie, cu o altă oglindă, în care se reflecta chipul lui Nhã-loló, fragedă, luminoasă, angelică.

Nu vorbesc despre ani. Nu-i simțeam ; ba chiar pot să adaug că-i scuturasem din spate într-o duminică în care m-am dus la capela de pe colina Livramento. Cum Damasceno locuia în Cajueiros, eu îi însoțeam de multe ori la liturghie. Colina era încă neinvadată de case, cu excepția vechiului palat micuț din vîrf, unde era și capela. Într-o duminică, cînd coboram cu Nhã-loló la braț, nu știu ce fenomen s-a petrecut că am lăsat colo doi ani, dincolo patru, ceva mai încolo cinci, în așa fel încît, atunci cînd am ajuns jos, aveam doar douăzeci de ani, la fel de surîzători cum fuseseră odată.

Acum, dacă vreți să știți în ce împrejurări s-a petrecut acest fenomen, va fi de ajuns să citiți acest capitol pînă la sfîrșit. Ne întoreeam de la liturghie, ea, taică-său și eu. La mijlocul drumului, pe cînd coboram de pe colină, ne-am întîlnit cu un grup mare de oameni strînși roată. Damasceno, care mergea alături de noi, și-a dat seama ce era și a luat-o înainte entuziasmat ; noi am mers încet în urma lui. Și am văzut următoarea scenă : oameni de toate vîrstele, înfățișările și culorile, unii numai în cămașă, alții în jiletcă, alții încotoșmănați în redingote zdrențăroase ; în pozițiile cele mai diverse, unii pe vine, alții cu mîinile sprijinite pe genunchi, unii așezați pe pietre, alții cocoțați pe un zid, stăteau toți cu ochii ațintiți în centrul acelui cerc, cu sufletele pîlpîind în pupile.

— Ce-i asta ? m-a întrebat Nhã-loló.

I-am făcut semn să tacă ; mi-am croit drum binișor, și toți mi-au făcut loc fără ca în realitate vreunul din ei să mă vadă cu adevărat. Atracția centrului îi făcea să fie

ca legaţi la ochi. Era o luptă de cocoşi. I-am văzut pe cei doi rivali, doi cocoşi cu pinteni tăioşi, ochi de foc şi cioc ascuţit. Amîndoi îşi agitau crestele însîngerate ; şi unul şi celălalt aveau pieptul jumulit şi roşu ; erau frînţi de oboseală. Dar mai luptau şi aşa, fiecare cu ochii aţintiţi în ochii celuilalt, cu ciocurile ba jos, ba sus, izbind cînd unul, cînd celălalt, cu lovituri vibrante şi mînioase. Damascenco nu-şi mai dădea seama de nimic ; spectacolul eliminase pentru el tot universul. În zadar i-am spus că era timpul să coborîm : el nu răspundea, nu auzea, se concentrase asupra duelului. Luptele de cocoşi erau una din pasiunile lui.

Nhã-loló m-a tras atunci uşurel de braţ, zicîndu-mi să plecăm. Am acceptat sfatul şi mi-am continuat drumul alături de ea. Am mai spus că pe atunci colina nu era locuită ; v-am spus de asemenea că ne întorceam de la biserică, şi, cum nu v-am spus că ploua, se înţelege că era timp frumos, un soare splendid. Şi puternic. Atît de puternic, încît eu am deschis umbrela, am apucat-o de mijlocul mînerului şi am aplecat-o astfel încît am adăugat o pagină la filosofia lui Quincas Borba : Humanitas a sărutat Humanitas... Aşa se face că anii mi-au căzut din spate unul cîte unul, rostogolindu-se pe povîrnişul colinei.

La poale m-am oprit cîteva minute, în aşteptarea lui Damasceno ; acesta a sosit puţin mai tîrziu, înconjurat de spectatorii care făcuseră pariuri şi comentînd cu ei lupta. Unul dintre ei, cel care ţinea casa pariurilor, împărţea un morman de bancnote de zece *tostões*, pe care cîştigătorii le primeau cu o îndoită bucurie. Cît despre cocoşi, erau duşi în braţe, fiecare de către stăpînul lui. Unul din ei avea creasta ruptă şi însîngerată, şi am crezut că era cel învins ; dar mă înşelam : învinsul era celălalt, care nu

mai avea creastă deloc. Amîndoi ţineau ciocul deschis şi respirau anevoie, epuizaţi. Omenii care pariaseră, dimpotrivă, erau veseli, în pofida emoţiilor puternice ale luptei ; făceau biografia rivalilor, îşi aminteau isprăvile fiecăruia dintre ei. Eu mergeam mai departe, ruşinat ; Nhã-loló era şi ea nespus de ruşinată.

CXXII

O INTENŢIE FOARTE NOBILĂ

Nhã-loló se simţea ruşinată din pricina tatălui ei. Uşurinţa cu care se vîrîse între oamenii aceia care făceau pariuri punea în lumină vechi obiceiuri şi afinităţi sociale, şi Nhã-loló ajunsese să se teamă că un asemenea socru ar putea să mi se pară nevrednic de mine. Era interesant s-o vezi cum încearcă să se deosebească de el ; se studia şi mă studia. O atrăgea viaţa elegantă şi rafinată, îndeosebi fiindcă i se părea mijlocul cel mai sigur de a realiza apropierea noastră. Nhã-loló observa, imita, ghicea ; în acelaşi timp făcea efortul de a masca inferioritatea familiei sale. Dar în ziua aceea purtarea tatălui ei întrecuse măsura, şi ea era nespus de tristă. Am încercat atunci să-i abat gîndul de la acel incident, spunîndu-i o mulţime de glume şi anecdote de bonton ; eforturi zadarnice, care nu reuşeau s-o înveselească. Deprimarea ei era atît de profundă, descurajarea i se zugrăvea atît de bine pe chip, încît am ajuns să-i atribui fără şovăire lui Nhã-loló intenţia de a despărţi în sufletul meu propria ei cauză de cauza tatălui ei. Acest sentiment mi s-a părut de o mare elevaţie ; era o afinitate în plus între noi.

— N-am încotro, mi-am spus ; trebuie să scot floarea asta din noroi.

CXXIII

ADEVĂRATUL COTRIM

În pofida celor patruzeci şi ceva de ani ai mei, cum mie îmi plăcea armonia familiei, mi-am pus în gînd să nu pomenesc nimic despre căsătorie fără să vorbesc mai întîi cu Cotrim. El m-a ascultat şi mi-a răspuns pe un ton serios că din principiu nu-şi spune părerea în treburile rudelor. Se putea presupune din partea lui vreun interes, dacă ar fi lăudat calităţile deosebite ale lui Nhã-loló ; de aceea preferă să tacă. Pe de altă parte, era sigur că nepoata lui făcuse pentru mine o adevărată pasiune, dar, dacă ea l-ar fi consultat, sfatul lui ar fi fost negativ. Nu era mînat de vreun sentiment de ură ; preţuia calităţile mele, nu pregeta să le laude, şi pe bună dreptate ; în ceea ce o priveşte pe Nhã-loló, n-ar putea ajunge niciodată să tăgăduiască faptul că e o logodnică excelentă, dar de aici pînă la a da un sfat de căsătorie era o distanţă ca de la cer la pămînt.

— Eu unul mă spăl pe mîini, a încheiat el.

— Dar pînă ieri erai de părere că trebuie să mă însor cît mai repede...

— Asta e o altă chestiune. Mi se pare că e neapărată nevoie să te însori, mai ales dacă ai ambiţii politice. Trebuie să ştii că în politică celibatul e o piedică. Acum, cît despre nepoata mea, nu pot să-mi spun părerea, şi nici nu vreau, nici nu trebuie, nici nu e un lucru care mă priveşte pe mine. Mi se pare că Sabina a mers prea departe, că ţi-a făcut anumite confidenţe, după cîte mi-a spus ; dar în orice caz ea nu e mătuşa de sînge a lui Nhã-loló, cum sînt eu. Uite... dar nu... nu-ţi spun.

— Spune-mi.

— Nu ; nu spun nimic.

S-ar putea ca reținerea lui Cotrim să pară exagerată celui care nu știe că poseda un caracter extrem de cinstit. Eu însumi am fost nedrept cu el în anii care au urmat inventarului averii lăsate de tata. Recunosc că era un model. Mulți îl acuzau de zgîrcenie, și cred că aveau dreptate ; dar zgîrcenia este doar o exagerare a unei virtuți, și virtuțile trebuie să fie ca un buget : e mai bun excedentul decît deficitul. Cum avea maniere cam grosolane, își făcuse mulți dușmani, care ajungeau să-l acuze că e necioplit. Singurul fapt invocat în sprijinul acestei afirmații era că trimetea adesea sclavii la temniță, de unde ieșeau plini de sînge ; dar, pe lîngă faptul că el nu-i trimetea la temniță decît pe cei perverși și pe fugari, trebuie să ținem seama de încă ceva : dat fiind că făcuse mult timp contrabandă de sclavi, se obișnuise întrucîtva să-i trateze cu ceva mai multă duritate decît cerea acest gen de raporturi, și nu e cinstit să atribuim firii unui om ceea ce nu este altceva decît efectul relațiilor sociale. Dovada faptului că acest Cotrim avea sentimente pioase o puteam afla în dragostea pentru copiii lui și în durerea pe care a încercat-o cînd a murit Sara, după cîteva luni de suferință ; dovadă incontestabilă, mi se pare, și nu e singura. Era casierul unei confrerii, membru al mai multor asociații și chiar membru sprijinitor al uneia dintre ele, ceea ce nu se potrivește prea bine cu reputația lui de zgîrcenie ; ce-i drept, opera lui de binefacere nu a rămas fără răsplată : asociația (al cărei președinte fusese) comandase un portret al lui în ulei. Cotrim nu era perfect, desigur ; avea, de exemplu, mania de a trimite la gazete știri despre pomenile pe care le făcea, manie deloc vrednică de laudă, ba chiar reprobabilă, de acord ; dar el se dezvinovățea zicînd că bunele acțiuni sînt molipsitoare cînd devin cu-

noscute, afirmație căreia nu i se poate tăgădui o anumită doză de adevăr. Ba chiar cred (și aici îi aduc cel mai mare elogiu) că nu făcea din cînd în cînd aceste pomeni decît cu scopul de a deștepta filantropia celorlalți ; dacă acestea erau țelurile lui, se cuvine să recunoaștem că publicitatea devenea o condiție *sine qua non*. Pe scurt, se poate să fi rămas dator cu cîteva atenții, dar nu datora un sfanț nimănui.

CXXIV

ÎN CHIP DE INTERMEZZO

Ce e între viață și moarte ? O scurtă punte. Totuși, dacă n-aș compune acest capitol, cititorul ar suferi o comoție puternică, prea dăunătoare pentru scopul acestei cărți. A sări de la un portret la un epitaf poate fi ceva real și obișnuit ; totuși, cititorul nu se refugiază în carte decît pentru a scăpa de viață. Nu zic că ideea aceasta e a mea ; zic doar că există în ea un dram de adevăr și că cel puțin forma ei e pitorească. Și repet : nu e a mea.

CXXV

EPITAF

Aci zace
D. EULÁLIA DAMASCENA DE BRITO
mourtă
la vîrsta de nouăsprezece ani.
Rugați-vă pentru ea !

CXXVI

NEMÎNGÎIERE

Epitaful spune tot. Valorează mai mult decît dacă v-aş povesti boala lui Nhã-loló, moartea ei, disperarea familiei, înmormîntarea. Aţi aflat că a murit ; voi adăuga că a fost cu prilejul primei epidemii de febră galbenă. Nu mai spun altceva, în afară de faptul că am însoţit-o pînă la locul de veci şi că m-am despărţit de ea cu tristeţe în suflet, dar fără lacrimi. Am tras concluzia că probabil n-o iubeam cu adevărat.

Vedeţi acum la ce excese poate conduce o inadvertenţă : m-a durut puţintel orbirea epidermei, care, omorînd în dreapta şi în stînga, a luat cu ea şi o tînără femeie ce urma să fie soţia mea ; n-am reuşit să înţeleg necesitatea epidemiei şi cu atît mai puţin a acelei morţi. Ba chiar cred că aceasta mi s-a părut şi mai absurdă decît toate celelalte morţi. Dar Quincas Borba mi-a explicat că epidemiile erau utile speciei, chiar dacă erau dezastruoase pentru un anumit număr de indivizi ; m-a făcut să bag de seamă că, oricît de îngrozitor era spectacolul, exista un avantaj care cîntărea greu : supravieţuirea majorităţii. A ajuns să mă întrebe dacă, în mijlocul doliului general, nu simţeam nici o tainică desfătare pentru că scăpasem din ghearele ciumei ; dar această întrebare era atît de nesocotită, încît a rămas fără răspuns.

Dacă n-am povestit moartea, nu povestesc nici slujba dintr-a şaptea zi. Tristeţea lui Damasceno era profundă ; bietul om părea o ruină. Cincisprezece zile mai tîrziu m-am întîlnit cu el ; rămăsese nemîngîiat şi spunea că durerea cumplită cu care Dumnezeu îl pedepsise fusese sporită de durerea pricinuită de oameni. Nu mi-a spus mai mult. Trei săptămîni după aceea a revenit la chestiunea aceasta şi atunci mi-a mărturisit că, în mijlocul

dezastrului iremediabil, voise să găsească o mîngîiere în prezența prietenilor. Numai douăsprezece persoane, dintre care trei sferturi erau prieteni de-ai lui Cotrim, însoțiseră la cimitir cadavrul iubitei sale fiice. Și el comandase optzeci de anunțuri mortuare. I-am spus să se gîndească la faptul că decesele erau în aceste zile atît de numeroase, încît putea fi scuzată acea lipsă de atenție aparentă. Damasceno clătina din cap într-un mod incredul și trist.

— Nu-i asta ! gemea. M-au părăsit cu toții.

Cotrim, care era de față, a replicat :

— Au venit cei care se interesează cu adevărat de tine și de noi. Cei optzeci de invitați ar fi venit din obligație, ar fi vorbit despre inerția guvernului, despre panaceele spițerilor, despre prețul caselor, ori s-ar fi bîrfit unii pe alții...

Damasceno l-a ascultat în tăcere, a clătinat încă o dată din cap și a suspinat.

— Să fi venit oricum !

CXXVII

ETICHETA

Mare lucru e să fi primit din cer o părticică de înțelepciune, darul de a afla relațiile dintre lucruri, facultatea de a le compara și talentul de a trage concluzii ! Eu am avut această însușire psihică ; și mulțumesc pentru ea și acum, de aici, din fundul mormîntul meu.

De fapt, omul vulgar care ar fi auzit ultimele cuvinte ale lui Damasceno nu și-ar fi adus aminte de ele cînd, la cîtva timp după aceea, ar fi privit o gravură ce reprezintă șapte turcoaice. Eu, în schimb, am făcut legătura între ele. Erau șapte femei din Constantinopol — moderne —

în veşminte de stradă, cu faţa acoperită, nu cu o ţesătură groasă, care le-ar fi acoperit-o cu adevărat, ci cu un văl foarte fin, care simula să descopere doar ochii şi în realitate descoperea toată faţa. Şi am găsit că e nostimă această ingeniozitate a cochetăriei musulmane, care ascunde astfel chipul — şi ascultă de obiceiurile vechi —, dar nu-l ascunde cu adevărat, — şi îngăduie frumuseţii să fie admirată —. Aparent, nu există nimic comun între turcoaice şi Damasceno ; dar dacă tu eşti un spirit profund şi pătrunzător (şi nu cred că vei tăgădui adevărul acestei aprecieri), vei înţelege că, atît într-un caz cît şi în celălalt, se iveşte urechea unei rigide şi blînde tovarăşe a omului social.

Amabilă Etichetă, tu eşti, fără îndoială, toiagul vieţii, balsamul inimilor, mijlocitoarea dintre oameni, legătura dintre pămînt şi cer ; tu ştergi lacrimile unui părinte, tu cîştigi indulgenţa unui Profet. Dacă durerea se potoleşte, dacă conştiinţa se acomodează, cui, dacă nu ţie, îţi datorează această binefacere ? Stima pălăriei ridicate nu înseamnă nimic pentru suflet ; dar indiferenţa curtenitoare lasă o impresie delicioasă. Motivul este că, invers decît sună o veche formulă absurdă, nu litera omoară : litera vieţii ; spiritul, în schimb, este obiect de controversă, de îndoială, de interpretare şi prin urmare de luptă şi de moarte. Să trăieşti ani mulţi, amabilă Etichetă, spre liniştea lui Damasceno şi slava lui Mahomed.

•

CXXVIII

ÎN CAMERĂ

Şi băgaţi de seamă că am văzut gravura turcească la doi ani după ce auzisem cuvintele lui Damasceno şi am văzut-o în Camera deputaţilor, în mijlocul unei mari

învălmășeli, în timp ce un deputat discuta o părere a comisiei pentru buget, fiind și eu deputat. Celui care a citit pînă aici această carte e de prisos să-i împărtășesc satisfacția mea, iar pentru ceilalți e la fel de inutil. Eram deputat și am văzut gravura turcească așezată comod pe scaunul meu, între un coleg care povestea o anecdotă și altul care schița în creion, pe dosul unui plic, profilul oratorului. Oratorul era Lôbo Neves. Valurile vieții ne aduseseră pe aceeași plajă, ca două sticle de naufragiați, el reprimîndu-și resentimentele, eu trebuind să-mi reprim remușcările ; și folosesc această formă suspensivă, dubitativă sau condițională, cu scopul de a spune că în realitate nu reprimam nimic, în afară de ambiția de a ajunge ministru.

CXXIX

FĂRĂ REMUȘCĂRI

N-aveam remușcări. De-aș poseda aparatele adecvate, aș include în această carte o pagină de chimie, fiindcă ar trebui să descompun remușcarea în elementele ei cele mai simple, cu scopul de a afla, în mod sigur și concludent, motivele pentru care plimbă Ahile în jurul Troiei cadavrul adversarului său și pentru care *lady* Macbeth plimbă în jurul camerei pata de sînge de pe mîna ei. Dar n-am aparate de chimie, așa cum n-aveam remușcări ; aveam poftă să ajung ministru. Totuși, ca să termin acest capitol, voi spune că n-aș fi vrut să fiu nici Ahile, nici *lady* Macbeth ; și că, dacă ar fi trebuit să fiu unul dintre ei, aș fi preferat să fiu Ahile, aș fi preferat să plimb triumfător cadavrul decît pata ; se aud în final rugămințile lui Priam și se cîștigă o frumoasă reputație militară

și literară. Eu nu ascultam rugăminţile lui Priam, ci discursul lui Lôbo Neves, şi n-aveam remuşcări.

CXXX

DE INTERCALAT ÎN CAPITOLUL CXXIX

Prima dată cînd am putut sta de vorbă cu Virgília, după perioada de preşedinţie, a fost la un bal, în 1855. Purta o superbă rochie de mătase grea, albastră, şi lăsa să strălucească în luminile salonului albeaţa aceloraş umeri frumoşi de altădată. Nu mai avea prospeţimea primei tinereţi ; dimpotrivă ; dar era încă frumoasă, avea o frumuseţe de toamnă, sporită de noapte. Îmi aduc aminte că am vorbit mult, fără a face aluzie la nimic din trecut. Totul se subînţelegea. O frază îndepărtată, vagă, ori o privire, şi asta era tot. Puţin mai tîrziu s-a retras ; eu m-am dus s-o văd cum coboară scările, şi nu ştiu prin ce fenomen de ventrilochism celebral (să-mi ierte filologii această expresie barbară) am murmurat în sinea mea acest cuvînt profund retrospectiv :

— Magnifică !

Se cuvine să intercalez acest capitol între prima propoziţie şi cea de-a doua din capitolul CXXIX.

CXXXI

DESPRE O CALOMNIE

Cînd terminam de spus acel cuvînt, prin procesul de ventrilochism celebral — ceea ce era o simplă opinie, şi nu

remuşcare —, am simţit că cineva îmi pune o mînă pe umăr. M-am întors, era un vechi coleg, ofiţer de marină, jovial, niţel cam prea slobod în tot ce făcea. A zîmbit maliţios şi mi-a spus :

— Ce-i, ştrengar fără pereche ce eşti ? Amintiri din trecut, nu-i aşa ?

— Trăiască trecutul !

— Firește, ai şi fost reintegrat în post.

— Şterge-o, nerușinatule ! i-am spus amenințîndu-l cu degetul.

Mărturiesc că acest dialog era o indiscreţie, îndeosebi ultima parte. Şi cu atît mai mare plăcere mărturisesc acest lucru, cu cît femeile au faima că sînt indiscrete, şi nu vreau să termin cartea fără să rectific această noţiune a spiritului uman. În materie de aventuri amoroase, am întîlnit bărbaţi care zîmbeau ori negau fără prea multă convingere, într-un mod rece, monosilabic etc., pe cînd ele nu scoteau o vorbă şi ar fi jurat pe *Sfînta Evanghelie* că totul era o calomnie. Explicaţia acestei deosebiri este că femeia (exceptînd ipoteza din capitolul CI şi altele) se dăruie prin iubire, fie că e iubirea-pasiune a lui Stendhal, fie că e iubirea pur fizică a unor femei romane, de exemplu, ori polineziene, lapone, cafre, şi poate şi din alte rase civilizate ; dar bărbatul — vorbesc despre bărbatul unei societăţi culte şi elegante —, bărbatul îşi împleteşte iubirea cu vanitatea. În afară de aceasta (şi mă refer tot timpul la cazurile ilicite) femeia, cînd iubeşte un alt bărbat, se simte ca şi cum şi-ar încălca o datorie, şi de aceea trebuie să se ascundă cu multă artă, trebuie să-şi rafineze şiretenia ; bărbatul, în schimb, care se simte cauza infracţiunii şi învingător al celuilalt bărbat, se simte mîndru pe drept cuvînt şi pe urmă trece la un alt sentiment mai puţin aspru şi mai puţin secret : la infatuarea călduţă, care e transpiraţia luminoasă a meritului.

Dar fie că este, fie că nu este adevărată explicaţia mea, îmi e de ajuns să las scris în această pagină, pentru

folosința secolelor, că indiscreția femeilor e o glumă scornită de bărbați ; în dragoste, cel puțin, ele tac ca mormîntul. Se dau de gol de multe ori din pricină că sînt imprudente, neliniștite, din pricină că nu știu să se stăpînească în fața unui gest ori a unei priviri ; de aceea o doamnă adevărată, cu un spirit fin, regina Navarrei, a folosit undeva această metaforă pentru a spune că orice aventură amoroasă trebuia să fie descoperită în mod obligatoriu, mai devreme sau mai tîrziu : „Nu există cățelandru, oricît de bine-crescut, pe care să nu-l auzim pînă la urmă lătrînd."

CXXXII

CARE NU E SERIOS

Citînd aceste vorbe spuse de regina Navarrei, îmi aduc aminte că, atunci cînd vede pe cineva bosumflat, omul din popor de la noi îl întreabă : „Hei, cine ți-a omorît cățelandrii ?" ; de parcă ar spune : „cine ți-a răpit iubirile, aventurile tale secrete ?" etc. Dar acest capitol nu e serios.

CXXXIII

PRINCIPIUL LUI HELVETIUS

Rămăsesem la clipa în care ofițerul de marină mi-a smuls mărturisirea iubirii mele pentru Virgilia, și aici corectez principiul lui Helvetius sau, mai bine zis, îl explic. Interesul meu era să tac ; confirmînd bănuiala asupra

unui lucru vechi, nu făceam decît să provoc o ură adormită, să dau naștere unui scandal ori cel puțin să-mi cîștig reputația de om indiscret. Acesta era interesul ; și, dacă s-ar înțelege principiul lui Helvetius într-un mod superficial, așa ar fi trebuit să fac. Dar am expus mai înainte motivul indiscreției masculine : înaintea acelui interes de siguranță era un altul, interesul vanității, care e mai intim, mai imediat : cel dintîi era reflexiv, presupunea un silogism anterior ; cel de al doilea era spontan, instinctiv, venea din mărunțaiele individului ; în sfîrșit, efectul celui dintîi era îndepărtat, pe cînd efectul celui de al doilea era apropiat. Concluzie : principiul lui Helvetius e adevărat în cazul meu ; deosebirea constă în faptul că nu era vorba de interesul aparent, ci de cel ascuns.

CXXXIV

CINCIZECI DE ANI

Nu v-am spus încă — dar acum vă spun — că, atunci cînd Virgilia cobora scările și ofițerul de marină mă bătea pe umăr, eu aveam cincizeci de ani. Prin urmare, pe scări cobora chiar viața mea, ori partea cea mai frumoasă, ori cel puțin partea cea mai plină de plăceri, de agitații, de spaime, învăluită în disimulări și duplicități, dar la urma urmei cea mai frumoasă, dacă e să folosim limbajul obișnuit. Dar dacă folosim un limbaj mai sublim, partea cea mai frumoasă a fost aceea care a rămas, cum voi avea cinstea să vă spun în puținele pagini care mai lipsesc din această carte.

Cincizeci de ani ! Nu era nevoie să mărturisesc. Se simte de la o vreme că stilul meu nu mai e atît de sprinten ca în primele zile. În momentul acela, după dialogul cu

ofițerul de marină, care și-a pus pardesiul și a ieșit, mărturisesc că am rămas nițel trist. M-am întors în salon, am avut chef să dansez o polcă, să mă îmbăt de lumină, de flori, de oglinzi, de ochi frumoși și de murmurul surd și ușor al conversațiilor. Și nu-mi pare rău ; m-am simțit mai tînăr. Dar după o jumătate de oră, cînd am renunțat la dans, la patru dimineața, ce credeți c-am găsit în fundul trăsurii ? Cei cincizeci de ani ai mei. Erau acolo foarte îndărătnici, neamorțiți de frig, nici de reumatism, ci dormitînd de oboseală, puțintel doritori de un pat moale și de odihnă. Atunci — și observați pînă unde poate merge imaginația unui om somnoros —, atunci mi s-a părut că un liliac, agățat de tavan, îmi spunea :

— Domnule Brás Cubas, întinerirea era în salon, în oglinzi, în lumini, în mătăsuri... în sfîrșit, în ceilalți.

CXXXV

OBLIVION

Și acum simt că, dacă vreo doamnă a urmărit aceste pagini, închide cartea și nu le mai citește pe cele care au rămas. Pentru ea s-a stins interesul vieții mele, care era dragostea. Cincizeci de ani ! Nu e încă neputința, dar nu mai e nici prospețimea. Să mai vină încă zece și voi înțelege ce spunea un englez ; voi înțelege ce înseamnă „să nu mai găsești pe cineva care să-și amintească de părinții tăi, și în ce mod va sta față în față cu tine însăși UITAREA".

E scris cu verzale acest nume : OBLIVION ! Se cuvine să acordăm toată cinstea unui personaj atît de disprețuit și atît de demn, invitat de ultimă oră, dar sigur. O știe femeia care strălucește în zorii acestui veac, și în chip mai dureros cea care și-a etalat grațiile înfloritoare sub mi-

nisteriatul lui Paraná [1], fiindcă se află mai aproape de triumful recent şi începe să simtă că altele i-au ocupat locul în caleaşcă. Atunci, dacă e vrednică de ea însăşi, nu se încăpăţînează să reînvie amintirea moartă ori muribundă ; nu caută în privirea de azi acelaşi omagiu al privirii de ieri, cînd alţii mergeau în fruntea cortegiului vieţii, cu sufletul vesel şi picioarele sprintene. *Tempora mutantur* [2]. Înţelege că acest vîrtej e întotdeauna aşa : ia cu el frunzele pădurii şi gunoaiele de pe drum, fără excepţie şi fără milă, şi, dacă are puţină înţelepciune, nu le invidiază, ci le compătimeşte pe cele care i-au luat locul în caleaşcă, fiindcă şi ele vor fi date jos de lacheul OBLIVION. Spectacol al cărui scop este să distreze planeta Saturn, care se plictiseşte îngrozitor.

CXXXVI

IŢUTILITATE

Dar, ori eu mă înşel amarnic, ori am scris un capitol inutil.

CXXXVII

CHIVĂRA

Şi totuşi, nu ; fiindcă rezumă reflecţiile pe care le-am împărtăşit în ziua următoare lui Quincas Borba, adăugînd

[1] Referire la Marchizul de Paraná, om politic brazilian, ministru între 1853—1856 (n.t.).

[2] Vremurile se schimbă (lat.).

faptul că eram necăjit și o mie de alte lucruri triste. Dar filosoful, cu elevatul bun-simț de care dispunea, a strigat că începusem să alunec pe panta fatală a melancoliei.

— Dragul meu Brás Cubas, nu te lăsa biruit de aburii aceștia. Ce naiba ! Trebuie să fii bărbat ! Să fii tare ! Să lupți ! Să învingi ! Să strălucești ! Să fii influent ! Să domini ! Cincizeci de ani este vîrsta științei și a exercitării puterii. Curaj, Brás Cubas, nu face pe prostul cu mine. Ce legătură ai tu cu prăbușirea asta din treaptă în treaptă sau cu zborul din floare în floare ? Încearcă să savurezi viața ; și află că cea mai rea filosofie e filosofia plîngăciosului care se culcă pe malul rîului pentru a se plînge de curgerea necontenită a apei. Menirea ei e să nu se oprească niciodată ; acomodează-te legii și încearcă să te folosești de ea.

În lucrurile cele mai mărunte se vede cît valorează autoritatea unui mare filosof. Cuvintele lui Quincas Borba au avut darul să mă zguduie, scoțîndu-mă din letargia morală și mentală în care mă aflam. Haide ; să ne ocupăm de exercitarea puterii ; e timpul. Eu nu intervenisem pînă atunci în marile dezbateri. Cochetam cu portofoliul ministerial prin intermediul vorbelor curtenitoare, prin intermediul ceaiurilor, serviciilor și voturilor ; și portofoliul nu venea. Era neapărată nevoie să pun stăpînire cît mai curînd pe tribună.

Am luat-o binișor. Trei zile mai tîrziu, cînd se discuta bugetul pentru aparatul judiciar, am profitat de ocazie pentru a întreba cu modestie pe ministru dacă nu considera util să micșoreze chivăra gărzii naționale. Obiectul întrebării n-avea bătaie prea lungă ; dar, chiar și așa, am demonstrat că nu e nevrednic de reflecțiile unui om de stat, și l-am citat pe Filopemene, care a poruncit înlocuirea scuturilor trupelor sale, care erau prea mici, cu altele mai mari, și a lăncilor, care erau prea ușoare ; fapt

pe care istoria nu l-a considerat nepotrivit cu gravitatea paginilor ei. Mărimea chivărelor noastre cerea o scurtare serioasă, nu numai din pricină că erau lipsite de eleganță, ci mai ales din pricină că erau antiigienice. La defilări, sub razele soarelui, excesul de căldură produs de ele putea fi fatal. Dat fiind că unul din principiile necontestate ale lui Hipocrat e să asiguri pentru cap cît mai multă răcoare, părea un lucru plin de cruzime să obligi un cetățean, din simple rațiuni de uniformă, să-și ruineze sănătatea, să-și riște viața și, prin urmare, să pericliteze viitorul familiei sale. Camera și guvernul trebuiau să-și aducă aminte că garda națională era garanția libertății și a independenței și că cetățeanul, chemat frecvent să presteze un serviciu gratuit și dificil, avea dreptul să ceară să i se diminueze această povară, și de aceea trebuia să se hotărască printr-un decret să poarte o uniformă ușoară și comodă. Adăugam că această chivără, prin greutatea ei, făcea să se plece capetele cetățenilor, iar patria avea nevoie de cetățeni care să-și poată ridica fruntea dreaptă și senină în fața puterii ; și am încheiat cu această idee : salcia plîngătoare, care-și pleacă ramurile pînă la pămînt, e un copac de cimitir ; palmierul, înalt și drept, e un copac al pustiului, al piețelor publice și al grădinilor.

Discursul acesta a produs impresii foarte diferite. În ceea ce privește forma, extazul elocinței, partea literară și filosofică, părerea a fost una singură ; mi-au spus cu toții că fusese desăvîrșit și că dintr-o chivără nimeni nu reușise pînă atunci să scoată atîtea idei. Dar partea politică a fost considerată de mulți deplorabilă ; unora li se părea că discursul meu a fost un dezastru parlamentar ; în sfîrșit, au venit să-mi spună că alții mă considerau ca și intrat în rîndurile opoziției ; aceștia alcătuiau opoziția în Cameră și au ajuns să insinueze că se cuvenea să se adopte o moțiune de neîncredere. Am respins cu hotărîre o asemenea interpretare, care era, nu numai eronată, dar și calomnioasă, căci pentru toți era limpede că eu spriji-

neam cabinetul ; am adăugat că necesitatea de a micşora chivăra nu era atît de urgentă încît să nu poată aştepta cîţiva ani ; şi că, în orice caz, eu eram gata să cedez şi să cad la o învoială în ceea ce priveşte scurtarea chivărei, mulţumindu-mă cu trei sferturi de deget ori chiar mai puţin ; în sfîrşit, chiar în cazul în care ideea mea n-ar fi fost adoptată, îmi era de ajuns că iniţiasem discutarea acestei chestiuni în parlament.

Quincas Borba însă n-a avut nici o rezervă.

— Nu sînt om politic, mi-a spus la cină ; nu ştiu dacă ai făcut bine sau rău ; ştiu că ai ţinut un discurs excelent.

Şi atunci a subliniat părţile mai importante, imaginile frumoase, argumentele puternice, cu acea cumpătare în elogii care stă atît de bine unui mare filosof ; pe urmă, a luat chestiunea pe seama lui şi a atacat chivăra cu atîta violenţă, cu atîta luciditate, încît pînă la urmă m-a convins cu adevărat de primejdia pe care o reprezintă.

CXXXVIII

UNUI CRITIC

Dragul meu critic,

Cu cîteva pagini mai înainte, spunînd că aveam cincizeci de ani, am adăugat : „Începe să se simtă că stilul meu nu e atît de sprinten ca în primele zile." Poate ţi se va părea de neînţeles această frază, ştiindu-se care e situaţia mea actuală ; dar îţi atrag atenţia asupra subtilităţii acelui gînd. Nu vreau să spun că sînt acum mai bătrîn decît atunci cînd am început cartea. Moartea nu îmbătrîneşte. Vreau să spun doar că în fiecare fază a naraţiunii vieţii mele încerc o altă senzaţie. Măi să fie ! E nevoie să explic tot.

CXXXIX

DESPRE CUM N-AM FOST MINISTRU

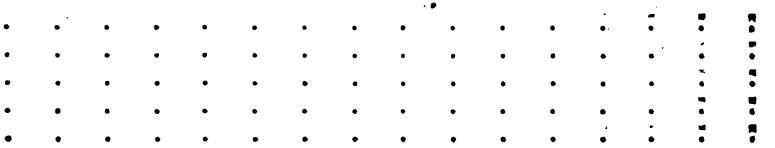

CXL

CARE ÎL EXPLICĂ PE CEL DINAINTE

Există lucruri care se spun mai bine tăcînd ; aşa e materia din capitolul anterior. Ambiţioşii rataţi pot înţelege acest lucru. Dacă pasiunea puterii e cea mai puternică dintre toate, cum susţin unii, închipuiţi-vă disperarea, durerea, deprimarea din ziua în care am pierdut scaunul din Camera deputaţilor. Îmi pierdeam, una după alta, toate speranţele ; venise sfîrşitul carierei mele politice. Şi luaţi aminte că lui Quincas Borba, în urma inducţiilor filosofice pe care le-a făcut, i se părea că ambiţia mea nu e adevărata pasiune a puterii, ci un capriciu, o dorinţă de a-mi trece vremea. După părerea lui, acest sentiment, nefiind mai profund decît celălalt, e mult mai supărător, fiindcă e ceva asemănător iubirii pe care femeile o simt pentru dantele şi umbrele. Un Cromwell sau un Bonaparte — adăuga —, prin însuşi faptul că ard mistuiţi de pasiunea puterii, ajung la ea prin forţă, fie pe scara din dreapta, fie pe cea din stînga. Sentimentul meu nu era acelaşi ; cum nu avea aceeaşi forţă, n-avea nici aceeaşi siguranţă în ceea ce priveşte rezultatul ; şi de aici cea mai mare durere,

cea mai mare dezamăgire, cea mai mare tristeţe. Sentimentul meu, după Umanitism...

— Du-te la naiba cu Umanitismul tău ! l-am întrerupt. Sînt sătul de atîtea filosofii care nu conduc la nimic.

Duritatea întreruperii, fiind vorba despre un mare filosof, echivala cu o ireverenţă ; dar chiar el mi-a scuzat iritarea cu care-i vorbisem. Ni s-a adus cafeaua ; era ora unu după-amiază, ne aflam în biroul meu, o încăpere frumoasă care dădea spre fundul grădinii, cu cărţi bune, obiecte de artă, printre care un Voltaire, un Voltaire de bronz, care în clipa aceea părea că-şi accentuează surîsul sarcastic cu care pungaşul de el se uita la mine ; scaune excelente ; afară, soarele, un soare strălucitor pe care Quincas Borba, nu ştiu dacă în batjocură sau într-un avînt poetic, l-a numit unul din miniştrii naturii ; bătea un vînt rece, cerul era albastru. La fiecare fereastră — erau trei — era agăţată o colivie cu păsări, care-şi ciripeau trilurile rustice. Totul avea aparenţa unei conspiraţii a lucrurilor împotriva omului ; şi, în ciuda faptului că eu stăteam în biroul *meu* şi-mi admiram grădina *mea,* aşezat pe scaunul *meu,* ascultînd păsările *mele,* lîngă cărţile *mele,* luminat de soarele *meu,* nu reuşeam să mă vindec de nostalgia celuilalt scaun, care nu era al meu.

CXLI

CÎINII

— Dar, în sfîrşit, ce ai de gînd să faci acum ? m-a întrebat Quincas Borba ducîndu-se să pună ceaşca goală pe pervazul unei ferestre.

— Nu ştiu ; o să mă retrag la Tijuca ; simt nevoia să fug de oameni. Mă simt ruşinat, plictisit. Atîtea visuri, dragul meu Borba, atîtea visuri şi nu sînt nimic.

— Nimic! m-a întrerupt Quincas Borba cu un gest de indignare.

Ca să-mi mai alunge gîndurile negre, m-a invitat să ieșim; am luat-o spre Engenho Velho. Mergeam pe jos, filosofînd asupra lucrurilor. Niciodată nu voi uita cît de bine mi-a făcut plimbarea aceea. Cuvîntul acelui mare vorbitor era un tonic al înțelepciunii. Mi-a spus că eu nu puteam fugi de luptă; dacă-mi închideau accesul la tribună, trebuia să scot un ziar. A ajuns la un moment dat să folosească o expresie mai puțin elevată, arătînd astfel că limbajul filosofic putea din cînd în cînd să se primenească apelînd la argou.

— Scoate un ziar, mi-a spus el, și distruge bisericuțele astea.

— Grozavă idee! O să scot un ziar; o să-i strivesc, o să...

— Să lupți. Fie că-i strivești, fie că nu-i strivești, esențialul e să lupți. Viața e luptă. Viața fără luptă e o mare moartă în mijlocul organismului universal.

După cîțiva pași am dat de o haită de cîini, fapt care în ochii unui om simplu n-ar fi avut nici o valoare. Quincas Borba mi-a făcut semn să mă opresc și să mă uit la cîini. Rămăseseră numai doi. Mi-a atras atenția că lîngă ei era un os, motiv al conflictului, și n-a scăpat din vedere faptul că osul n-avea carne pe el. Un simplu os lustruit. Cîinii se mușcau, mîrîiau, uitîndu-se furioși unul la celălalt... Quincas Borba și-a pus bastonul subțioară și părea în extaz.

— Ce frumoasă scenă! spunea din cînd în cînd.

Am vrut să-l smulg de acolo, dar n-am putut; prinsese rădăcini în pămînt și nu și-a continuat drumul decît atunci cînd înălțarea a încetat complet, și unul din cîini, mușcat și învins, s-a dus cu foamea lui în altă parte. Am observat că devenise în mod sincer vesel, chiar dacă-și stăpînea veselia, așa cum se și cuvenea să facă un mare filosof ca el. Mi-a atras atenția asupra frumuseții specta-

colului, a amintit obiectul luptei și a tras concluzia că celor doi cîini le era foame ; dar lipsa alimentului nu reprezenta nimic pentru scopurile generale ale filosofiei. Și n-a uitat să amintească faptul că în unele părți ale globului spectacolul e și mai grandios : chiar ființele umane se bat cu cîinii pentru oase și pentru alte mîncăruri mai puțin apetisante ; și lupta se complică mult ; fiindcă intră în acțiune inteligența omului, cu toată cantitatea de sagacitate acumulată de-a lungul secolelor etc.

CXLII

CEREREA SECRETĂ

Cîte lucruri într-un menuet ! îmi spunea cineva. Cîte lucruri într-o încăierare de cîini ! Dar eu nu eram un discipol servil sau temător care să mă sfiesc să fac cîteva obiecții întemeiate.

Mergînd, i-am spus că aveam o îndoială ; nu eram foarte sigur de avantajul pe care-l aveam asupra cîinilor în lupta pentru hrană. El mi-a răspuns cu o blîndețe excepțională.

— Să te lupți pentru hrană cu ceilalți oameni e mai logic, fiindcă rivalii sînt de aceeași condiție și osul îl apucă cel mai puternic. Dar de ce n-ar fi un spectacol grandios să te lupți pentru hrană cu cîinii ? Sînt unii oameni care mănîncă de bună voie cosași, ca Precursorul, sau lucruri și mai rele, ca Iezechiel ; așadar, și scîrnăviile pot fi mîncate ; rămîne de aflat dacă e mai vrednic de ființa umană să se bată pentru ele în virtutea unei necesități naturale ori să le prefere pentru a asculta de o exaltare religioasă, adică schimbătoare, în timp ce foamea e veșnică, asemenea vieții și morții.

Eram în ușa casei mele ; mi s-a adus o scrisoare, spunîndu-mi-se că e din partea unei doamne. Am intrat, și Quincas Borba, cu discreția potrivită cu un filosof ca el, s-a dus să citească titlurile de pe cotorul cărților așezate pe un raft, pe cînd eu citeam scrisoarea, care era de la Virgília.

„*Dragul meu prieten,*

Dona Plácida e foarte rău. Te rog să faci ceva pentru ea ; locuiește pe fundătura Escadinhas ; vezi dacă reușești să afli un loc pentru ea la Misericórdia.

Prietena ta sinceră

V."

Nu era scrisul fin și corect al Virgíliei, ci un scris greoi și neregulat ; V-ul din semnătură nu era altceva decît o mîzgălitură fără nici o pretenție caligrafică ; astfel încît, dacă scrisoarea era privită sub aspectul acela, era greu de spus cine o scrisese. Am sucit și am răsucit hîrtia. Biata *dona* Plácida ! Dar eu îi lăsasem cei cinci *contos* găsiți pe plaja Gamboa și nu puteam să înțeleg cum...

— O să înțelegi, a spus Quincas Borba, luînd o carte de pe raft.

— Ce ? am întrebat înspăimîntat.

— O să înțelegi că eu nu ți-am spus decît adevărul. Pascal e unul din străbunii mei spirituali ; și, în pofida faptului că filosofia mea face mai mult decît a lui, nu pot tăgădui faptul că a fost un om de seamă. La urma urmei, ce spune el în această pagină ?

Și, cu pălăria pe cap, cu bastonul subțioară, arăta locul cu degetul.

— Ce spune el ? Spune că omul are „un mare avantaj asupra restului universului ; știe că moare, pe cînd universul ignoră total acest lucru". Vezi ? Prin urmare, omul

care se bate pentru un os cu un cîine are asupra lui marele avantaj de a ști că-i e foame ; și acest lucru face ca lupta lui să devină grandioasă, cum îți spuneam mai înainte. „Știe că moare" e o expresie profundă ; cu toate astea cred că e mai profundă expresia : știe că-i e foame. Întrucît faptul morții limitează, ca să spunem așa, înțelegerea umană, conștiința extincției ține doar o clipă și se sfîrșește pentru totdeauna, pe cînd foamea are avantajul de a se întoarce, de a prelungi starea conștientă. Mi se pare (dacă nu cumva există aici vreo lipsă de modestie) că formula lui Pascal e inferioară formulei mele, fără ca totuși să înceteze de a fi o mare cugetare, și Pascal, un om de seamă.

CXLIII

NU MERG

Pe cînd el punea cartea înapoi pe raft, eu reciteam biletul. La cină, văzînd că eu vorbeam puțin, mestecam fără să înghit, rămîneam cu ochii pironiți într-un colț al sufrageriei, într-un capăt al mesei, într-o farfurie, asupra unui scaun, asupra unei muște nevăzute, mi-a spus :

— Tu ai ceva ; pun pariu că e scrisoarea aceea.

— Așa-i...

Într-adevăr, mă simțeam sîcîit și stînjenit de cererea Virgîliei. Îi dădusem *doneî* Plácida cinci *contos de reis*, mă îndoiesc că altcineva ar fi fost mai generos ca mine, ba nici măcar cît mine. Cinci *contos !* Ce-o fi făcut cu ei ? Bineînțeleș că i-a aruncat pe fereastră, i-a mîncat și i-a băut la petreceri și acum bate la ușa azilului Misericórdia și pe deasupra mai vrea s-o duc chiar eu ! Poți să

mori oriunde. Adăugați la aceasta faptul că nu-mi aduceam aminte de fundătura Escadinhas ; dar, după nume, mi se părea că e vorba de vreun colț strîmt și întunecos al orașului. Trebuia să mă duc acolo, să atrag atenția vecinilor, să bat la ușă etc. Ce porcărie ! Nu mă duc !

CXLIV

UTILITATE RELATIVĂ

Dar noaptea, care e un sfetnic bun, m-a ajutat să văd că politețea îmi poruncea să dau ascultare dorințelor fostei mele iubite.

— Polița a ajuns la scadență și trebuie plătită, mi-am zis cînd m-am sculat.

După dejun m-am dus la *dona* Plácida ; am găsit un morman de oase, învelit în zdrențe, întins pe o laviță murdară și urît mirositoare. I-am dat cîțiva bănuți. În ziua următoare am transportat-o la azilul Misericórdia, unde a murit după o săptămînă. Mint : în zorii zilei au găsit-o moartă : a ieșit de pe scena vieții pe ascuns, la fel cum intrase. Mi-am pus din nou întrebarea, ca în capitolul LXXV, dacă pentru asta o concepuseră pe *dona* Plácida paracliserul catedralei și plăcintăreasa, într-un moment de rătăcire, cînd nu ascultau de altceva decît de chemarea speciei. Dar mi-am dat seama îndată că, de n-ar fi fost *dona* Plácida, poate că iubirea mea și a Virgíliei s-ar fi întrerupt ori s-ar fi destrămat repede, în plină efervescență ; acesta a fost prin urmare rostul vieții *donei* Plácida. Rost relativ, recunosc ; dar ce naiba e oare absolut pe lumea asta ?

CXLV

SIMPLĂ REPETIȚIE

Cît privește cei cinci *contos*, nu merită osteneala să spunem că un factor poștal din cartier s-a prefăcut că e îndrăgostit de *dona* Plácida, a reușit să-i trezească simțurile adormite ori vanitatea și s-a căsătorit cu ea ; după cîteva luni a născocit o afacere importantă, a vîndut poliţele și a fugit cu banii. Nu merită să stăruim asupra acestui caz, care ne amintește de cîinii lui Quincas Borba. O simplă repetiție a unui capitol.

CXLVI

PROGRAMUL

Trebuia să scot cît mai repede ziarul. Am redactat programul, care era o aplicație politică a Umanitismului ; dar cum Quincas Borba încă nu publicase cartea (pe care o îmbunătățea an de an), am căzut de acord să nu facem nici o referire la ea. Quincas Borba n-a cerut decît o declarație, autografă și rezervată, cum că unele principii noi aplicate în politică erau scoase din cartea lui, încă inedită.

Era un program desăvîrșit : făgăduia să vindece societatea, să înlăture abuzurile, să apere principiile sănătoase ale libertății și păstrării tradițiilor, făcea apel la comerț și agricultură, îi cita pe Guizot și pe Ledru-Rollin și se încheia cu următoarea amenințare, care lui Quincas Borba i s-a părut meschină și limitată : „Noua doctrină pe care o profesăm va doborî în mod inevitabil conducerea actuală a ministerului.“ Mărturisesc că, în împrejurările po-

litice de atunci, programul mi s-a părut o capodoperă. Amenințarea din final, care lui Quincas Borba i s-a părut meschină, era, după părerea mea, cum i-am și demonstrat, pătrunsă de cel mai pur Umanitism, și chiar el a recunoscut mai tîrziu aceasta. Într-adevăr, Umanitismul nu excludea nimic ; războaiele lui Napoleon și o luptă între două capre erau, după doctrina noastră, la fel de sublime, cu deosebirea că soldații lui Napoleon știau că mor, lucru care după toate aparențele nu se întîmpla cu caprele. Or, eu nu făceam decît să aplic la împrejurările date formula noastră filosofică : Omenirea voia să înlocuiască Omenirea pentru a aduce mîngîiere Omenirii.

— Tu ești discipolul meu iubit, califul meu, a strigat Quincas Borba, cu o notă de duioșie pe care pînă atunci nu o auzisem de la el. Pot spune ca marele Mahomed : chiar de-ar fi să vină împotriva mea soarele și luna, eu tot nu renunț la ideile mele. Crede-mă, dragul meu Brás Cubas, că acesta e adevărul veșnic ; dinainte de facerea lumii, mai durabil decît veacurile.

CXLVII

NECHIBZUINȚA

Am trimis apoi la tipografie o știre discretă, în care anunțam că probabil va începe publicarea unui ziar de opoziție, peste cîteva săptămîni, redactat de domnul Brás Cubas. Quincas Borba, căruia i-am citit știrea, a luat pana și a adăugat la numele meu, cu o fraternitate cu adevărat umanitistă, această frază : „unul dintre membrii cei mai glorioși ai ultimei Camere a deputaților".

A doua zi se înființează la mine Cotrim. Era puțintel tulburat, dar își ascundea tulburarea, vrînd să pară liniștit, ba chiar vesel. Văzuse știrea în ziar și găsise de

cuviință, ca prieten și rudă ce-mi era, că trebuie să mă facă să renunț la o asemenea idee. Ar fi fost o greșeală fatală. Mi-a demonstrat că aveam să intru într-o situație dificilă și într-un anumit sens aveam să-mi închid singur ușile parlamentului. Cabinetul ministerial nu numai că i se părea excelent, ceea ce putea foarte bine să nu coincidă cu opinia mea, dar cu siguranșă avea să stea mult la putere ; și ce aveam eu de cîștigat indispunîndu-l atît de tare ? Știa că unii miniștri mă apreciau ; nu era imposibil ca un val... L-am întrerupt aici pentru a-i spune că meditasem mult înainte de a face pasul acela și că nu puteam da înapoi nici un milimetru. Am ajuns să-i propun lectura programului, dar el a refuzat cu hotărîre, zicînd că nu voia să ia parte cîtuși de puțin la nechibzuința mea.

— E o adevărată neghiobie, a repetat ; gîndește-te bine cîteva zile și vei vedea că e o neghiobie.

Același lucru mi l-a spus și Sabina, seara, la teatru. A lăsat-o pe fiică-sa în lojă, cu Cotrim, și a ieșit cu mine pe culoar.

— Ascultă, Brás, ce ai de gînd să faci ? m-a întrebat îngrijorată. Cine ți-a dat ideea asta să provoci guvernul fără nici un motiv, cînd ai putea foarte bine... ?

I-am răspuns că nu eram dispus că cerșesc un fotoliu în parlament ; că ideea mea era să dărîm cabinetul ministerial pentru că nu mi se părea potrivit cu situația... și cu o anumită formulă filosofică ; am încredințat-o că voi folosi întotdeauna un limbaj politicos, chiar dacă va fi energic. Violența nu era pe gustul meu. Sabina a bătut de cîteva ori cu evantaiul în vîrful degetelor, a clătinat din cap și s-a întors la subiect cu un aer de rugăminte și de amenințare, alternativ ; eu i-am spus că nu, că nu și că nu. Dezamăgită, mi-a reproșat că prefer sfaturile unor persoane străine și invidioase și nesocotesc părerea ei și a soțului ei.

— Fă cum te taie capul, a încheiat ; noi ne-am făcut datoria.

Mi-a întors spatele și s-a întors în loja ei.

CXLVIII

PROBLEMĂ INSOLUBILĂ

Am publicat ziarul. Douăzeci şi patru de ore după aceea apărea în alte ziare o declaraţie a lui Cotrim, în care se spunea, în esenţă, că „deşi nu milita în nici unul dintre partidele politice în care era împărţită patria, considera de datoria lui să aducă la cunoştinţa tuturor că nu avea vreo influenţă ori vreun amestec direct sau indirect în ziarul scos de cumnatul lui, domnul Brás Cubas, ale cărui idei şi apucături politice le dezaproba în întregime. Actualul cabinet ministerial (ca dealtfel oricare altul, compus din oameni la fel de capabili) i se părea destinat să contribuie la fericirea publică".

Nu puteam să-mi cred ochilor. Mi-am frecat de cîteva ori pleoapele şi am citit declaraţia aceea inoportună, neobişnuită şi enigmatică. Dacă n-avea nimic de-a face cu partidele, ce-i păsa atunci de un incident atît de banal cum era publicarea unei foi ? Nu toţi cetăţenii care consideră bun sau rău un cabinet ministerial fac asemenea declaraţii în presă, nici nu se simt obligaţi să facă. Într-adevăr, era un mister amestecul lui Cotrim în această chestiune, şi nu mai puţin agresiunea lui personală. Relaţiile noastre de pînă atunci fuseseră deschise şi binevoitoare ; nu-mi amintesc de nici o neînţelegere, nici o umbră, nimic, după împăcarea noastră. Dimpotrivă, amintirile reţinuseră adevărate servicii ; aşa, bunăoară, fiind eu deputat, am putut obţine pentru el un contract de furnizare de echipament pentru arsenalul marinei, furnizare pe care continua s-o facă cu cea mai mare grijă şi despre care îmi spusese cu cîteva săptămîni în urmă că, peste vreo trei ani, putea să-i aducă un cîştig de două sute de *contos*. Oare amintirea unui asemenea serviciu n-a fost în stare să-l împiedice să-l împroaşte în public cu noroi pe cumnatul lui ?

Trebuia să fie foarte puternic motivul declarației, care-l făcea să comită în același timp o neghiobie și o ingratitudine ; mărturisesc că era pentru mine o problemă insolubilă...

CXLIX

TEORIA BINEFACERII

...Atît de insolubilă, încît Quincas Borba n-a putut să-i dea de capăt, în pofida faptului că a studiat-o pe îndelete și cu multă luare-aminte.

— S-o lăsăm baltă ! a spus el la urmă ; nu toate problemele merită cinci minute de atenție.

În ceea ce privește acuzația de ingratitudine, Quincas Borba a respins-o complet, nu ca improbabilă, ci ca absurdă, dat fiind că nu asculta de concluziile unei bune filosofii umanitiste.

— Nu poți totuși tăgădui un fapt, a spus, și anume că plăcerea binefăcătorului e întotdeauna mai mare decît plăcerea beneficiarului. Ce-i binefacerea ? E un act care face să înceteze o anumită privațiune a beneficiarului. După ce se produce efectul esențial, cu alte cuvinte, după ce încetează privațiunea, organismul se întoarce la starea anterioară, la starea de indiferență. Presupune că ai strîns prea tare cureaua la pantaloni ; pentru a face să înceteze incomoditatea, slăbești cureaua, respiri, savurezi o clipă plăcerea, organismul se întoarce la indiferență și nu-ți mai aduci aminte de degetele de care te-ai slujit pentru a face această operație. Cum nimic nu ține veșnic, e firesc ca memoria să nu rețină asemenea acte, fiindcă nu e o plantă aeriană, ci are nevoie de sol. Speranța pe care și-o pune în alte servicii îl face desigur pe beneficiar să păs-

treze întotdeauna amintirea celui dintîi ; dar acest fapt, fără îndoială unul dintre cele mai sublime pe care filosofia le poate întîlni în calea ei, se explică prin memoria privaţiunii, sau, pentru a folosi o altă formulă, prin privaţiunea prelungită în memorie, care face să se repercuteze durerea trecută şi te sfătuieşte să iei măsuri de prevedere pentru a găsi remediul potrivit. Nu spun că, şi fără această împrejurare, nu se întîmplă uneori să se păstreze amintirea unui serviciu făcut de cineva, însoţită de o anumită afecţiune mai mult sau mai puţin puternică ; dar aceste cazuri sînt adevărate aberaţii fără nici o valoare în ochii unui filosof.

— Dar, am replicat eu, dacă nu există nici un motiv ca să se păstreze amintirea unui serviciu în mintea beneficiarului, cu atît mai puţin există pentru binefăcător. Aş dori să-mi explici cum stau lucrurile.

— Nu se poate explica ceea ce prin natura sa e evident, mi-a întors-o Quincas Borba ; dar o să-ţi mai spun ceva. Persistenţa binefacerii în memoria celui care o realizează se explică prin natura însăşi a binefacerii şi a efectelor ei. În primul rînd, există sentimentul unei acţiuni de binefacere şi prin urmare conştiinţa că sîntem în stare să realizăm acţiuni de binefacere ; în al doilea rînd, se capătă convingerea unei superiorităţi asupra altei fiinţe, superioritate în ceea ce priveşte poziţia socială şi posibilităţile ; acesta e unul din lucrurile pe drept cuvînt cele mai plăcute, după opiniile cele mai autorizate, pentru organismul omenesc. Erasmus, în *Elogiul nebuniei*, a scris cîteva lucruri bune, a atras atenţia asupra plăcerii cu care doi măgari se scarpină unul pe celălalt. Sînt departe de a respinge această observaţie a lui Erasmus ; dar voi spune ceea ce el n-a spus, şi anume că dacă unul din cei doi măgari îl scarpină mai bine pe celălalt, atunci va avea în ochi o sclipire de satisfacţie. De ce o femeie frumoasă se uită mai mult decît celelalte în oglindă, dacă nu pentru

că ea se consideră frumoasă și pentru că aceasta îi dă o anumită superioritate asupra unei mulțimi de femei mai puțin frumoase ori de-a dreptul urîte ? Cu conștiința e același lucru ; se uită des în oglindă atunci cînd se consideră frumoasă. Și nici remușcarea nu e altceva decît grimasa unei conștiințe care se vede pe sine murdară. Nu uita că, de vreme ce totul este doar o iradiere a ceea ce am numit Humanitas, binefacerea și efectele ei sînt fenomene perfect admirabile.

CL

ROTAȚIE ȘI TRANSLAȚIE

Există în fiecare acțiune, afect sau vîrstă un ciclu întreg al vieții omenești. Primul număr al ziarului meu mi-a umplut sufletul de o imensă aurore, m-a încununat cu lauri, mi-a redat sprinteneala tinereții. Șase luni mai tîrziu bătea pentru mine ceasul bătrîneții, iar după încă două săptămîni ceasul morții, care a fost clandestină, la fel cu a *donei* Plácida. În ziua în care ziarul meu a murit, am respirat ca un om care a ajuns la capătul unui drum lung. Așa încît dacă eu spun că viața omului hrănește cu ea însăși alte vieți, mai mult ori mai puțin efemere, așa cum un corp își alimentează paraziții, cred că nu spun un lucru în întregime absurd. Dar, pentru a nu risca o figură de stil mai puțin clară și potrivită, prefer o imagine astronomică : omul execută în jurul marelui mister o mișcare dublă de rotație și de translație ; își are zilele lui numărate, inegale ca cele ale lui Jupiter, și cu ele își alcătuiește anul, mai lung sau mai scurt.

În clipa cînd eu terminam mișcarea de rotație, Lôbo Neves își încheia mișcarea de translație. Murea cu pi-

ciorul pe scara ministerială. Timp de cîteva săptămîni cel puţin a circulat zvonul că avea să fie ministru ; şi cum zvonul acesta m-a umplut de iritare şi de invidie, nu-i imposibil ca ştirea morţii lui să-mi fi adus o clipă de linişte, de uşurare, şi cîteva minute de plăcere. Plăcere e mult spus, dar e adevărat ; jur pe tot ce am mai sfînt că e adevărul adevărat.

M-am dus la înmormîntare. În sala mortuară m-am întîlnit cu Virgilia, lîngă sicriu, suspinînd. Cînd şi-a ridicat capul, am văzut că plîngea cu adevărat. Cînd a pornit cortegiul a îmbrăţişat sicriul, deznădăjduită ; a trebuit să fie desprinsă cu forţa şi dusă înăuntru. Vă repet că lacrimile erau adevărate. Eu m-am dus la cimitir şi, ca să spun tot, n-aveam prea mult chef să vorbesc ; parcă aveam o piatră de gît ori în conştiinţă. La cimitir, mai ales cînd am lăsat să cadă lopata de var peste coşciug, în fundul gropii, zgomotul surd al varului mi-a produs o înfiorare trecătoare, ce-i drept, dar neplăcută ; şi pe urmă, după-amiaza, avea greutatea şi culoarea plumbului ; cimitirul, hainele negre....

CLI

FILOSOFIA EPITAFURILOR

Am plecat, depărtîndu-mă de grupurile care se formaseră, prefăcîndu-mă că citesc epitafurile. Şi într-adevăr îmi plac epitafurile ; sînt, în lumea civilizată, o expresie a acelui milos şi tainic egoism care-l împinge pe om să-i smulgă morţii cel puţin o zdreanţă din umbra care a trecut. De aici vine, poate, tristeţea fără leac a celor care ştiu că morţii lor se află în groapa comună ; li se pare că putrefacţia anonimă îi ajunge pe ei înşişi.

CLII

MONEDA LUI VESPASIAN

Plecaseră cu toţii ; numai trăsura mea îşi aştepta stăpînul. Am aprins o ţigară de foi şi m-am depărtat de cimitir. Nu puteam să alung dinaintea ochilor ceremonia înmormîntării, nici din auz suspinele Virgîliei. Suspinele mai ales aveau sunetul vag şi misterios al unei probleme. Virgîlia îşi înşelase soţul, cu seninătate, şi acum îl plîngea, durere sinceră. Iată o combinaţie dificilă, pe care n-am putut s-o reconstitui pe tot traiectul ei ; totuşi, acasă, după ce m-am dat jos din trăsură, am avut bănuiala că această combinaţie era posibilă, ba chiar uşor de realizat. Mărinimoasă Natură ! Taxa pe durere e ca moneda lui Vespasian : originea ei nu are miros şi se adună şi de la cei răi, şi de la cei buni. Morala o va condamna probabil pe complicea mea ; dar aceasta n-are nici o importanţă pentru tine, prietenă implacabilă, de vreme ce i-ai primit cum se cuvine lacrimile. Mărinimoasă, de trei ori mărinimoasă Natură !

CLIII

PSIHIATRUL

Încep să devin patetic şi prefer să dorm. Am adormit ; am visat că eram un nabab şi m-am trezit cu gîndul că sînt nabab. Îmi plăcea uneori să-mi închipui aceste contraste de ţinuturi, de stare socială şi de credinţă. Cu cîteva zile în urmă mă gîndisem la ipoteza unei revoluţii sociale, religioase şi politice, care să-l prefacă pe arhiepis-

copul de Canterbury într-un simplu perceptor din Petrópolis[1], şi am făcut o mulţime de calcule pentru a afla dacă perceptorul îl va elimina pe arhiepiscop ori dacă arhiepiscopul îl va înlătura pe perceptor, sau cît dintr-un arhiepiscop poate să zacă într-un perceptor, sau cîţi perceptori pot echivala cu un arhiepiscop etc. Chestiuni insolubile, la prima vedere, dar în realitate perfect solubile, cu condiţia să se ţină seama de faptul că într-un arhiepiscop pot fi doi arhiepiscopi, cel cu bula şi celălalt. Am spus, voi fi nabab.

Era o simplă glumă ; i-am spus-o, totuşi, lui Quincas Borba, care s-a uitat la mine cu precauţie şi milă, împingînd bunătatea pînă acolo, încît mi-a comunicat că sînt nebun. La început am rîs ; dar nobila convingere a filosofului m-a făcut să-mi fie teamă. Singura obiecţie la cuvîntul folosit de Quincas Borba era faptul că nu mă simţeam nebun, dar cum nebunii n-au în general altă părere despre ei înşişi, o asemenea obiecţie era lipsită de valoare. Şi gîndiţi-vă acum dacă are sau nu temei credinţa populară că filosofii sînt oameni desprinşi complet de lucrurile mărunte. A doua zi Quincas Borba mi-a trimis un psihiatru. Îl cunoşteam şi m-am speriat. Dar el s-a purtat cu cea mai mare delicateţe şi pricepere şi şi-a luat rămas bun de la mine cu atîta veselie, încît mi-am luat inima în dinţi şi l-am întrebat dacă într-adevăr i se părea că nu sînt nebun.

— Nu, mi-a răspuns zîmbind ; foarte puţini oameni sînt atît de chibzuiţi ca dumneata.

— Atunci Quincas Borba s-a înşelat ?

— Complet. Şi a adăugat : Ba mai mult, dacă dumneata eşti prieten cu el... te sfătuiesc să te porţi cu multă grijă... să...

[1] Oraş de vilegiaturişti, în statul Rio de Janeiro (n.t.).

— Dumnezeule ! Ţi se pare că... ? Un om cu o minte atît de strălucită, un filosof !

— N-are importanţă, nebunia intră în toate casele. Închipuiţi-vă durerea mea. Psihiatrul, văzînd efectul cuvintelor lui, şi-a dat seama că eram cu adevărat prietenul lui Quincas Borba şi a încercat să atenueze gravitatea recomandării lui. A observat că putea foarte bine să nu fie nimic şi chiar a adăugat că un grăunte de nebunie, departe de a face rău, dădea o oarecare savoare vieţii. Şi cum eu respingeam cu groază această părere, psihiatrul a zîmbit şi mi-a spus un lucru atît de extraordinar, atît de extraordinar, încît merită cel puţin un capitol.

CLIV

CORĂBIILE DIN PIREU

— Îţi aminteşti, desigur, mi-a spus psihiatrul, de acel faimos maniac atenian, care presupunea că toate corăbiile intrate în Pireu sînt proprietatea lui. Nu era decît un sărăntoc, care poate că nu avea drept culcuş nici măcar butoiul lui Diogene ; dar posesiunea imaginară a corăbiilor valora pentru el mai mult decît toate drahmele Eladei. Ei bine, există în noi toţi un maniac ca acela din Atena ; şi cine se jură că n-a posedat niciodată, cu gîndul, două, trei corăbii, cel puţin, poţi să mă crezi că jură fals.

— Şi dumneata ? l-am întrebat.

— Şi eu.

— Şi eu ?

— Şi dumneata ; şi nu mai puţin servitorul dumitale,

dacă e servitorul dumitale bărbatul de colo care bate covoarele la fereastră.

Într-adevăr, un servitor de-al meu bătea covoarele la fereastră, în timp ce noi stăteam de vorbă în grădină, ceva mai încolo. Pshiatrul mi-a spus atunci că servitorul deschisese larg toate ferestrele, înainte de a se apuca de treabă, și că trăsese draperiile, în așa fel încît să poată expune cît mai bine salonul, bogat mobilat, ca să se vadă din stradă, și a încheiat :

— Servitorul ăsta al dumitale are mania atenianului ; crede că toate corăbiile sînt ale lui ; o oră de iluzii îi procură cea mai mare fericire din lume.

CLV

REFLECȚIE CORDIALĂ

„Dacă psihiatrul are dreptate, mi-am spus în sinea mea, nu e de compătimit prea tare Quincas Borba ; e o chestiune de dozaj, și la urma urmei nu strică să ai un grăunte de nebunie. Totuși, ar trebui să am grijă de el și să-l feresc de cine știe ce maniaci de pe alte meleaguri, care-ar voi să-i sucească mințile".

CLVI

ORGOLIUL SERVITORULUI

Quincas Borba n-a fost de acord cu psihiatrul în ceea ce-l privește pe servitorul meu.

— Se poate atribui servitorului tău mania atenianului doar ca o imagine, mi-a spus el ; dar imaginile nu sînt idei, nici observații luate din natură. Servitorul tău are în realitate un sentiment nobil și perfect guvernat de legile Umanitismului ; este orgoliul servitorului. Intenția lui e să demonstreze că el nu e servitorul *oricui.*

Pe urmă mi-a atras atenția asupra vizitiilor unei case mari, mai țanțoși decît stăpînii lor, și asupra servitorilor de hotel, a căror solicitudine ascultă de rangul social al clientului etc. Și a tras concluzia că totul era expresia acelui sentiment delicat și nobil, dovadă zdrobitoare a faptului că de multe ori omul, chiar dacă e văcsuitor de pantofi, e sublim.

CLVII

FAZA STRĂLUCITĂ

— Tu ești sublim, am strigat, cuprinzîndu-l cu brațele pe după gît.

Într-adevăr, era imposibil să crezi că un om atît de profund ar putea ajunge la demență ; i-am spus acest lucru după ce l-am îmbrățișat, dezvăluindu-i bănuiala psihiatrului. Mi-e cu neputință să descriu impresia pe care a făcut-o aspura lui dezvăluirea ; îmi aduc aminte că s-a înfiorat și s-a făcut foarte palid.

Cam pe atunci m-am împăcat din nou cu Cotrim, fără a reuși să aflu cauza divergenței de mai înainte. Împăcare venită la momentul potrivit, fiindcă singurătatea mă apăsa și viața ajunsese pentru mine cea mai neplăcută dintre osteneli, care este osteneala fără muncă. Puțin mai

tîrziu am fost invitat de el să intru în Ordinul Franciscan, ceea ce n-am vrut să fac fără să-l consult pe Quincas Borba.

— Intră, dacă vrei, mí-a spus acesta, dar temporar. Eu încerc să anexez la filosofia mea o parte dogmatică şi liturgică. Umanitismul trebuie să fie şi o religie, religia viitorului, singura adevărată. Creştinismul e bun pentru femei şi cerşetori, iar celelalte religii nu valorează mai mult decît el : păcătuiesc toate prin aceeaşi vulgaritate sau slăbiciune. Paradisul creştin e un demn emul al paradisului musulman ; iar Nirvana lui Buda nu e nimic mai mult decît o concepţie de paralitici. Vei vedea îndată ce e religia umanitistă. Absorţia finală, faza *contractivă*, e reconstituirea substanţei, nu anihilarea ei etc. Du-te unde eşti chemat, nu uita însă că eşti califul meu.

Vedeţi acum modestia mea ; am intrat în Ordinul Franciscan din ***, am îndeplinit în cadrul lui unele însărcinări ; aceasta a fost faza cea mai strălucită din viaţa mea. Totuşi, prefer să tac, să nu spun nimic, să nu povestesc faptele mele caritabile, tot ce am făcut pentru săraci şi pentru bolnavi, nici recompensele pe care le-am primit, nimic, prefer să nu spun absolut nimic.

Poate că economia socială ar avea de cîştigat dacă eu aş arăta că orice premiu străin valorează mai puţin decît premiul subiectiv şi imediat, dar ar însemna să rup tăcerea pe care am jurat s-o păstrez în această privinţă. Dealtfel fenomenele de conştiinţă sînt greu de analizat ; pe de altă parte, dacă aş povesti unul, ar trebui să le povestec pe toate cele care se află în legătură cu el şi aş ajunge să fac un capitol de psihologie. Afirm doar că a fost faza cea mai strălucită din viaţa mea. Tablourile erau triste ; aveau monotonia nenorocirii, care este la fel de plicticoasă ca şi monotonia bucuriei şi poate chiar mai

rău. Dar bucuria pe care o aduci în sufletul bolnavilor și al săracilor e o recompensă nepreţuită ; și să nu-mi spuneţi că e negativă, pentru că nu o primește decît beneficiarul ei ; eu o primeam prin reflex, și chiar așa era mare, atît de mare, că mă ajuta să-mi fac o părere excelentă despre mine însumi.

CLVIII

DOUĂ ÎNTÎLNIRI

După cîţiva ani, vreo trei sau patru, eram sătul de serviciul ăsta și l-am lăsat, nu fără a face o danie importantă, care mi-a dat dreptul să am un portret în paraclis. Dar nu pot sfîrși capitolul fără să vă spun că am văzut murind în spitalul Ordinului, ghiciţi pe cine ?... pe frumoasa Marcela ; și am văzut-o murind în aceeași zi în care vizitînd o maghernită, pentru a împărţi pomeni, m-am întîlnit cu... Acum sînt sigur că nu sînteţi în stare să ghiciţi... m-am întîlnit cu floarea din grădină, Eugênia, fiica doamnei Eusébia și a lui Vilaça, la fel de șchioapă și mai tristă ca înainte.

Cînd m-a recunoscut, a devenit palidă și și-a plecat ochii ; dar a fost o reacţie de o clipă. Apoi și-a ridicat capul și m-a privit cu multă demnitate. Am înţeles că nu va primi de pomană din buzunarul meu și i-am întins mîna, cum aș fi făcut și faţă de nevasta unui capitalist. Ea m-a salutat și s-a închis în camera ei. N-am mai revăzut-o niciodată ; n-am putut afla nimic despre viaţa ei, nici dacă mama-sa murise, nici ce dezastru o mîncase

într-o asemenea mizerie. Știu doar că era tot șchioapă și tristă. Cu această impresie profundă am ajuns la spital, unde Marcela fusese adusă în ajun și unde am văzut-o murind o jumătate de oră mai tîrziu, urîtă, slabă, decrepită...

CLIX

SEMIDEMENȚA

Am înțeles că sînt bătrîn și aveam nevoie de un sprijin, dar Quincas Borba plecase cu șase luni în urmă la Minas Gerais și luase cu el cea mai bună dintre filosofii. S-a întors patru luni mai tîrziu și m-am trezit cu el în casă într-o bună dimineață, aproape în aceeași stare în care-l văzusem odată în Passeio Público. Cu deosebirea că privirea lui era acum alta. Era dement. Mi-a povestit că, cu scopul de a perfecționa Umanitismul, arsese întreg manuscrisul și avea să-l scrie din nou. Partea dogmatică era terminată, deși încă nu era scrisă ; era adevărata religie a viitorului.

— Juri pe Humanitas ? m-a întrebat.

— Știi bine că da.

Glasul abia îmi ieșea din piept, și dealtfel nu descoperisem întreg crudul adevăr. Quincas Borba nu numai că era nebun, dar știa că e nebun, și acest rest de conștiință, ca o licărire slabă în mijlocul tenebrelor, complica foarte mult acea situație îngrozitoare. El știa acest lucru și nu se arăta deloc iritat de boală ; dimpotrivă, îmi spunea că era o nouă dovadă a ideii de Humanitas, care se juca în felul acesta cu sine însăși. Îmi recita lungi capitole din

cartea lui, şi antifoane şi litanii spirituale ; a ajuns chiar să reproducă un dans sacru pe care-l născocise pentru ceremoniile Umanitismului. Graţia lugubră cu care-şi ridica şi îşi mişca picioarele era de-a dreptul fantastică. Altă dată se retrăgea într-un colţ, cu ochii aţintiţi în gol, nişte ochi în care, din cînd în cînd, scăpăra un fulger persistent de raţiune, trist ca o lacrimă...

A murit puţin după aceea, în casa mea, jurîndu-se şi repetînd într-una că durerea e o iluzie şi că Pangloss, hulitul Pangloss, nu era atît de nătărău cum îl credea Voltaire.

CLX

AL NEGAŢIILOR

Între moartea lui Quincas Borba şi a mea s-au petrecut întîmplările povestite în prima parte a cărţii. Cea mai importantă dintre ele a fost invenţia *cataplasmei Brás Cubas*, care a murit odată cu mine, din pricina bolii pe care am pescuit-o. Divină cataplasmă, tu mi-ai fi asigurat primul loc între oameni, culmea ştiinţei şi a bogăţiei, pentru că erai inspiraţia pură şi directă a cerului. Soarta a hotărît contrariul, şi voi rămîneţi pe vecie ipohondri.

Acest ultim capitol e în întregime al negaţiilor. N-am reuşit să dobîndesc celebritatea prin cataplasmă, n-am ajuns ministru, n-am fost calif, n-am cunoscut căsnicia. Ce-i drept, alături de aceste lipsuri, am avut norocul de a nu fi silit să-mi cîştig pîinea cu sudoarea frunţii. Şi încă ceva : n-am avut parte de moartea *donei* Plácida, nici de

semidemența lui Quincas Borba. Dacă facem bilanțul, oricine își poate da seama că n-am ieșit nici în pierdere, nici în cîștig, și prin urmare că am fost chit cu viața. Și greșește, fiindcă ajungînd de partea ceastălaltă a misterului vieții, am văzut că am un mic sold, care este ultima negație a acestui capitol plin de negații : n-am avut copii, n-am transmis nici unei ființe moștenirea mizeriei noastre.

CUPRINS

Prefață V
Tabel cronologic . . XLIV

MEMORIILE POSTUME ALE LUI BRÁS CUBAS

Prolog la a treia ediție braziliană 1
Către cititor 3

I. Decesul autorului . 5
II. Cataplasma . . . 8
III. Genealogie. . . . 9
IV. Ideea fixă. . . . 10
V. În care se iveşte urechea unei doamne 12
VI. Chimène, *qui l'eut Dit ?* Rodrigue, *qui l'eut cru ?* . . . 13
VII. Delirul 17
VIII. Raţiunea contra nebuniei 24
IX. Tranziţie 25
X. În ziua aceea. . . 26
XI. Copilul e tatăl omului. 28
XII. Un episod din 1814 32
XIII. Un salt 38
XIV. Prima sărutare . . 40
XV. Marcela 43
XVI. O reflecţie imorală 47
XVII. Despre trapez şi despre alte lucruri 48
XVIII. Viziunea de pe coridor. 52
XIX. La bord 53
XX. Îmi iau liceanţa . . 58
XXI. Cărăuşul 59
XXII. Întoarcerea la Rio. 61
XXIII. Trist, dar scurt . . 63
XXIV. Scurt, dar vesel . . 65
XXV. La Tijuca . . . 66
XXVI. Autorul şovăie . . 69
XXVII. Virgilia ? 72
XXVIII. Cu condiţia să... . . 73
XXIX. Vizita 74
XXX. Floarea din grădină 76
XXXI. Fluturele negru . 77
XXXII. Şchioapă din naştere 79
XXXIII. Fericiţi cei care nu pleacă. 81
XXXIV. Unui suflet sensibil 82
XXXV. Drumul Damascului 83
XXXVI. Apropo de cizme. . 84
XXXVII. În sfîrşit ! . . . 85
XXXVIII. A patra ediţie. . . 86
XXXIX. Veciaul. 89
XL. În trăsură 90
XLI. Halucinaţia. . . . 92
XLII. Care i-a scăpat lui Aristotel 93

XLIII. Marchiză, fiindcă eu voi fi marchiz. . . 94
XLIV. Un Cubas 95
XLV. Nota 96
XLVI. Mostenirea. . . . 97
XLVII. Claustratul . . . 100
XLVIII. Un văr al Virgiliei 101
XLIX. Vîrful nasului . . 102
L. Virgilia măritată. . 103
LI. E a mea ! 105
LII. Pachetul misterios. . 107
LIII. 110
LIV. Pendula 111
LV. Vechiul dialog dintre Adam şi Eva. . 112
LVI. Momentul potrivit . 114
LVII. Destinul. 115
LVIII. Confidenţa 116
LIX. O întîlnire. . . . 118
LX. Îmbrăţişarea . . . 121
LXI. Un proiect 122
LXII. Perna. 123
LXIII. Să fugim ! 124
LXIV. Tranzacţia. . . . 128
LXV. Santinele şi spioni 130
LXVI. Picioarele 132
LXVII. Căsuţa. 133
LXVIII. Vina de bou. . . 135
LXIX. Un dram de nebunie 137
LXX. Dona Plácida . . 137
LXXI. Cusurul cărţii . . 139
LXXII. Bibliomanul . . . 139
LXXIII. Lunch-ul 141
LXXIV. Povestea donei Plácida 142
LXXV. În sinea mea . . . 144
LXXVI. Garanţia. 145
LXXVII. Întrevederea . . . 146
LXXVIII. Preşedinţia . . . 148
LXXIX. Compromisul . . . 150
LXXX. Ca secretar . . . 151
LXXXI. Împăcarea. . . . 152
LXXXII. O chestiune de botanică. 155
LXXXIII. 13. 156
LXXXIV. Conflictul . . . 159
LXXXV. Vîrful muntelui . . 160
LXXXVI. Misterul 161
LXXXVII. Geologia 162
LXXXVIII. Bolnavul 164
LXXXIX. In extremis . . . 166
XC. Vechiul dialog între Adam şi Cain . . 168
XCI. O scrisoare extraordinară 169
XCII. Un om extraordinar 171
XCIII. Cina. 173
XCIV. Cauza secretă . . 174
XCV. Fleri de altădată. . 175
XCVI. Scrisoarea anonimă 176
XCVII. Între gură şi frunte 177
XCVIII. Suprimat. 178
XCIX. La parter 179
C. Cazul probabil . . 181
CI. Revoluţia dalmată . 182
CII. De reazem . . . 183
CIII. Distracţie. 183
CIV. Era el ! 187
CV. Echivalenţa ferestrelor 188
CVI. Joc periculos. . . 189
CVII. Bilet. 190
CVIII. Care nu se înţelege 191
CIX. Filosoful. 192
CX. 31. 194
CXI. Zidul 195
CXII. Opinia publică. . . 196
CXIII. Sudura 197
CXIV. Sfîrşitul unui dialog. 198
CXV. Dejunul. 199
CXVI. Filosofiă filelor vechi 200
CXVII. Umanitismul . . . 201
CXVIII. A treia forţă . . 205
CXIX. Paranteza. . . . 206
CXX. Compelle intrare. . 207
CXXI. Pe colină în jos. . 207
CXXII. O intenţie foarte nobilă. 210
CXXIII. Adevăratul Cotrim . 211
CXXIV. În chip de intermezzo 213
CXXV. Epitaf 213
CXXVI. Nemîngîiere. . . . 214
CXXVII. Eticheta. 215
CXXVIII. În cameră. . . . 216
CXXIX. Fără remuşcări . . 217
CXXX. De intercalat în capitolul CXXIX. . 218
CXXXI. Despre o calomnie 218
CXXXII. Care nu e serios . 220
CXXXIII. Principiul lui Helvetius 220
CXXXIV. Cincizeci de ani . 221
CXXXV. Oblivion. 222
CXXXVI. Inutilitate . . . 223
CXXXVII. Chivăra. 223
CXXXVIII. Unul critic . . . 226
CXXXIX. Despre cum n-am fost ministru . . 227

CXL. Care îl explică pe cel dinainte . . . 227
CXLI. Cîinii 228
CXLII. Cererea secretă . . 230
CXLIII. Nu merg 232
CXLIV. Utilitate relativă . . 233
CXLV. Simplă repetiție . . 234
CXLVI. Programul . . . 234
CXLVII. Nechibzuința . . 235
CXLVIII. Problemă insolubilă 237
CXLIX. Teoria binefacerii . 238
CL. Rotație și translație 240
CLI. Filosofia epitafurilor 241
CLII. Moneda lui Vespasian 242
CLIII. Psihiatrul 242
CLIV. Corăbiile din Pireu 244
CLV. Reflecție cordială . 245
CLVI. Orgoliul servitorului 245
CLVII. Faza strălucită . . 246
CLVIII. Două întîlniri . . 248
CLIX. Semidemența . . 249
CLX. Al negațiilor . . . 250

Lector : ELENA MURGU
Tehnoredactor : VASILE CIUCĂ

Bun de tipar 17.07.86.
Coli ed. 14,50 coli tipar 10

Comanda nr. 60042
Combinatul poligrafic
„Casa Scînteii" Piața Scînteii nr. 1,
București
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025